

M. Tyllaýew, Ý. Nuryýew,
B. Orazdurdyýewa, G. Saryýewa

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET WE HUKUK ESASLARY

Orta mekdepleriň VIII synpy üçin okuw kitaby

Türkmenistanyň kanunçylygynyň ösüşini, üýtgetmelerini we
goşmaçalaryny hasaba alyp üsti ýetirilen ikinji neşir

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2012

UOK 373.167.1:342

T 96

Tyllaýew M. we başg.

Türkmenistanyň döwlet we hukuk esaslary. Orta mekdepleriň VIII synpy üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.

Kitabyň girişini *Ý.Nuryýew*, I babyny *B.Orazdurdyýewa*, II babyny *M.Tyllaýew*, III, IV, VII baplaryny *Ý.Nuryýew*, V, VI baplaryny *G.Saryýewa* ýazdy.

TDKP №, 2012

KBK

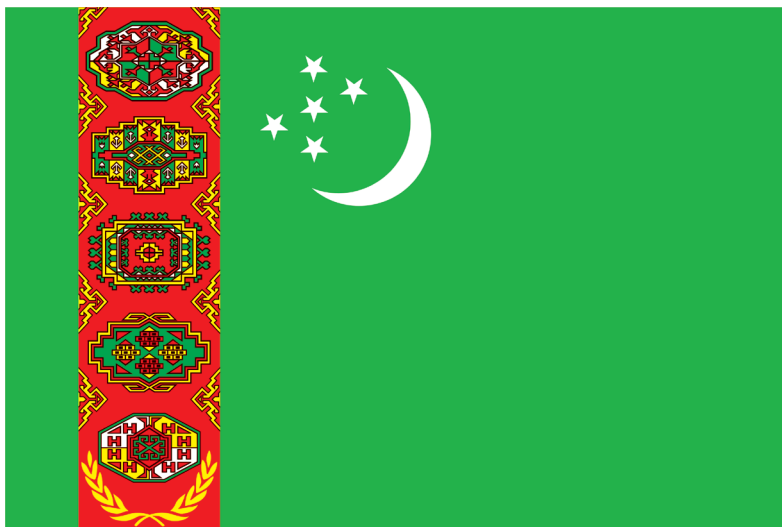
© M Tyllaýew we başg., 2012.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde,
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym,
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Esasy Kanunymyzda jemgyýetiň we döwletiň iň ýokary gymmatlygynyň adamdygy baradaky baş ýörelge beýan edildi. Kostitusiýamyzyň hut şu düzgüni hem biziň amala aşyran «Döwlet adam üçindir!» diýen syýasatymyzyň esasyny düzdi.

GIRIŞ

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýaş nesli watançylyk, Türkmenistanyň konstitusiýasyny, kanunlaryny berjaý etmek ruhunda terbiýelemek, olary döredijilik taýdan kämilleşdirmek maksady bilen ýurdumyzda köp çäreler geçirilýär. Türkmen halkynyň taryhy mirasyna, onuň syýasy we hukuk medeniýetine esaslanýan we şol bir wagtda-da döwlet gurluşynyň ykrar edilen öňdebaryjy dünýä tejribelerinden ugur alýan Türkmenistan döwletiniň häzirkizaman kanunçylygy barha kämilleşýär.

Garasşyz, Bitarap Türkmenistan demokratik, dünýewi we hukuk döwletidir. Türkmenistanyň döwlet we hukuk esaslaryny bilmek ýaşlar üçin zerur bilimleriniň biridir. Türkmenistanda bilim ynsanperwerlige, demokratiýa, milli aňdüşünjelilige hem-de adamlaryň we halklaryň biri-birine hormat goýmagyna esaslanýar. Umumadamzat we milli gymmatlyklar esasynda ýaşlaryň hemmetaraplaýyn ösmegi üçin döwletimizde ykdysady, durmuş, kanunçylyk şertleri döredilen. Bilimiň jemgyýetiň ruhy, durmuş-ykdysady we medeni taýdan öňe gitmegine esas bolup durýandygyny, onuň döwleti ösdürmegiň ileri tutulýan ugrudygyny hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow zýgiderli nygtaýar. Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda birnäçe çärler geçirilýär. Türkmenistanyň döwlet gurluşuny, kanunçylygynyň umumy kadalaryny bilmek umumy orta bilimiň düzüm bölekleriniň biridir.

Bu okuw kitabynda Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kadalary beýan edilýär. Türkmenistan döwleti we hukugy hakyndaky bilimleriniň esaslary düşündirilýär. Döwletiň we hukugyň esaslary bilen tanyşmak ýaşlarda raýatlyk düşüncesini ösdürer. Türkmenistanyň raýaty hökmünde ýaşlaryň guwanjyny, buýsanjyny we jogapkärçilik duýgusynyň pugtalandyran, durmuşda her bir raýatyň özüni dogry alyp bermagyna, kanunçylygy berjaý etmegine ugrukdyrar.

Hukuk bilimleriniň özleşdirilmegi ýaşlarda Türkmenistanyň döwleti, hukugy hakynda tutuş düşüňjäniň döremegine, hukuk pikirlenmesiniň ösmegine ýardam eder, olara her bir bilimli adamyň aýrylmaz sypaty bolan hukuk medeniýetini edinmäge kömek eder. Döwlet, hukuk we kanunçylyk, demokratiýa hakyndaky Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kadalary kitabyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Kitapda Türkmenistan döwletiniň gazanan üstünlikleriniň ähmiýetine, döwletimiziň in gymmatly hazynasynyň adamdygy we onuň bähbitleridigi hakyndaky esasy ýörelgelere uly üns berilýär. Kitaby özleşdirmek döwrebap dünýägaraýşyň bolmagy, ahlak-hukuk meselelerine dogry düşünmek, jemgyýetçilik tertibiniň bozulmalaryna garşy göreşmek üçin gerek. Türkmenistanda taryhy gysga döwrüň içinde jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryndaky gataňyklary düzgünleşdirýän pugta kanunçylyk binýady döredildi. Bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen hususy eýeçilik, hususy kärhanalar, paýdarlar jemgyýeti ýaly täze hukuk düşüňjeleri ýüze çykdy.

Kitapda Türkmenistan döwletiniň gurluşy, wezipeleri, häkimýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy, adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary baradaky maglumatlar beýan edilen. Döwlet diýip-döwlet özygtyýarlylygyna, ýörite dolandyryş we hukuk goraýjy edaralaryna eýe bolan hem-de belli bir çäklerde hukuk tertibini kesgitleýän jemgyýetiň häkimlikli syýasy guramasyna aýdylýar. Döwlet jemgyýetde ylalaşyklygy üpjün edýär. Hukuk bolsa

jemgyýetdäki gatnaşyklary kadalaşdyrýar, halkyň hukuklaryny, borçlaryny, erk-isleglerini jemläp, utgaşdyryp beýan edýär.

Hukugyň, kanunçylygyň esasy wezipesi ýurtda düzgün-tertibi üpjün etmek, adam azatlyklaryny we hukuklaryny goramakdyr. Biziň döwletimiziň kanunlarynda durmuşyň esasy meseleleri baradaky garaýyş beýan edilýär we Türkmenistan döwletiniň hukuk we demokratik häsiýeti ýüze çykýar. Hukuk-munuň özi özüni alyp barmagyň döwlet tarapyndan bellenen we goralýan hem-de raýatlaryň erk-islegini aňladýan umumy hökmany kadalaryň ulgamydyr. Hukuk kadalary hukuknamalarda beýan edilýär. Hukuknama diýmek-ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan kabul edilen, hemmelere hökmany bolan görkezmeleri özünde jemleýän, hukuklary we borçlary döredýän, üýtgedýän ýada bes edýän resminamadyr. Hukuknamalaryň hemmesi Türkmenistanyň Konstitusiyasyna esaslanýar.

Jemgyýet gatnaşyklardan durýar. Döwlet hukuk kadalarynyň kömegi bilen has möhüm gatnaşyklar kadalaşyry kadalaşdyryp, şol jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hukuk gatnaşyklaryna öwürýär. Haýsy jemgyýetçilik gatnaşyklary hukuknamalar tarapyndan kadalaşdyrylan bolsa, olara hukuk gatnaşyklary diýilýär.

Şu okuw kitaby döwlet, hukuk we hukuk gatnaşyklary hakyndaky dünýägraýyşyň emele gelmegine ýardam berer diýip umyt edýäris.

Okuwyň orta mekdebi tamamlanlaryndan soň nirede işleseler-de, nirede okasalar-da, ýurdumyzyň Esasy kanunynyň we kanunlarynyň kadalaryny oňat bilmelidirler. Türkmenistanda hereket edýän umumy kada namalary bilmek, olaryň talabyny berjaý etmek, türkmen halkynyň döp-dessurlaryna hormat goýmak hemmämiziň raýatlyk borjumyzydyr. Türkmenistanyň her bir raýaty öz hukuklaryna we borçlaryna doly we dogry düşünmeli, ak ýürekden halal zähmet çekmeli, Watana wepaly bolmaly.

Umuman, Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda ýaşlaryň hukuklarynyň üpjün edilmegine we olaryň hukuk terbiýesine gönükdirilen uly möçberli işler alnyp barylýar. Hormatly Prezidentimiziň zygiderli tagallalary bilen nesiller üçin döredilýän şertleriň gadryny bilmek, hözürini görmek nesip etsin.

I bap. TÜRKMENISTANYŇ KONSTITUSIÝA HUKUGYNYŇ ESASLARY

§1. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugynyň esasy häsiýetleri

Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugy barada düşünje we onuň hukugyň beýleki pudaklary bilen arabağlanyşygy.

Islendik ýurduň hukugy çylşyrymly gurluşly ulgam bolmak bilen, her bir hukugyň pudagy onuň çäginde degişli orny eýeleýär. Konstitusiýa hukugy beýleki hukugyň pudaklarynyň arasynda esasgoýujy we baş orna mynasyp bolýar. Bu ilki bilen Konstitusiýa hukugynyň kadalaşdyrýan jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ähmiýeti we häsiýeti bilen düşündirilýär. Olara jemgyýetçilik gurluşyň esaslary hasaplanýlan şahsýetiň, jemgyýetiň we döwletiň özara gatnaşygy, döwlet häkimiýetiniň amala aşyrylyşy ýaly möhüm gatnaşyklar degişlidir. Konstitusiýa hukugy döwletiň mazmunyny, görnüşini we gurluşyny, adamyň we raýatyň hukuk ýagdaýyny, döwlet edaralarynyň ulgamyny, umuman olaryň hereket edişiniň mehanizmini (içki gurluşyny) özünde berkidýär. Konstitusion-hukuk düzgünleri we kadalary hukuk pudaklarynyň ählisi üçin gözbaş bolmak bilen, hukugyň beýleki pudaklary (administratiw hukugy, raýat hukugy, zähmet hukugy, maşgala hukugy we ş.m.) olary ösdürýär we anyklaşdyrýar. Hut şonuň üçin hem Konstitusiýa hukugy we konstitusion-hukuk namalary islendik jemgyýetçilik gatnaşyklaryny däl-de, döwletiň we jemgyýetiň iň möhüm esaslaryny düzýän gatnaşyklary özünde berkidýär hem-de düzgünleşdirýär. Konstitusiýa hukugy özüniň adyny Konstitusiýa diýlip atlandyrylýan aýratyn hukuk namasyndan alyp gaýdýar. Ýöne Konstitusiýa hukugy hukugyň aýratyn bir pudagy bolmak bilen

diňe Konstitusiýa syrykdyrylmaýar, emma başga-da bir näçe kadalaşdyryjy hukuk namalaryny (kanunlary, Prezidentiň Permanlaryny, Hökümetiň kararlaryny we ş.m.) öwrenmekligi maksat edinýär. Konstitusiýa hukugy birnäçe manylarda aýratyn hukugyň pudagy, ylym hem-de okuw dersi hökmünde ulanylýar.

Birinjiden, bu Türkmenistanda hereket edýän hukugyň bir pudagydyr. Ýagny belli bir jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan, içinde biri-biri bilen ylalaşykda hereket edýän hukuk kadalaryň ulgamydyr.

Ikinjiden, Konstitusiýa hukugy bu Konstitusiýa hukugy hakyndaky ylymdyr. Bir tarapdan bu belli bir ýurduň ylymydyr, beýleki tarapdan halkara ylmyň bir bölegidir, sebäbi ol dürli ýurtlaryň nazaryýetleri we tejribeleri bilen özara baýlaşdyrylýar. Ylym – bu kadalaryň ulgamy däldir, eýsem hereket edýän Konstitusiýa hukugy hakyndaky ylym garaýşlar, onuň taryhy, nazaryýeti, netijesi, alymlaryň çaklamalary we ş.m. Bular dürli kitaplarda, makalalarda, ylym nutuklarda görkezilip bilinýär.

Üçünjiden, Konstitusiýa hukugy okuw dersi hökmünde öwrenilýär. Ýagny, hereket edýän Konstitusiýa hukugynyň esaslaryny we ol hakyndaky ylmyň esaslaryny öwrenýär.

Eger Konstitusiýa hukugy baradaky ylmyň dersini gysgaça kesgitlejek bolsak, onda ol ylym döwletiň gurluşyny öwredýär diýip bellemek bolýar. Konstitusiýa hukugy beýleki hukuk pudaklary bilen hem jebis arabaglanyşyklydyr. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugy halkyň özygtyýarlylygyny pugtalandyrmaklygy, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny kepillendirmekligi, jemgyýetiň asudalygyny we milli agzybirligini üpjün etmekligi, halk häkimiýetiniň we hukuk döwletiniň esaslaryny berkarar etmekligi öz maksady diýip belleýär. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugy Türkmenistanyň döwlet we jemgyýetçilik gurluşynyň ösüş döwürlerini öwretmekde, kanunçylygy we hukuk düzgünlerini berjaý etmekde, hereket

edýän kada-kanunlary durmuşa ornaşdyrmak bilen baglanyşykly jogapkärçilik häsiýetleri kemala getirmekte aýratyn orun eýeleýär. Her bir döwlet öz özygtyýarlygyna, garaşsyzlygyna eýe bolansoň özüniň Esasy Kanunyny kabul edýär. 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň Konstitusiyasy kabul edildi.

Konstitusiyá barada düşünje, onuň görnüşleri we esasy häsiýetli aýratynlyklary.

Konstitusiyá sözi «constitutio» diýen latyn sözünden gelip çykyp, «gurmaklyk, dikeltmeklik, döretmeklik» diýen manylary aňladýar.

Gadymy döwürlerde hem Konstitusiyá sözi ulanylypdyr. Ýöne ol Konstitusiyanyň häzirkýe çäze düşünjesine laýyk gelmändir. Konstitusiyanyň häzirkýe çäze düşünjesine laýyk gelýän görnüşleri ilkinjileriň hatarynda bolup 1787-nji ýylda Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda, 1791-nji ýylda bolsa Fransiýa republikasynda kabul edilýär. Täze Konstitusiyá adatça täze döwlet emele gelende, jemgyýetçilik gurluşda düýpli özgertmeler bolan ýagdaýynda kabul edilýär. 1992-nji ýylda kabul edilen özygtyýarly, Garaşsyz Türkmenistanyň Konstitusiyasynda umumyadamat gymmatlyklary hökmünde kesgitlenýän hem-de dünýä bileleşigi tarapyndan umumy ykrar edilen ähli ýörelgeler bilen birlikde türkmen halkynyň gadymdan gelýän asylyly dädessurlary hem öz beýanyny tapdy.

2012-nji ýylyň 18-nji maýynda Türkmenistanyň konstitusiyasynyň kabul edilenine 20 ýyl boldy. Häzirkýe hereket edýän Konstitusiyamyz Türkmenistanyň taryhynda dördünji Konstitusiyadyr.

1. 1927-nji ýyldaky Türkmenistan SSR-niň Konstitusiyasy /30.04.1927ý/
2. 1937-nji ýyldaky Türkmenistan SSR-niň Konstitusiyasy /02.04.1937ý/
3. 1978-nji ýyldaky Türkmenistan SSR-niň Konstitusiyasy /13.04.1978ý/
4. 1992-nji ýylda Garaşsyz Türkmenistanyň Konstitusiyasy /18.05.1992ý/

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Ýurduň Konstitusiýasy kanunçylygyň kepili, raýatlaryň hukuklarynyň we erkinliginiň berjaý edilişiniň, ýurdumyzyň mundan beýläk-de ösüşiniň kepili hökmünde esasy orny eýeleýär»¹ diýip bellemek bilen, Konstitusiýanyň Esasy Kanun hökmünde milli hukuk ulgamynyň ygtybarly daýanjy hem-de raýatlaryň hukuklarynyň we azatlyklarynyň berjaý edilişiniň berk hukuk kepili bolup durýandygyny aýdýar. Konstitusiýa – bu döwlet gurluşynyň esaslaryny hem-de onuň jemgyýet we şahsyýet bilen özara gatnaşygyny düzgünleşdirýän, ýokary ýuridik güýje eýe bolan esasy we möhüm syýasy-hukuk kadalaşdyryjy nama bolup durýar². Diýmek Konstitusiýada Türkmenistanda döwlet gurluşynyň we dolandyrylyşynyň baş ýörelgeleri, adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary, Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş hem-de ýerli häkimiýet we öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ulgamy, saýlaw ulgamy, sala salşyk ýaly konstitusiýa institutlary öz beýanyny tapýar. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasy girişden, 117 maddadan, 8 bölümden, 5 bapdan ybarat. Onuň I bölümi «Türkmenistanyň konstitusiýa gurluşynyň esaslary» diýlip atlandyrylýar hem-de 1–17-nji maddalary özünde jemleýär. Bu bölümde jemgyýetçilik we döwlet gurluşynyň esaslarynyň umumy düzgünleri berkidilýär. Bu düzgünler adatça Konstitusiýanyň iň umumy we möhüm ýörelgeleri hasaplanylýp, Konstitusiýanyň beýleki bölümleri, maddalary hem-de ýurtda hereket edýän kanunlar we kadalaşdyryjy-hukuk namalary üçin ilkibaşlangyç we olary emele getiriji bolup durýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň I bölümüniň 1-nji maddasynda: «Türkmenistan – demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşin-

¹ «Türkmenistan» gazetini, 24.04.2008 ý.

² *Р. В. Енгибарян-Э. В. Тадевосян. Конституционное право. М. 2000, стр.46*

de amala aşyrylýar» diýlip kesgitlenilýär. Konstitusiýanyň indiki beýleki bölümlerinde bularyň ählisi anyklaşdyrylýar we ösdürilýär. Kontitusiýanyň hut şu bölümünde jemgyýetiň we döwletiň işinde we durmuşynda adamyň hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmekligiň we goramaklygyň ilki-başlangyç orny anyk bellenilýär. (halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşydyr ýa-da Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr we ş.m., Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-3-nji maddalaryndan bölekler). Kontitusiýanyň «Türkmenistanda adamyň we raýatyň esasy hukuklary, azatlyklary hem borçlary» diýlip atlandyrylýan II bölümünde bolsa, adamyň we raýatyň hukuklary we azatlyklary, olaryň kepillendirilişi anyk kesgitlenilýär. Bu bölüm 18–47-nji maddalary özünde berkidýär. Adam hukuklary, olaryň goragy baradaky mesele döwletimizde amala aşyrylýan syýasatyň özeni bolup durýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň III bölümi «Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy» diýlip atlandyrylyp, ol özünde 5 baby jemleýär. 1-nji bap «Umumy düzgünler» (48–49-njy maddalar), 2-nji bap «Türkmenistanyň Prezidenti» (50–58-nji maddalar), 3-nji bap «Türkmenistanyň Mejlisi» (59–71-nji maddalar), 4-nji bap «Türkmenistanyň Ministrler Kabineti» (72–76-njy maddalar), 5-nji bap «Ýerli häkimiýet edaralary» (77–83-nji maddalar) diýlip atlandyrylýar. Esasy Kanunyň IV bölümi «Ýerli öz-özüni dolandyryş» (84–88-nji maddalar), V bölüm «Saýlaw ulgamy, sala salşyk» (89–98-nji maddalar), VI bölüm «Kazyýet häkimiýeti» (99–109-njy maddalar), VII bölüm «Prokuratura» (110–114-nji maddalar), VIII bölüm «Jemleýji düzgünler» (115–117-nji maddalar) diýlip atlandyrylýar.

Konstitusiýa hukugynyň ylmynda Konstitusiýanyň birnäçe görnüşleri aratapawutlandyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasy unitar döwletiň Konstitusiýasy bolmak bilen, ol «ýazuw» görnüşindäki, «çeýe» Konstitusiýa bolup,

Parlament tarapyndan kabul edilýän, hemişelik Konstitusiýa hasaplanylýar.

Konstitusiýanyň mazmuny boýunça iki görnüşi bar:

1. «ýazuw» Konstitusiýa – diýip belli bir döwlet edarasy tarapyndan kabul edilýän, ýokary ýuridik güýji bolan hem-de ähli konstitusiion kadalar bir ýerde jemlenen, döwlet tarapyndan resmi taýdan Esasy Kanun diýlip yglan edilen hukuk nama aýdylýar.
2. «ýazuw däl» Konstitusiýa bolanda ähli konstitusiion kadalar bir ýerde jemlenmedik, döwlet tarapyndan resmi taýdan Esasy Kanun diýlip yglan edilmedik hukuk nama aýdylýar. Ýazylmadyk Konstitusiýalarda birnäçe kanunlaryň we adatlaryň jemi jemlenýär.

Konstitusiýanyň kabul ediliş tertibi boýunça üç sany görnüşi bolýar:

1. oktroirlenen (sowgat edilen) Konstitusiýalar – diýlende öňki golastynda bolan döwletine öz Konstitusiýasyny wagtlaýyn ulanmaga berilmegine ýa-da adatça çäklendirilmedik monarhiýa döwletlerinde döwlet baştutanynyň (monarhyň) öz halkyna Konstitusiýany ulanmaga hödürlemegine düşünilýär (halk Konstitusiýanyň işlenilişine hiç hili gatnaşmaýar);
2. wekilçilikli edaralar tarapyndan kabul edilýän Konstitusiýalar – bu her bir döwletiň wekilçilikli edarasy, adatça parlament tarapyndan kabul edilýän ýa-da ýörite şol maksat üçin döredilýän topar tarapyndan kabul edilýär;
3. sala salşyk esasynda kabul edilýän Konstitusiýalar – ählihalk sala salşygyň karary bilen Konstitusiýa kabul edilýär. (Russiýa Federasiýasy, Fransiýa)

Konstitusiýanyň üýtgetme we goşmaça giriziliş tertibi boýunça iki görnüşi bar:

1. «gaty» Konstitusiýalar – diýlip üýtgetme, goşmaça girizip bolmaýan, girizilen ýagdaýynda has çylşyrymly usullar bilen amala aşyrylýan bolsa

aýdylýar. Konstitusiýanyň «gaty» ýa-da «çeyé» häsiýeti uzak wagtlaryň geçmegi bilen kesgitlenilýär;

2. «çeyé» Konstitusiýalar – diýlip ýönekeý usul bilen üýtgetme, goşmaça girizilýän bolsa aýdylýar.

Konstitusiýanyň hereket ediş wagty boýunça iki görnüşi bar:

1. hemişelik Konstitusiýalar – ýagny, munda onuň belli bir möhlet bilen hereket etjek wagty çäklendirilmeýär, ýöne beýle diýildigi muňa baky Konstitusiýa diýip düşünmeli däl. Zerurlyk bolşuna görä, bu Konstitusiýany hem täzeden kabul edip bolýar. Aslyýetinde Konstitusiýa öz häsiýeti boýunça durnukly bolandygy sebäpli, ol uzak möhletleri göz önünde tutulyp kabul edilýär;
2. wagtlaýyn Konstitusiýalar – belli bir möhlet ýa-da ýagdaý bilen çäklendirilýär. Şol möhletden, ýagdaýdan soň ol öz ýuridik güýjüni ýitirýär.

Çäk çygry boýunça:

1. federatiw döwletleriň Konstitusiýalary;
2. unitar döwletleriň Konstitusiýalary;
3. federasiýaň subýektleriniň Konstitusiýalary.

Her bir döwletiň Konstitusiýasynyň ony kabul eden halkyň milli dünýägaraýşyna esaslanýan özboluşly aýratynlyklary bardyr. Biziň Esasy Kanunymyzyň baş aýratynlygy barada aýdylanda bolsa, Konstitusiýanyň agramly böleginiň ynanyň tebigy we mizemez hukuklarynyň kanuny taýdan kepillendirilmegine gönükdirilenligindedir. Şahsyýet, onuň hukuklary we erkinligi biziň jemgyýetimiziň baş gymmatlygy bolup durýar. Bu hakykat biziň döwletimiziň gurluşynyň esasy ýörelgesidir. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 3-nji maddasynda: «Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr. Döwlet her bir raýatynyň önünde jogapkärdir we şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şertleriň döredilmegini üpjün edýär, raýatyň janyny, at-abraýyny, mertebesini we azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy hem mizemez hukuklaryny goraýar» diýlip berkidilmegi muňa aýdyň şaýatlyk edýär.

Konstitusiyanyň Esasy Kanun hökmünde özüne mahsus bolan häsiýetli aýratynlyklary bar. Olara şu aşakdakylary degişli etmek bolýar:

1. Konstitusiyanyň ýokarylygy
2. kabul ediliş, üýtgetme we goşmaça giriziliş tertibi boýunça
3. Konstitusiyanyň hereket ediş möhleti boýunça
4. mazmuny, gurluşy boýunça

Ilki bilen Konstitusiýa in ýokary ýuridik güýje eýe bolan kanundyr. Bu kada Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 5-nji maddasyndan gelip çykýar, ýagny döwletiň, onuň ähli edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň hereketleri diňe hukuk hem konstitusion gurluş arkaly amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasy (Esasy Kanuny) döwletiň in ýokary kanunydyr, onda beýan edilen kadalar we düzgünler gös göni hereket edýär. Konstitusiýa ters gelýän kanunlaryň we beýleki namalaryň hukuk taýdan güýji ýokdur.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 63-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Mejlisi kanunlary kabul edýär, Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär hem-de olara resmi düşündirişler berýär. Konstitusiyanyň döwletiň Esasy Kanuny diýlip atlandyrylmagy ýöne ýerden däldir, çünki ol ýokary ýuridik güýje eýe bolup durýar, onuň syýasy we ykdysady ulgamyny pugtalandyrýar, döwlet, häkimiýet, dolandyryş, kazyýet edaralarynyň işini guramagyň ýörelgelerini, şeýle hem raýatlaryň esasy hukuklaryny, azatlyklaryny we borçlaryny belleýär. Ýurduň Esasy Kanuny güýçli döredijilik potensialyny özünde jemläp, jemgyýetde ileri tutulýan ugurlary görkezmek bilen, olaryň durmuşa geçirilmegine ýardam berýär.

Ikinjiden, Konstitusiýalar adatça wekilçilikli edaralar ýa-da Konstitusiyany kabul etmek üçin ýörite döredilýän edara tarapyndan kabul edilýär. Oňa düzedişler girizmekligin

hem beýleki kanunlara garanynda çylşyrymlaşdyrylan aýratyn düzgünleri bellenilýär.

Üçünjiden, Konstitusiýa özüniň durnukly häsiýete eýe bolýanlygy bilen beýleki adaty kanunlardan tapawutlanýar. Beýle diýildigi her bir döwlet Esasy Kanuny köp wagtlaýyn, uzak möhleti göz önünde tutup kabul edýär.

Konstitusiýanyň ýene-de bir aýratynlyklarynyň biri ol hem mazmuny, gurluşy boýunça, beýle diýildigi Konstitusiýa jemgyýet we döwlet gurluşynyň esaslaryny düzgünleşdirmek bilen, girişden (preambuladan), bölümlerden, baplardan, maddalardan hem-de jemleýji düzgünlerden ybarat bolýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar.

Türkmen jemgyýetiniň ösüşiniň häzirki döwründe Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet adam üçindir!» diýen şygary döwlet syýasatynyň baş ýörelgesi hökmünde yglan etdi. 2007–2012-nji ýyllar aralygynda yglan edilen Täze Galkynyş eýýamynda Türkmenistanda döwlet we hukuk institutlarynyň kämilleşdirilmekligi babatynda hem düýpli özgertmeler durmuşa ornaşdyryldy. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2012-nji ýyldan başlap ýurdumyzda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüni yglan etmek bilen «döwletimiziň ösüşiniň indiki tapgyrynyň düýp manysy durmuşa geçirýän özgertmelerimizi zygiderli ösdürmekden we durnukly amala aşyrmakdan ybaratdyr. Döwletimizi galkyndyrmagyň we berkarar etmegiň ilkinji döwrüniň wezipelerini önümüzde goýmak we esasan üstünlikli çözmek bilen, biz indiki tapgyra – ösüş tapgyryna gadam basdyk. Biz ýurdumyzy ösdürmegiň bu tapgyrynda önümüzde durýan wezipeleri çözmäge hem taýýardyrys» diýip, ikinji möhlete Prezidentlige dalaşgär wagtynda öňe süren Maksatnamasynda beýan etdi.

Jemgyýetiň ösüşiniň islendik tapgyrynda döwletiň döwrebap, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ka-

da-kanunlaryna laýyklykda dolandyrylmagy halkyň eşretli ýaşayşynyň baş kepillikleriniň biri bolup durýar. Şonuň üçin hem Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow turuwbaşdan Türkmenistanyň döwlet we jemgyýetçilik durmuşyny öz milli aýratynlyklarymyzy göz önünde tutmak bilen demokratiýalaşdyrmaklygy, Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmekligi, häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamynyň sazlaşykly hereket etmegini, raýat jemgyýetiniň institutlaryny berkarar etmekligi we ösdürmekligi döwlet syýasatynyň baş wezipesi edip goýdy.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň kabul edilen gününden bäri oňa birnäçe üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. Konstitusiýany üýtgetmekligiň umuman iki sany görnüşi tapawutlandyrylýar:

1. umumy täzeden seretmek (köplenç muňa Konstitusiýanyň täze redaksiýasyny kabul etmek diýlip düşünilýär);
2. Konstitusiýa üýtgetme we goşmaça girizmek.

Döwrüň talabyna görä, Esasy Kanun hem, onuň esasynda kabul edilýän kanunlar hem ösýär we kämilleşýär. Kanunçylygy kämilleşdirmek döwlet gurluşyny ösdürmekligiň esasy ugrudyr. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda döwlet gurluşynyň kanuny binýadyny has kämilleşdirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasy kabul edildi.

Wagtyň geçmegi bilen, durmuşyň we döwletdäki özgerişleriň täsir etmegi netijesinde, Konstitusiýanyň käbir kadalary könelp, jemgyýetiň ösüşini, onuň öňe tarap okgunly hereket etmegini bökdeýär. Şoňa görä-de, dünýä tejribesinde Konstitusiýa düzedişleri girizmek we onuň esasy kadalaryny özgertmek arkaly konstitusion reformalaryň dürli görnüşleri ulanylýar. Türkmenistanyň hereket edýän Konstitusiýasy hem birnäçe reformalary başdan geçirdi. Bu reformalar şol döwrüň sosial-ykdysady we syýasy ösüşine degişli möhüm wezipeleriň berjaý edilmegine gönükdirilýär.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen 2007-nji ýylyň noýabr aýynda milli kanunçylygymyzy kämilleşdirmek boýunça döwlet topary, şol ýylyň aprel aýynyň 4-ne bolsa Türkmenistanyň Konstitusiýasyny kämilleşdirmek boýunça konstitusion topar döredildi, şunuň netijesinde 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Esasy Kanunyň täze redaksiýasy kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasynyň kabul edilmegi, ýurdumyzyň mundan beýläk-de durnukly ösüşiniň kepili bolup durýar.

Türkmenistan 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda BMG-niň Baş Assambleýasynyň Rezolýusiýasy bilen 185 döwletiň biragyzdan goldamagynda hemişelik bitarap döwlet hökümünde ykrar edildi. Şol bilen baglanyşykly 1995-nji ýylyň 27-nji dekabrynda bolup geçen VI Halk Maslahatynda Konstitusiýa ilkinji üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi (Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 1-nji we 6-njy maddalary).

1999-njy ýylyň 29-njy dekabrynda Türkmenistanda ölüm jezasy ýatyryldy. Bu çözgüt hem Esasy Kanunymyzyň 22-nji maddasynda öz beýanyny tapdy. Şonuň üçinem şol senede Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 20-nji maddasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi, 112-nji maddasy aýryldy hem-de Esasy Kanunyň başga-da birnäçe maddalaryna redaksiion düzedişler girizildi.

2003-nji ýylyň 15-nji awgustynda Türkmenistanyň Konstitusiýasyna ençeme redaksiion düzedişlerden başga-da, onuň 4-nji maddasyna hem-de Türkmenistanyň Halk Maslahaty hakyndaky maddalaryna düýpli üýtgetmeler we goşmaçalar girizilip, bu konstitusion institutyň ygtyýarlyklary giňeldildi.

2005-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda hem Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň Türkmenistanyň Halk Maslahaty hakyndaky maddalaryna birnäçe üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi.

2006-njy ýylyň 26-njy dekabrynda Esasy Kanunymyza Türkmenistanyň Prezidentiniň nobatdan daşary saýlawlary

bilen baglanyşykly birnäçe üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi.

2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Türkmenistanyň Konstitusiýasy kämilleşdirilen görnüşde kabul edildi we redaksion düzedişlerden hem başga, Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň konstitution institut hökmünde hukuk ýagdaýy ýatyrylyp, onuň ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary we Türkmenistanyň Mejlisiniň ygtyýarlygy hökmünde berkidildi.

2008-nji ýylda Türkmenistanyň Konstitusiýasyna girizilen üýtgetmelere görä, döwletiň konstitution gurluşynyň ykdysady esaslarynyň ýörelgeleri berkidildi. Bu Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 9–10-njy maddasynda öz beýany tapdy, ýagny Türkmenistanda önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugy berkarar edilýär, Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär. Konstitusiýamyzda ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň anyk konstitution esaslarynyň berkidilmegi biziň döwletimizde halkyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna aýratyn itergi berýär.

Umuman, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasynda raýatlaryň möhüm sosial-ykdysady hukuklaryny durmuşa geçirmek bilen baglanyşykly birnäçe kanuny kepillikler döwrebaplaşdyryldy, Esasy Kanunda ýokary wekilçilikli edara bolan Türkmenistanyň Mejlisinden başlap wekilçilikli edaralaryň ählisini öz içine alýan halk häkimiýeti ulgamy, ýagny welaýat, şäher, etrap halk maslahatlary – ýerli wekilçilikli edaralar anyk kesgitlenendir, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralar hökmünde Geňşleriň döwlet işlerine gatnaşmaklarynyň derejesi oňat şöhlelendirilendir hem-de häkimlere döwlet baştutanynyň ýerlerdäki wekili hukuk ýagdaýynyň gaýtarylyp berilmegi bilen, dikligine ýerine ýetiriji häkimiýetiň hukuk ýagdaýy has sazlaşykly boldy, häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň özara gatnaşyklary, olaryň hukuklary we borçlary has-da anyklaşdyryldy.

Soraglar:

1. Konstitusiýa näme we Konstitusiýa hukugy nämäni öwrenýär?
2. Konstitusiýanyň görnüşleri we Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň içki gurluşy?
3. Konstitusiýanyň häsiýetli aýratynlyklary nähili?
4. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar?

§2. Türkmenistanyň döwlet we hukuk gurluşynyň esaslary

Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygynyň we garaşsyzlygynyň taryhy ähmiýeti.

Türkmen halkynyň baş müň ýyllyk taryhy ýoly bar. Nesilbaşymyz Oguz han Türkmendir. Bu günki türkmen halky Oguz hanyň neslidir. Aňyrsy 5 müň ýyl mundan ozal milletbaşymyz Oguz han Türkmenden gaýdýan türkmen halky Gündogarda Hindistan, Günbatarda Ortaýer deňzi aralygynda döredilen dünýä gymmatlyklaryna dürli ugurlarda saldamly goşandyny goşdy, öz topragynda Änew, Altyndepe, Marguş, Parfiýa şalygyny, seljuk türkmenleriniň şalyklaryny, Köneürgenç türkmen döwletini – jemi 70-den gowrak döwlet döretdi.

Bu gün bolsa türkmen halky öz topragymyzda özygtyýarly, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletini binýat etdi. Biziň türkmen döwletimiz 70 ýyldan-da gowrak ýyllaryň dowamynda SSSR-iň düzüminde boldy. Häzir bolsa türkmen halkymyzyň arzuw eden taryhy pursady gelip ýetdi. Türkmenistany özbaşdak döwlet hökmünde berkarar eden hukuk resminamalaryna Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy we Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky konstitusion kanuny degişli hasap edilýär. Türkmenistan SSR-niň Döwlet özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistanyň Ýokary Soweti tarapyndan kabul edildi. Bu jarnamanyň esasy

maksady Türkmenistanyň bütin territoriýasynda döwletiň häkimiýetiniň hökmürowanlygyny, özbaşdaklygyny, doly ygtyýarlylygyny, mizemezligini, daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda özüniň Garaşsyzlygyny we deňhukuklylygyny ykrar etmekden ybarat bolup durýar. Türkmenistanyň özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasynda Türkmenistanda Konstitusiýanyň we kanunlaryň hökmürowanlygy berkarar edilýär, territoriýasynyň eldegrilmesizligi, Türkmenistanyň raýatlygy, döwletiň içerki we daşarky howpsuzlygyna degişli meseleleri özbaşdak çözüp bilýänligi, döwlet dili hökmünde türkmen diliniň yglan edilýänligi we beýleki döwlet ähmiýetli wajyp meseleler öz beýanyny tapýar. Jarnamadan gelip çykyşyna görä, onuň düzgünleri Garaşsyz döwletimiziň Esasy Kanunyny işläp düzmeklikde esas bolup hyzmat etdi. Özygtyýarlylygymyzdan soňra 1991-nji ýylyň 26-njy oktýabrynda Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň Geňeşi geçirildi, onda türkmeniň taryhy karary – Türkmenistan döwletiniň Garaşsyzlygy ebedi ykrar edildi. Oňa laýyklykda Türkmenistanyň garaşsyzlygy belent maksatlaryň hatyrasyna – türkmen halkynyň öz hakyky milli döwletini edinmeginiň hatyrasyna, milletine, jynsyna, sosial gelip çykyşyna we uýýan dinine garamazdan, her bir adam üçin Türkmenistanyň Konstitusiýasynda, Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda we halkara hukugynyň beýleki normalarynda göz önünde tutulan hukuklary we azatlyklary üpjün etmegiň, kanun agalyk edýän ynsanperwer demokratik jemgyýet gurmagyň hatyrasyna jar edýändigini belenilýär.

Türkmenistanda döwlet häkimiýeti ony kanun çykaryjy häkimiýete, ýerine ýetiriji häkimiýete we kazyýet häkimiýetine bölmek ýörelgesi boýunça amala aşyrylýar. Türkmenistanyň in ýokary wezipeli adamy Prezident bolup, ol döwletiň baştutanydyr. Türkmenistanyň Prezidenti ýerine ýetiriji häkimiýete hem baştutanlyk edýär. Türkmenistanyň territoriýasyndaky ýer, ýerasty baýlyklar, howa giňişligi, suw hem beýleki tebigy resurslar we deňiz ykdysady zonasy

halkyň milli baýlygy we eýeçiligi bolup, Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň maddy esasy bolup hyzmat edýärler.

Türkmenistan – demokratik, hukuk, dünýewi we hemişelik Bitarap döwlet.

«Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary» diýen bölümiň özi türkmen jemgyýetiniň we döwletiniň häsiýetiniň has möhüm özenini özünde jemleýär. Konstitusion gurluş we onuň esaslary Konstitusiýa hukugynyň instituty biri hasaplanyp, döwletiň we jemgyýetiň ösüşinde konstitusion hukuk ýörelgeleriniň, kadalarynyň jemi bolup durýar.

Biziň döwletimiz günsaýyn ösüp, onda her bir ädimde demokratik özgerişlikler bolup geçýär. Türkmenistan döwletimiziň alyp barýan baş ugry Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 1-nji maddasynda öz beýanyny tapýar, ýagny Türkmenistan demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Şonuň ýaly-da Türkmenistan kanun esasynda hemişelik bitaraplyk hukuk ýagdaýyna eýedir.

Bu maddadan gelip çykyşyna görä, Türkmenistan döwletiniň dolandyryş formasy prezident respublikasy, döwlet çäk-gurluş formasy boýunça unitar, syýasy düzgün formasy bolsa demokratik döwletdir. Turuwbaşdan Türkmenistanyň territoriýasy (çägi) emele gelen serhetlerde eldegrilmesizligi we bölünmezligi, dolandyryş formasynyň respublika görnüşinde boljakdygy hakynda, döwlet häkimiýetiniň eýesiniň bolsa halkdygy, onuň öz häkimiýetini gös-göni sala salşygyň (referendумыň) we wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyryandygy barada «Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky konstitusion kanunda» berkidildi. Diýmek, eger-de döwlet baştutany öz wezipesini saýlaw esasynda eýeleýän bolsa, respublika; emma döwlet baştutany öz wezipesini nesilden-nesle ýa-da ömürlük geçirýän bolsa, onda oňa monarhiýa diýilýär.

Unitar bolsa «unus» diýen latyn sözünden gelip çykyp, «bir, bitewi, ýeke-täk» diýmekligi, demokratiýa bolsa, «de-

mos–halk, cratus–häkimiýet» diýen sözlerden gelip çykyp, «halk häkimiýeti» diýmekligi aňladýar». Esasy Kanunymyzyň 2-nji maddasynda demokratiýa sözünüň manysy açylyp görkezilýär, onda: «Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny halk amala aşyrýar, halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşydyr. Ol öz häkimiýetini gös-göni ýa-da wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar» diýilýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň ähli maddalarynda demokratik ýörelgelerden ugur alynýar. Mysal üçin, häkimiýet halka degişli (2-nji madda), döwlet Baştutany halk tarapyndan saýlanylýar (52-nji madda), Mejlisiň deputatlary, halk maslahatlarynyň agzalary, geňeş agzalary (89-njy madda) halk içinden saýlanylýar, döwlet we jemgyýetçilik durmuşyna degişli möhüm meseleleri çözmek üçin ähliahalk we ýerli sala salşyklar geçirilýär (94-nji madda).

Unitar döwletleriň federatiw döwletlerden tapawutlylykda bir bitewi territoriýasy (çägi) bolýar hem-de dolandyryş-çäk birliklerden durýar. Unitar döwletiniň ýeke-täk Konstitusiyasy, bir kanun çykaryjy edarasý, ýeke-täk dolandyryş ulgamy, bir kazyýet ulgamy, bir raýatlygy we ş.m. bolýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 16-njy maddasyndan ugur alsak: «Türkmenistan dolandyryş-çäk gurluşy boýunça welaýatlardan, welaýat hukukly şäherlerden, etraplardan, etrap hukukly şäherlerden, etrapdaky şäherlerden, şäherçelerden, geňeşliklerden ybaratdyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňeşligi emele getirýär».

Özbaşdaklygyň gazanylmagy, onuň Esasy Kanunda berkidilmegi, biziň halkymyza öz ykbalyny özi kesgitlemäge doly mümkinçilikleri döretdi. Biziň döwletimizde kanunyň, hukugyň ýokarylygy Konstitusiyanyň esasynda hem ykrar edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 4-nji maddasynda: «Döwlet häkimiýeti häkimiýetleriň bölünişigi ýörelgesine esaslanyp kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji hem-de kazyýet häkimiýetlerine bölünýär we biri-biri bilen sabyr-takatly

işläp, özbaşdak hereket edýärler» diýip kesgitlenilýär. Döwletiň kanun çykaryjy edaralaryna häkimiýet diýilýär. Hökümet – döwleti edara ediji, iş dolandyryjy gurama. Hökümet öz işinde häkimiýetiň çykaran kada-kanunlaryndan ugur alyp işleýär.

Hukuk döwleti hökmany suratda adalatly döwlet bolmalydyr. Sebäbi hukuk hem-de adalat diýen düşünjeler biri-birinden aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ösen döwletlerde hukugyň dabaralanmagyna adalatyň dabaralanmagy hökümünde garalýar. Hukuk başlangyçlarynda gurlan we hukuga tabyn bolan döwlet – hukuk döwleti diýlip ykrar edilýär.

Türkmenistan halkara gatnaşyklarynda özara hormat goýmaklyga, oňsuklylyga, ynsanperwerlige esaslanýşy ýaly, özüniň içerki durmuşynda-da şol ýörelgelerden ugur alýar. Döwletde we jemgyýetde milletara we sebitara ylalaşygyň, geçirimliligiň, durmuş hyzmatdaşlygynyň ykrar edilmegi Türkmenistan döwletiniň içerki syýasatynyň öňe tutýan ugrudyr. Häzirki wagtda döwletimizde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygyna adam hukuklaryny doly kepillendirmek ugrunda dürli görnüşdäki döwlet ähmiýetli çäreler durmuşa ornaşdyrylýar. Hormatly Prezidentimiziň bu adalatly döwlet syýasaty adam mertebesiniň ýokarlanmagyna, ilatyň durmuş ýagdaýynyň ýokary derejede saklanylmagyna, erkin we adalatly jemgyýetiň gurulmagyna gönükdirilendir. Adam hukuklary barada döwlet syýasaty adamyň esasy hukuklary we azatlyklaryny hem-de bu hukuklara we kanuny bähbitlerine bolan kepilleri, goragyny, adamyň fiziki we bedeni taýdan ösüşini, milli gymmatlyklaryň ruhy ösüşi bilen utgaşmaklygyny öz içine alýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet baştutanlygyna geçmegi bilen türkmen döwletiniň ösüşi «Döwlet adam üçindir. Biziň döwletimiz we jemgyýetimiz üçin adamdan, onuň bähbitlerinden ýokarda durýan baýlyk ýokdur» diýen ýörelgelere esaslanýar.

Milletiň ruhy mirasynyň bölegi hökmünde ata-babalarymyzyň dini ynanjy her bir Türkmenistanyň raýaty üçin gymmatlydyr. Döwletimiziň 5 müňýyllyk taryhynda onuň ruhyýetini we medeniýetini kemala getirmekte hem-de ony ösdürmekde musulmançylygyň aýratyn orny ykrar edilip, Türkmenistan özüni dünýewi döwlet diýip ykrar etdi. Umuman, dünýewi döwlet diýlende, diniň döwlet işlerinden aýry hereket etmekligine düşünilýär.

Türkmenistanda dünýewi döwletiň gurulmagy we onuň kemala gelmegi Esasy Kanunymyzda özüniň giň beýanyny tapdy. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 12-nji maddasynda bellenilişine görä: «Döwlet dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanun önünde deňligini kepillendirýär. Dini guramalar döwletden aýrydyr we olaryň döwlet işlerine gatyşmagyna hem-de döwlet işlerini ýerine ýetirmegine ýol berilmeýär. Döwletiň bilim ulgamy dini guramalardan aýrydyr we ol dünýewi häsiýete eýedir.

Her bir adam özüniň dine garaýşyny özbaşdak kesgitleýär. Onuň ýeke özi ýa-da beýleki adamlar bilen bile islän dinine uýmaga ýa-da hiç bir dine uýmazlyga haky bardyr, şonuň ýaly-da dine bolan garaýyşlar bilen baglanyşykly ynam-ygtykatlaryny beýan etmäge we ýaýratmaga, dini adatlary, döp-dessurlary berjaý etmäge gatnaşmaga haky bardyr».

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň maddalarynyň hemmesi ynsanperwerlige, hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryna, dostluk-doganlyga, jebislige, watançylyk borjuňa düşünmäge, milli-ruhy baýlyklarymyzy gorap saklamaga, milli döp-dessurlarymyzy, taryhymyzy dikeltmäge gönükdirilendir. Türkmen halkynyň ynsanperwer döp-dessurlary, milli demokratiýamyz jemgyýetiň ösüşine laýyk täze mazmunda Esasy Kanunymyzda özüniň giň beýanyny tapýar. Häkimler, geňeşlikleriň döredilmegi türkmen halkynyň öz milli taryhy aýratynlyklaryna we demokratik ýörelgelerine laýyklykda Konstitusiýasyny işläp düzendigine şaýatlyk ed-

ýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasy her bir adamyň dine uýmak erkinligine bolan hukugy, şeýle hem olaryň dine bolan garaýyşlaryna garamazdan, kanunyň öňündäki deňligini kesgitledi. Esasy Kanunymyzda beýleki dinlere hormat goýmak, döp-dessurlary berjaý etmek, dine uýmak erkinligi meselesinde özara düşünişmegi ündeýän ýörite maddanyň bolmagy ýöne ýerden däl. Bu ýörelgeler dürli milletleriň arasynda agzybirligi saklamakda-da uly ähmiýete eýedir. Biziň döwletimiziň esasy maksady ruhy taýdan sagdyn adalatly jemgyýeti gurmakdan ybarat bolup durýar.

2003-nji ýylyň 21-nji oktýabrynda kabul edilen »Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakyndaky« kanunda dini guramalary döretmegiň tertibi, olaryň emläk ýagdaýlary, dini guramalaryň we raýatlaryň dine uýmakdaky hukuklary, bularda zähmet işiniň ýöredilişi, gözegçiligi amala aşyrmak ýaly meseleler kadalaşdyrylýar.

Bu kanunyň 3-nji maddasyna laýyklykda, dine uýmak erkinligi – munuň özi raýatlaryň islendik dine uýmaga ýa-da hiç bir dine uýmazlyga, dine bolan gatnaşyk bilen baglanyşykly garaýyşlaryny beýan etmäge we ýaýratmaga, dini ybadatlary, döp-dessurlary berjaý etmäge gatnaşmaklyga bolan, döwlet tarapyndan kepillendirilen konstitusion hukugydyr. Kanunyň 3-nji maddasynyň 1-nji böleginde görkezilişi ýaly, Türkmenistanda döwlet dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanun önünde deňligini kepillendirýär.

«Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistan dünýewi döwletdir. Dini guramalar Türkmenistanda döwletden bölünip aýrylandyr. Türkmenistanda dini alamaty boýunça syýasy partiýalary we jemgyýetçilik hereketlerini, şeýle hem döwlete dahylsyz döredilýän dini partiýalaryň şahamçalaryny we bölümlerini döretmäge hem olaryň işlemegine ýol berilmeýär.

Her bir döwletiň taryhynda onuň daşary syýasat gatnaşyklaryna goşulýşmagynyň we ilerläp başlamagynyň

pursady hökmünde hasaba alyp boljak seneler bar. 1995-nji ýylyň 12-nji dekabry Türkmenistanyň durmuşynda şeýle sene bolup durýar. Şol gün Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» kararnamasyny kabul etdi, şol kararnamada bolsa BMG-niň agzalary bolan döwletleriň Türkmenistany hemişelik Bitarap döwlet hökmünde ykrar etmegi, Türkmenistanyň şu halkara-hukuk derejesine, onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we ýerleriniň bitewüligine sarpa goýmagy we olary goldamagy göz önünde tutulýar. BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýörite kararnamasynyň kabul edilmegi Türkmenistanyň parahatçylygy söýüjilikli daşary syýasat ugrunyň, halkara işlerine onuň iş bähbitli ornunyň Milletler Bileleşigi tarapyndan ykrar edilmegi boldy. Munuň taryhy ähmiýetli wakadygy şübhesizdir. Her ýylyň 12-nji dekabry Türkmenistanda Milli baýram – Bitaraplyk günü diýlip, yglan edildi. Türkmenistan döwletiniň baky bitaraplyk syýasaty bu günki günde dünýä halklaryny jebisleşdirýär we parahatçylyga çagyryýar.

Türkmenistanyň döwlet nyşanlary we döwlet sylaglary.

Garaşsyzlyk türkmen milletiniň ykbalyny doly özgertdi, gutarnykly kemala getirdi. Türkmenistan döwletiniň döremegi bilen halkymyzyň geçmişi, şu günü we geljegi bitewülige eýe boldy. Özbaşdak milli döwletliligimizi sypatlandyrýan milli döwlet nyşanlarymyz döredildi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 15-nji maddasynda: «Türkmenistanyň özygtyýarly döwlet hökmündäki nyşanlary – Döwlet baýdagy, Döwlet tugrasy, Döwlet senasy bardyr. Baýdak, Tugra, Sena kanun esasynda kabul edilýär we goralýar» diýlip kesgitlenilýär. 1992-nji ýylyň 19-njy fewralynda «Türkmenistanyň Döwlet Baýdagy hakyn-da» Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Şol bilen baglanyşykly her ýylyň 19-njy fewraly Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň baýramy hökmünde dabaraly bellenişip geçilýär.

Baýdagymyzyň ýaşyl reňki ýaşaýyş ýaly ýaşyl ýaýlalarymyzy, ondaky haly gölleri adamlaryň ýaşaýyş durmuşyny, Aý bilen ýyldyz bolsa ata-babalarymyzyň ynançlaryna goýulýan hormaty alamatlandyrýar. Ýyldyz bakylygy aňladýar. Bu arzuwyň, ýagtylygyň, adalatyň alamatydyr. Baýdakdaky Aýyň gapdalynda ýyldyzlaryň parlap durmagy, olaryň biri-birini şöhlelendirýändiginiň alamatydyr. Ýyldyzlaryň sanynyň baş bolmagy tebigatda adamyň aňly-başly ýaşaýşyny kesgitleýän: ys, ses, ýagtylyk, tagam we mukdar (möçber) bilen düşündirilýär. Baýdagymyzdaky ýyldyzlar baş mukaddesligi, ýagny berk ynamy, arzuw-hyýalarymyzy, adalat döwletini gurandygymyzy, saýlap alan ýolumyzyň dogry we aýdyňlygyny, uzak-uzak nesillerden-nesle dowam etjek bagtyýarlygymyzam aňladýandyr. Aý bilen ýyldyzlar biziň Altyn asyra barýan ak ýolumyzdyr. Jemgyýetdäki bolup geçýän özgerişliklere görä döwlet nyşanlaram üýtgeýär. Biziň döwletimize täze hukuk derejesiniň berilmegi bilen 1997-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda «Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakynda» Türkmenistanyň kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. Öňki kanunyň 1-nji maddasynda: «Türkmenistanyň Döwlet baýdagy milletiň agzybirliginiň we garaşsyzlygynyň netijesidir» diýlip kesgitlenen bolsa, indi ol: «Türkmenistanyň Döwlet baýdagy milletiň agzybirliginiň hem garaşsyzlygynyň we döwletiň bitaraplygynyň nyşanydyr» diýlip beýan edildi. Döwlet baýdagy, döwlet häkimiýetiniň resmi nyşany bolup, ol döwletiň özygtyýarlylygyny alamatlandyrýar.

Bu kanuna laýyklykda, Türkmenistanyň Döwlet baýdagy aşakdaky ýerlerde gerilýär:

Prezident köşgüniň, Mejlisiň, Ministrler Kabinetiniň, ministrlikleriň, döwlet komitetleriniň, pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň, beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň, ýerli häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň jaýlarynda – hemişelik, ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň

sessiýalarynyň geçirilýän jaýlarynda – sessiýanyň bütin döwründe, umumy döwlet baýramlarynyň günlerinde we beýleki baýramlarda we hatyra günlerinde kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň jaýlarynda, şeýle hem ýaşaýyş jaýlarynda, Türkmenistanyň beýleki ýurtlardaky diplomatik, konsullyk we beýleki döwlet wekilhanalarynyň jaýlarynda – hemişelik, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiniň Başlygynyň, Türkmenistanyň diplomatik we beýleki resmi wekilleriniň bar wagtynda deňiz hem derýa gämilerinde, olaryň beýleki ulag serişdelerinde, şeýle hem beýleki ýagdaýlarda – Hökümet tarapyndan bellenen tertipde.

Kanuna laýyklykda ýatlama günlerinde: 12-nji ýanwarda we 6-njy oktyabrda matam tutmak hökmünde Türkmenistanyň Döwlet baýdagy aşak egilýär. Türkmenistanyň Döwlet baýdagy Türkmenistanyň Ministler Kabinetiniň ygylan eden çözüdi boýunça beýleki halatlarda matam tutmak hökmünde aşak eglip bilinýär.

Biziň halkymyzyň aýratynlyklary, mertebesiniň belentligi onuň tugrasynda hem jemlenendir. Döwlet tugrasy ýörite kanun bilen tassyklanylýar we köplenç ýagdaýlarda döwletiň Konstitusiýasynda şekillendirilýär. 2003-nji ýylyň 14–16-njy awgustynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty geçirilip, onda «Türkmenistanyň Döwlet tugrasy hakyndaky» we «Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakyndaky» kanunlar kabul edildi. Kanunyň täze görnüşinde döwletimiziň şu agzalan nyşanlarynyň keşbine üýtgetmeler girizildi. Mundan beýläk türkmen halkynyň beýik ruhy däpleriniň mizemez alamaty hökmünde Oguz hanyň ýyldyzy diýlip, at galan sekizgyraňlyk girizildi. Türkmenleriň geçmişinde sekizgyraňlyk her hili görnüşde gabat gelýär. Esasan-da, ol türkmen döwletiniň nyşanlarynda ulanylypdyr.

2003-nji ýylyň 15-nji awgustyndaky «Türkmenistanyň Döwlet tugrasy hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 1-2-nji maddalaryna laýyklykda, Türkmenistanyň Döwlet Tugrasy Türkmenistanyň Döwlet häkimiýetiniň nyşany-

dyr. Tugra (Gerb) – «erbe-miras» diýen nemes sözünden gelip çykyp, şertli belgini aňladýar. Diýmek tugra döwletiň tapawutlandyryş nyşany hökmünde çykyş edýän şertli belgidir. Döwlet tugrasy, döwlet edaralarynyň möhürlerinde, resminamalarynda, döwletiň pul birliginde we ş.m. şekillendirilýän resmi nyşandyr.

Bu kanuna laýyklykda Türkmenistanyň Döwlet tugrasynyň şekili şu aşakdaky ýerlerde ýerleşdirilýär:

Türkmenistanyň Prezident köşgüniň, Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň, ministrlikleriniň, Döwlet komitetleriniň, ýerli häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, kazyýetleriniň, beýleki Döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň jaýlarynda;

Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň, ýerli häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, kazyýetleriniň mejlisler zalarynda, şeýle hem baglaşylan nikanyň, doglan çaganyň hem-de raýatlyk ýagdaýynyň beýleki namalarynyň dabaraly hasaba alynýan otaglarynda;

Türkmenistanyň raýatlarynyň pasportlarynda we raýatlara berilýän beýleki resmi döwlet namalarynda;

Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň, ministrlikleriniň, döwlet komitetleriniň, ýerli häkimiýet edaralarynyň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, kazyýetleriniň, döwlet kepillendiriş edaralarynyň we beýleki döwlet häkimiýet hem-de dolandyryş edaralarynyň möhürlerinde, güwänamalarynyň we beýleki resmi namalarynyň blanklarynda;

Prezidentiň, Mejlisiň, Ministrler Kabinetiniň hem-de olaryň edaralarynyň resmi neşirlerinde;

pul-zat lotereýalarynyň biletlerinde, döwlet karzlarynyň obligasiýalarynda hem-de beýleki gymmat bahaly döwlet kagyzlarynda.

Türkmenistanyň kanunlarynda Türkmenistanyň Döwlet tugrasynyň şekilini hökman görkezmeğiň beýleki halatlary hem göz önünde tutulyp bilinýär.

Döwlet özygtyýarlylygynyň we garaşsyzlygynyň ýene bir alamaty onuň dabaraly senasynyň bolmagydyr. 1996-njy ýylda Halk Maslahatynyň, Ýaşulular Maslahatynyň, Umumymilli «Galkynyş» hereketiniň Baýramaly şäherinde geçirilen bilelikdäki mejlisinde «Türkmenistanyň Döwlet senasy hakyndaky» kanun kabul edildi. 2008-nji ýylyň 5-nji dekabrynda «Türkmenistanyň Döwlet senasy hakynda» Türkmenistanyň kanuny üýgetmeler we goşmaçalar girizilip täze kabul edildi. Şu kanunyň 2-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Döwlet senasy garaşsyz, bitarap Türkmenistanyň döwlet nyşanydyr we ol türkmen milletiniň agzybirligini hem-de jebisligini janlandyryp görkezýär. Şol kanunyň 2-nji maddasyna laýyklykda «Döwlet senasy Garaşsyz we Bitarap Türkmenistanyň nyşanydyr we milletniň agzybirligini hem jebisligini janlandyryp görkezýär».

Umuman sena (gimn) – »hymnos – dabaraly aýdym” diýen grek sözünden gelip çykýar hem-de bu belli bir dabaraly wakalaryň açylyşynda ýerine ýetirilýän dabaraly aýdymdyr. Döwlet senasy – bu döwletniň baýdagy we tugrasy ýaly döwletniň nyşanydyr hem-de diňe döwletniň kanuny bilen kesgitlenýän dabaraly ýagdaýlarda ýerine ýetirilýändir. Türkmenistanyň Döwlet senasy Türkmenistanyň Prezidenti kasam kabul edip öz wezipesine girişende; Türkmenistanyň Mejlisiniň maslahatlary açylanda we tamamlananda; Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň resmi taýdan galdyrylyş dabaralarynda; diplomatik protokola laýyklykda daşary ýurt döwletleriniň resmi sapar bilen gelen döwlet we hökümet baştutanlaryny garşylamagyň we ugratmagyň dabaralarynda; Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň harby düzgünnamalaryna laýyklykda harby döp-dessurlar geçirilýän wagtynda; Türkmenistanyň döwlet baýramçylyklaryna bagyşlanan dabaralar açylanda we tamamlananda; döwlet teleýaýlymlarynyň we radioýaýlymlarynyň işiniň başlanan we tamamlanan pursadynda; Türkmenistanyň döwlet derejesinde geçirilýän çärelerinde ýerine ýetirilýär. Türkmenistanyň Döwlet senasyny ýerine ýetirmegiň beýleki ýagdaýlary we halatlary, şonuň ýaly-da ony

ýerine ýetirmegiň tertibi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenýär.

Özbaşdak döwlet bolup garaşsyzlyk ýoluna düşenimizden soň, öz döwlet sylaglarymyz we hormatly atlarymyz hem döredildi. Mysal üçin: «Ruhnama», «Prezidentiň ýyldyzy», «Galkynyş» ordenleri, «Altyn Aý», «Edermenlik», «Gaýrat» medallary, «Türkmenistanyň hormatly il ýaşulusy», «Türkmenistanyň halk mugallymy» we ş.m. 2009-njy ýylyň 2-nji oktýabrynda «Türkmenistanyň döwlet sylaglary hakynda» Türkmenistanyň täze kanuny kabul edildi. Bu kanunyň 1-nji maddasyna görä, Türkmenistanyň Gahrymany diýen at, Türkmenistanyň ordenleri, medallary we hormatly atlary döwletiň we jemgyýetiň önünde bitirilen aýratyn hyzmatlar, döwletiň berkararlygyny goramakda we berkitmekde görkezilen edermenlik, onuň ykdysadyýetiniň, ylmyň, medeniýetiniň we Watanymyzyň geljegini esaslandyryýan beýleki ugurlarynyň ösmeginde bitirilen uly hyzmatlar üçin berilýän döwlet sylaglarydyr.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistanyň döwlet sylaglary Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan döredilýär. Türkmenistanyň döwlet sylaglaryna Türkmenistanyň raýatlary mynasyp bolýarlar. Türkmenistanyň Gahrymany diýen atdan beýleki Türkmenistanyň döwlet sylaglary bilen Türkmenistanyň raýaty bolmadyk adamlar hem sylaglanyp bilner. Kärhanalar, edaralar, guramalar we zähmetkeşler toparlary döwlet sylagy bilen sylaglanylmaýar.

Türkmenistanyň Gahrymany diýen ady dakmak, Türkmenistanyň ordenleri, medallary bilen sylaglamak, Türkmenistanyň hormatly atlaryny dakmak Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň Prezidentini döwlet sylaglary bilen sylaglamak Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan amala aşyrylýar.

Türkmen halkynyň taryhyndaky şanly seneler mynasibetli döredilen ýubileý medallary hem bar. Muňa mysal edip

«Watana bolan söýgüsi üçin», «Beýik Watançylyk urşunda gazanylan Ýeňşiň 60 ýyllygyna» ýubileý medallaryny görkezme bolar. Türkmenistanyň döwlet sylaglaryna mynasyp bolan adamlar Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde ýeňilliklerden peýdalanýarlar.

Her bir döwletiň we jemgyýetiň baş aýratynlyklarynyň biri milli dili hasaplanýar. Türkmenistan döwleti hem garaşsyzlygyna eýe bolandan soňra, öz milli diliniň – türkmen diliniň derejesini belende göterdi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 14-nji maddasyna laýyklykda «Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Türkmenistanyň ähli raýatlaryna öz ene dilini ulanmak hukugy kepillendirilýär». Döwlet diliniň konstitusiion derejä eýe bolmagy döwlet dolandyryş işlerinde-de onuň giň gerim almagyna alyp barýar.

1990-njy ýylyň 24-nji maýynda Türkmenistan SSR-niň «Dil hakyndaky» kanuny kabul edildi. Bu kanunyň esasynda türkmen diline döwlet dili derejesi berildi. Onuň esasy maksady türkmen halkynyň ruhy döredijiliginiň ösmegine ýardam etmek hem-de özygtyýarlylygymyzyň geljegini kepillendirmekten ybarat bolup durýar.

Dil halklaryň milli özboluşlylygyny kesgitleýji şertleriň hem-de milletiň aýrylmaz alamatlarynyň biridir. Türkmen diline döwlet dili derejesiniň berilmegi türkmen diliniň we medeniýetiniň goralmagyna hem-de hemmetaraplaýyn ösdürilmegine esas döredýär. Türkmen diline döwlet dili derejesiniň berilmegi Türkmenistanda ýaşaýan beýleki milletleriň wekilleriniň öz ene dillerinden peýdalanmaktaky konstitusiion hukuklaryny kemsitmeýär.

Soraglar:

1. Türkmenistan haçan özygtyýarly döwlet boldy?
2. Demokratik, hukuk, dünýewi we Bitarap döwlet nähili bolmaly?
3. Türkmenistanda döwlet nyşanlary we döwlet sylaglary barada nämeleri bilýärsiňiz?
4. Türkmenistanda dil syýasatynyň ornaşdyrylyşy?

§3. Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary

Adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary barada düşünje.

Adam hukuklary diýlende şahsyýetiň dogulmagy bilen oňa degişli bolan tebigy, ýagny elinden alyp bolmaýan hukuklaryna düşünilýär. Elinden alyp bolmaýan hukuklary diýlende, adatça, adamyň ýaşamaga bolan hukugy, azat ömür sürmäge, howpsuzlygy, eýeçilik, fiziki hem-de psihik eldegrilmesizligi, şahsyýetiň mertebesi, şahsy we maşgala syrlary we başga hukuklary degişli.

Adam hukuklary barada Türkmenistanyň goşulan halkara hukuk namalarynyň käbirlerini mysal getirsek, «Adamyň hukuklarynyň ählumumy jarnamasy», (10.12.1948 ý.), «Raýatlar we syýasy hukuklar hakyndaky halkara ylalaşygy» (16.12.1966 ý.), «Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakynda halkara ylalaşygy» (16.12.1966 ý.), «Çaganyň hukuklary hakyndaky konwensiýa» (20.11.1989 ý.) we başgalar. Adamyň hukuklary diýlende has giňişleýin düşünilýär. Adamyň hukuklary we azatlyklary onuň haýsy döwlete degişlidigine garamazdan, çaganyň dogulmagy bilen ýüze çykýar. Ondan tapawutlylykda raýatyň hukuklary şahsyýetiň belli bir döwlete degişliligi bilen, ýagny raýatlyk hukuk ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr. Raýatlyk adam bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan syýasy-hukuk baglanyşyk bolup durýar. Mysal üçin: Türkmenistanyň raýatларыnyň döwlet häkimiýet edaralaryna saýlamaga we saýlanylmaga haky bar. Türkmenistanyň raýatlary bolan her bir erkek kişi belli bir ýaşda gulluk etmäge borçludýrlar.

Adamyň we raýatyň hukuklary hem-de azatlyklary öz gezeginde üç topara bölünýär:

1. Şahsy hukuklary we azatlyklary.
2. Syýasy hukuklary.
3. Sosial-ykdysady hukuklary.

Raýatyň şahsy hukuklary hem-de azatlyklary «şahsyýet» diýen düşüňjäniň özünden gelip çykýar. Şahsy hukuklar,

köplenç, tebigy hukuklar bilen gabat gelýärler. Mysal üçin: adamyň ýaşamaga bolan hukugy, şahsy eldegrilmesizligi we azatlygy, raýatyň hukuklaryny çäklendirmek, ony hukuklaryndan mahrum etmek, oňa iş kesmek ýa-da jeza bermek bolmaz, beýle ýagdaýlara diňe kanunda göz önüne tutulan halatlarda ýol berilýär. Şahsy durmuşyna eden-etdilikli gatysylmagyndan, şonuň ýaly-da hat-habarlarynyň, telefon we beýleki aragatnaşyklarynyň syryny saklamak düzgüniniň bozulmagyndan, öz namysyna we at-abraýyna hyýanat edilmeginden her bir raýatyň goranmaga hukugy bar. Her bir adamyň Türkmenistanyň çäginde ondan-oňa erkin gitmäge, ýaşajak ýerini saýlap almaga, ýaşaýyş jaýynyň eldegrilmesizligini goramaga hukugy bar (Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 18, 22, 23, 25, 26, 27-nji maddalary).

Konstitusiýa laýyklykda adamlaryň sosial-ykdysady hukuklaryna eýeçilik hem-de ony miras goýmaga hukuklary, ähli raýatlaryň zähmet çekmäge, dynç almaga bolan hukuklary, her bir raýatyň bilim almaga hukugy, abadanlaşdyrylan ýaşaýyş jaýyny edinmäge bolan hukugy, Türkmenistanyň raýatlarynyň öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini erkin alyp barmaga bolan hukuklary degişlidir (Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 24, 33, 34, 35, 37, 38-nji maddalary).

Raýatlaryň syýasy hukuklary raýatlaryň döwlet häkimiýeti bilen gatnaşyklarynda ýüze çykýan hukuklarydyr. Bulara mysal edip şulary görkezmek bolýar: Türkmenistanyň raýatlarynyň öz ynam-ygtykadyna erkin eýermäge we ony erkin beýan etmäge, kanunçylykda bellenen tertipde ýygnaklary, ýygnanyşyklary we ýörişleri geçirmek azatlygy, syýasy partiýalaryň düzümine girmäge bolan hukuklary, raýatlaryň saýlaw hukuklary we ş.m. Görşümüz ýaly, raýatlaryň syýasy hukuklary olaryň raýatlygy bilen baglanyşykly (Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 29, 30, 31, 32-nji maddalary).

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 3-nji maddasynda «Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr. Döwlet özüniň her bir raýatynyň öňünde jogapkärdir. Ol şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şert döredilmegini üpjün edýär; raýatyň janyny, namysyny, mertebesini we azatlygyny, şahsyýetine eldegrilmesizligini, tebigy hem mizemez hukuklaryny goraýar» diýlip aýdylýan bu kadalar jemgyýetimiziň we döwletiň hukuk esaslaryny düzýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň kabul edilmegi bilen, döwletde adam mertebesini has hem ýokary göterip, onuň mizemez hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmekde, kanun bozulmalarynyň önüni almakda hem-de jemgyýeti demokratiýalaşdyrmagyň ýolunda aýgytly ädimler ädildi. Türkmenistan adam hukuklaryny we azatlyklaryny doly derejede durmuşa geçirmek üçin zerur bolan syýasy, ykdysady, hukuk şertlerini döredýär. Türkmenistan raýat we adam barasynda dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen halkara hukugynyň ähli kadalaryny ýerine ýetirýär we hormatlaýar. 1948-nji ýylyň dekabryň 10-na «Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasy» yglan edildi. Bu jarnama ilkinji gezek adamyň esasy hukuklary we azatlyklary beýan edilen halkara resminamasydyr. Ählumumy jarnamanyň şeýle möhüm ähmiýete eýedigini göz önünde tutulyp, onuň kabul edilen günü bolan dekabryň 10-y BMG tarapyndan «Adam hukuklarynyň günü» diýlip ykrar edildi. Türkmenistan döwleti hem öz milli kanunçylygynda şu jarnama esaslanýar.

Türkmenistan halkara gatnaşyklarynda özara hormat goýmaklyga, oňşuklylyga, ynsanperwerlige esaslanýşy ýaly, özüniň içerki durmuşynda-da şol ýörelgelerden ugur alýar. Döwletde we jemgyýetde milletara we sebitara ylalaşygyň, geçirimliligiň, durmuş hyzmatdaşlygynyň ykrar edilmegi Türkmenistan döwletiniň içerki syýasatynyň öňe tutýan ugrudyr. «Adam türkmen döwletiniň baş gymmatlygydyr, ýurdumyzda amala aşyrylýan ähli özgertmeler, ozaly bilen,

halkyň durmuş derejesini ýokarlandyrmaga, adamlaryň bähbitlerini goramaga gönükdirilendir» diýmek bilen, häzirkir wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda adam hukuklaryny doly kepillendirmek ugrunda dürli görnüşdäki döwlet ähmiýetli çäreler durmuşa ornaşdyrylýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe «Döwlet adam üçindir» diýen baş şygaryň astynda durmuşa ornaşdyrylýan özgertmeleriň esasy maksady raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny doly üpjün etmekden ybarat bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň bu adalatly döwlet syýasaty adam mertebesiniň ýokarlanmagyna, ilytyň ýaşayyş-durmuş ýagdaýynyň ýokary derejede saklanmagyna, erkin we adalatly jemgyýetiň gurulmagyna gönükdirilendir. Adam hukuklary barada döwlet syýasaty – adamyň esasy hukuklarynyň we azatlyklarynyň hem-de bu hukuklara we kanuny bähbitlerine bolan kepilleriň, goragynyň, adamyň fiziki we beden taýdan ösüşiniň, milli gymmatlyklaryň ruhy ösüşi bilen utgaşmagyny öz içine alýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň II bölümi «Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary hem borçlary» diýlip atlandyrylyp, onda adam hukuklary we azatlyklary giňden beýan edilip, bular Konstitusiýanyň 18–47-nji maddalarynda berkidilendir. Çünki adam hukuklaryny kepillendirmek milli kanunçylygyň özenini tutmak bilen demokratik, hukuk döwleti üçin mahsus bolup durýar. Ýurdumyzyň Konstitusiýasynda adamyň we raýatyň şahsy, syýasy, durmuş-ykdysady hukuklary hem-de onuň döwlet tarapyndan goragy anyk görnüşde berlendir. Konstitusiýanyň girişinde hem adam hukuklarynyň goralmagy barada aýdylýar. «Her raýatyň hukuklaryny hem azatlyklaryny kepillendirip, jemgyýetiň asudalygyny hem mil-

li agzybirligi üpjün etmäge, halk häkimiýetiniň hem-de hukuk döwletiniň esaslaryny berkarar etmäge çalşyp, şu Konstitusiýany – Türkmenistanyň Esasy Kanunyny kabul edýäris» diýip, girişde bellendir. Türkmenistanyň Konstitusiýasy ilat üçin deňhukuklylygy kepillendirýär. Adam hukuklary babatdaky mesele döwletimizde amala aşyrylýan ykdysady we syýasy özgerişikler bilen hem aýrylmaz baglanyşyklydyr. Bu mesele her bir raýatyň azatlygyna, abadançylygyna, işine, durmuşyna, mertebesine degişlidir. Esasy Kanunymyzyň 18-nji maddasynda şeýle berkidilendir: «Adamyň hukuklary hem azatlyklary eldegrilmesizdir we olary adamyň elinden alyp bolmaz». Türkmenistanda ýaşayan raýatlaryň hemmesine olaryň haýsy millete degişlidigine, gelip çykyşyna, emläk we wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykatyna, haýsy partiýa degişlidigine garamazdan, olaryň deňhukuklylygy we azatlyklary Konstitusiýamyz tarapyndan kepillendirilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 22-nji maddasynda adamyň ýaşamaga hukugy berkidilendir, ýagny her bir adam ýaşamaga we azat ömür sürmäge haklydyr. Hiç bir adam ýaşamaga bolan hukugyndan mahrum edilip bilinmez. Her bir adamyň erkin ýaşamaga bolan hukugy döwlet tarapyndan kanun esasynda goralýar. Türkmenistanda ölüm jezasy ýatyrylandyr.

Türkmenistanyň milli syýasatynyň esasy umumy demokratik ýörelgelerden, ozaly bilen, adam hukuklaryndan ybarat. Konstitusiýa döwletimizde adam hukuklarynyň doly berjaý edilmegine kepil geçiji baş hukuknama bolup durýar.

Türkmenistanda raýatlaryň hukuklary we azatlyklary bilen deň derejede olaryň konstitution borçlary hem berkidilýär. Esasy Kanunymyzyň 40-njy maddasynda: «Adamyň we raýatyň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny amala aşyrmagy, onuň jemgyýetiň we döwletiň önündäki borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň çäginde ýaşayan ýa-da wagtlaýyn bolýan

her bir adam Türkmenistanyň Konstitusiýasyny, kanunlaryny berjaý etmäge we milli döp-dessurlaryny hormatlamaga borçludyr» diýlip belenilýär. Şeýle-de Konstitusiýamyza laýyklykda Türkmenistanyň raýatlary üçin döwlet salgytlaryny we gaýry tölegleri tölemek, Türkmenistanyň raýaty bolan her bir erkek kişä bolsa ählumumy harby borçlulyk göz önünde tutulýar. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 41-nji maddasy: Türkmenistany goramak her bir raýatyň mukaddes borjudy. Türkmenistanyň raýaty bolan her bir erkek adam üçin ählumumy harby borçlulyk belenendir.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň näçenji bölümünde adam hukuklary beýan edilýär?
2. Adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň toparlandyrylyşy nähili?
3. Konstitusiýa laýyklykda adamyň we raýatyň borçlary nähili kesgitlenilýär?
4. Adamyň hukuklary we azatlyklary barada nähili kanunçylyk namalaryny bilýärsiňiz?

§4. Saýlaw ulgamy. Sala salşyk

Türkmenistanda saýlaw ulgamy

Häkimiýet edaralary dürli ýollar (saýlamak, bellemek) arkaly döredilýär. Demokratik döwletlerde saýlaw ýoly bilen halk häkimiýetini amala aşyrmaklyk möhüm ähmiýete eýe bolup durýar. Dünýä tejribesinde köp döwletleriň döwlet Baştutanlary, parlamentleri, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, kähallatlarda kazyýet edaralary saýlamaklyk ýoly bilen düzülýär we öz wezipelerini eýeleýärler. Saýlawlarda möhüm orun elektorata (elector-latyn sözünden saýlawçy diýmekligi aňladýar) degişlidir. Döwlet häkimiýet edaralaryny saýlamak işinde raýatlar bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklary saýlaw hukugy arkaly düzgünleşdirilýär. Saýlaw hukugyny iki nukdaýnazardan düşündirmek bolýar:

1. Obýektiw saýlaw hukugy saýlawlary guramaklygyn hem-de geçirmekligiň esaslaryny, ýörelgelerini, döwürlerini, tertibini, düzgünini we kepilliklerini kesgitleýän hukuk kadalarynyň ulgamydyr.
2. Subýektiw saýlaw hukugy anyk şahsyýetiň, raýatyň döwlet tarapyndan kepillendirilen saýlaw gatnaşmaga bolan hukugydyr.

Raýatlaryň subýektiw saýlaw hukugyny iki görnüşe bölmek bolýar:

1. Aktiw (işjeň) saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlamaga bolan hukugyna düşünilýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň on sekiz ýaşy dolan raýatlarynyň saýlamaga hukugy bardyr, her saýlawçynyň bir sesi bar.
 2. Passiw (gowşak) saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlanylmaga bolan hukugyna düşünilýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 90-njy maddasyna laýyklykda «Türkmenistanyň raýaty bolan, saýlawlar gününe çenli ýigrimi bäş ýaşy dolan we soňky on ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan Türkmenistanyň raýaty Mejlisiň deputatlygyna saýlanyp bilner».
- Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 51-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda doglan, ýaşy kyrkdan pes bolmadyk we ýetmişden uly bolmadyk, döwlet dilini bilýän, soňky on bäş ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan hem-de döwlet edaralarynda, jemgyýetçilik birleşiklerinde, kärhanalarynda, edaralarynda, guramalarynda işläp gelýän Türkmenistanyň raýaty Türkmenistanyň Prezidentligine saýlanyp bilner.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 89-njy maddasyna laýyklykda, saýlawlara kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen raýatlar, azatlykdan mahrum edilmiş ýerlerinde jeza çekýän adamlar gatnaşmaýarlar. Beýleki halatlarda raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň çäklen-

dirilmegine ýol berilmeýär we kanunçylykda kesgitlenen jogapkärçilige getirýär.

Saýlaw hukugynyň başlangyç esaslary we möhüm ýörelgeleri, kadalary ilki bilen Konstitusiyanyň özünde berkidilýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistanda saýlawlar ählumumy, deň, göni hem-de gizlin saýlaw hukugy esasynda geçirilýär.

1. Ählumumy saýlaw hukugy, ýagny saýlawlar gününe çenli 18 ýaşy dolan Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlamaga bolan hukugynyň bolmaklygydyr.
2. Deň saýlaw hukugy, ýagny saýlawçylaryň hemmesi saýlawlara deň esaslarda gatnaşýarlar, her saýlawçynyň bir sesi bar.
3. Göni saýlaw hukugy, ýagny Türkmenistanda saýlawlar göni saýlawlar. Raýatlar ähli geçirilýän saýlawlarda gös-göni özleri ses berip gatnaşýarlar.
4. Gizlin ses bermek, ýagny saýlawlarda gizlin ses berilýär, saýlawçylaryň öz erkini beýan etmegine gözegçilik edilmegine ýol berilmeýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň V bölümi «Saýlaw ulgamy, sala salşyk» diýlip atlandyrylýar (TK-nyň 89–98-nji maddalary). Saýlawlar diýen düşüňjäniň mazmuny diýlende belli bir möhletiň dowamynda döwleti ýa-da dolandyryşçäk birliklerini dolandyrmak üçin wezipeli adamlary saýlamaklyga düşünilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti, Mejlisiň deputatlary, halk maslahatlarynyň we Geňeşleriň agzalary gös-göni halk tarapyndan saýlanýlar. Ýurdumyzda syýasypartiýalar, jemgyýetçilik birleşikleri we raýatlaryň toparlary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda dalaşgärleri hödürläp bilýärler. Türkmenistanda saýlaw hukugyny düzgünleşdirýän birnäçe kanunlar hereket edýär. Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri hakyndaky Türkmenistanyň kanuny, Türkmenistanyň Prezi-

dentiniň saýlawlary hakyndaky Türkmenistanyň kanunyny, Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakyndaky Türkmenistanyň kanunyny, Halk maslahatlarynyň we Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlary hakyndaky Türkmenistanyň kanunyny we beýlekileri mysal getirmek bolýar. Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukuklarynyň kepillikleri hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 1-nji maddasyna görä, Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlaw hukugy, munuň özi Türkmenistanyň Konstitusiýasy we kanunlary tarapyndan göz önünde tutulan döwletiň saýlawly edaralaryna saýlamak we saýlanmak hukugydyr. Ady agzalan kanunyň 3-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanda saýlawlary geçirmek aşakdaky esas goýujy ýörelgelerde amala aşyrylýar:

1. gizlin ses berlende ählumumy, deň, göni saýlaw hukugy;
2. raýatlaryň, saýlawlara erkin we meýletin gatnaşmagy;
3. dalaşgärleri deňhukukly görkezmek we olar üçin deň mümkinçilikler;
4. saýlaw kompaniýasynyň barsynda aýanlyk we açyklyk, wagyz-nesihatýň erkinligi;
5. raýatlaryň saýlaw hukuklarynyň goragy.

Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar hakynda Türkmenistanyň kanuny 2011-nji ýylyň 21-nji maýynda kabul edildi. Bu kanun Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi toparý döretmegiň tertibini, ygtyýarlyklaryny we işiniň guramaçylyk-hukuk esaslaryny kesgitleýär. Bu kanunyň 4-nji maddasyna laýyklykda, Merkezi saýlaw toparý Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Türkmenistanyň raýatlarynyň hataryndan başlykdan, başlygyň orunbasaryndan, kätipden we on iki agzadan ybarat düzümde döredilýär. Merkezi saýlaw toparýnyň başlygy Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan tassyklanylýar. Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek ba-

radaky Merkezi topar öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň, welaýat, etrap, şäher halk maslahatlarynyň we Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlaryny, ählihalk sala salşyklaryny geçirmegi guraýar.

Döwlet häkimiýetiniň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralaryna saýlawlar hökmanydyr hem-de Konstitusiýada we saýlawlar hakyndaky kanunlarda bellenilen möhletlerde geçirilýär. Özygtyýarly we garaşsyz Türkmenistanda hereket edýän kanunçylyk namalaryndan ugur alyp birnäçe gezek saýlawlar geçirildi. Erkin we adalatly saýlawlar demokratiýanyň ýüze çykmagynyň hem-de jemgyýetiň we döwletiň işlerini dolandyrmaga raýatlaryň gatnaşmak hukuklaryny durmuşa geçirmegiň ýokary görnüşidir. Saýlaw hukugyny durmuşa geçirmek giň demokratik esasyda erkin we adalatly saýlawlary geçirmek arkaly üpjün edilýär.

Türkmenistanda ilkinji gezek Prezident saýlawlary 1990-njy ýylyň 27-nji oktýabrynda geçirildi. Soňra täze kabul eden Konstitusiýamyzyň esasynda 1992-nji ýylyň 21-nji iýunynda täzeden Prezident saýlawlary geçirildi. Bu saýlawlaryň ikisinde hem Türkmenistanyň Prezidentligine Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow saýlanyldy. 1994-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Ataýewiç Nyýazowyň prezidentlik ygtyýarlyk möhleti sala salşygyň çözüdi esasynda saýlaw geçirmezden uzaldyldy.

Türkmenistanyň Halk maslahatynyň 1999-njy ýylyň 28-nji dekabrynda kabul edilen «Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýratyn ygtyýarlyklary hakyndaky» kararyna laýyklykda, Türkmenistanyň ähli halk tarapyndan saýlanan Ilkinji Prezidenti Saparmyrat Ataýewiç Nyýazowa Döwlet baştutanynyň ygtyýarlyklaryny möhletini çäklendirmesizden amala aşyrmaga aýratyn hukuk berildi.

2007-nji ýylyň 11-nji fewralynda Türkmenistanda Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary geçirildi. Bu saýlawda

türkmen halky hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy biragyздan saýlady. Hormatly Prezidentimiziň döwlet başlangyçlarynyň maksady adam gymmatlyklaryny goramakdan ybaratdyr. Bu bolsa halkyň bagtyýar ýaşayşynyň möhüm şertidir. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 52-nji maddasyna görä, «Türkmenistanyň Prezidenti gös-göni Türkmenistanyň halky tarapyndan baş ýyl möhlete saýlanylýar we kasam kabul eden pursadyndan öz wezipesine girişýär».

2012-nji ýylyň 12-nji fewralynda hem Konstitusiýamyza laýyklykda Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary geçirildi. Bu saýlawlarda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 8 (sekiz) dalaşgäriň arasyndan sesleriň köp bölegini 97,14 göterimini gazanyp, ikinji gezek Prezident wezipesine halk tarapyndan biragyздan saýlanyldy. 2012-nji ýylyň 17-nji fewralynda Türkmenistanyň Prezidentiniň wezipä girişmek dabarasy (inaugurasiýa) geçirildi.

Türkmenistanda 1994-nji ýylyň 14-nji dekabrynda ilkinji gezek Parlament saýlawlary geçirildi. Ýurdumyza soňky gezek, Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasyndan ugur alyp, 2008-nji ýylyň 14-nji dekabrynda Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary geçirildi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe obalaryň we şäherleriň ilatynyň ýaşayş-durmuş şertlerini gowulandyrmagyň esasy ýörelgeleri «Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin milli maksatnamasynda» berkidilýär. Şu maksatnamany durmuşa geçirmekde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasy bolan Geňeşleriň we Geňeş agzalarynyň aýratyn orny bardyr. Ýerli öz-özünü dolandyryş ulgamyny Geňeşler we ýerli jemgyýetçilik öz-özünü dolandyryş edaralary emele getirýärler. Geňeşler etrapdaky şäherleriň, şäherçeleriň,

geňeslikleriň çäklerinde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edaralarydyr. Geňes agzalary gös-göni raýatlar tarapyndan üç ýyl möhlete saýlanylýar. Ilkinji gezek Geňes agzalarynyň saýlawlary 1993-nji ýylyň 27-nji iýunynda geçirildi. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň işini gýtadan guramaga aýratyn ünsi çekýär. Hut şu jähtden 2009-njy ýylyň 26-njy iýulynda, 2012-nji ýylyň 20-nji awgustynda geçirilen Geňes agzalarynyň saýlawlarynyň ýurdumyzyň syýasy durmuşynda ähmiýeti uludyr.

Sala salşyk barada düşünje

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 94-nji maddasyna laýyklykda «Döwlet we jemgyýetçilik durmuşyna degişli möhüm meseleleri çözmek üçin ählihalk we ýerli sala salşyklary geçirilip bilner. Sala salşygyň netijesinde kabul edilen çözümler diňe sala salşyk arkaly ýatyrylyp ýa-da üýtgedilip bilner.» diýlip kesgitlenilýär. Ählihalk sala salşyklaryny geçirmek hakyndaky meseleleri Türkmenistanyň Mejlisi çözüýär. Ýerli sala salşygy geçirmegi bellemek hukugy degişli Geňese degişlidir. Saýlawlar we sala salşyklar adatdan daşary ýagdaý döwründe geçirilmeyär. Sala salşyklara Türkmenistanyň saýlaw hukugyna eýe bolan raýatlary gatnaşýar. 2012-nji ýylyň 4-nji awgustynda Sala salşyk hakynda Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Bu kanun Türkmenistanda geçirilýän sala salşyklara taýýarlyk görmek we geçirmek bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýär hem-de Türkmenistanyň raýatlarynyň sala salşyklarda öz erkislegini erkin beýan etmegini üpjün edýän kepillikleri belleýär. Sala salşyk (halkyň ses bermegi) – munuň özi Türkmenistanyň raýatlarynyň ses bermek arkaly döwlet häkimiýetini amala aşyrmaga gös-göni gatnaşmagynyň bir görnüşidir. Saýlawlardan tapawutlylykda sala salşykda Türkmenistanyň raýatlary haýsy hem bolsa bir wekile (dalaşgäre) öz sesini bermeýär-de, eýsem sala salşyga çykarylan meseläniň (meseleleriň) tarapyna ýa-da onuň (olaryň) gar-

şysyna gös-göni ses berýärler. Sala salşyk hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasynda bellenilişi ýaly, ählihalk sala salşygy Türkmenistanyň bütin çäginde geçirilýär. Şeýle hem ählihalk sala salşygynda şu meseleler garalyp bilner:

1. kanunynyň kabul edilmegi;
2. hereket edýän kanunynyň ýa-da onuň aýry-aýry düzgünleriniň üýtgedilmegi ýa-da ýatyrylmagy;
3. kanunlaryň we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň esasy mazmunyny kesgitleýän çözgüdiň kabul edilmegi;

Türkmenistanyň Döwlet serhedi we onuň dolandyryşçäk birlikleriniň araçäkleri hakynda; Türkmenistanyň goranmagyny we howpsuzlygyny üpjün etmek hakynda; jemgyýetçilik tertibini goramak, raýatlaryň saglygyny we howpsuzlygyny goramak boýunça adatdan daşary we gaýragoýulmasyz çäreleri kabul etmek hakynda; wezipeli adamlary wezipä bellemek we wezipeden boşatmak bilen baglanyşykly meseleler; Türkmenistanyň halkara şertnamalaryndan gelip çykýan borçnamalary ýerine ýetirmäge degişli meseleler ählihalk sala salşygynda garalyp bilinmez.

Ýerli sala salşyk degişli etrapdaky şäheriň, şäherçäniň ýa-da geňşligiň çäginde geçirilýär. Şu meseleler ýerli sala salşygynda garalyp bilner:

1. Geňşiň kararyny üýtgetmek ýa-da ýatyrmak hakynda;
2. ýerli ähmiýetli has möhüm meseleler boýunça kararlar kabul etmek hakynda.

Etrapdaky şäheriň, şäherçäniň, geňşligiň ýa-da obanyň araçäkleri hakynda; jemgyýetçilik tertibini goramak, raýatlaryň saglygyny we howpsuzlygyny goramak boýunça adatdan daşary we gaýragoýulmasyz çäreleri kabul etmek hakynda; ýerine ýetiriji ýerli häkimiýetiň we ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň wezipeli adamlaryny wezipä bellemek ýa-da saýlamak we wezipeden boşatmak hakyndaky meselelere

ýerli sala salşygynda garalyp bilinmez. (Sala salşyk hakyndaky Türkmenistanyň kanunynyň 6-njy maddasy)

Ählihalk sala salşygyny geçirmegiň senesi Türkmenistanyň Prezidenti, ýerli sala salşygyny geçirmegiň senesi degişli Geňeş tarapyndan belenilýär. Türkmenistanda sala salşyklary geçirmegi şu aşakdaky toparlar gurayarlar:

1. Merkezi saýlaw topary;
2. welaýatlaryň sala salşyk toparlary;
3. etraplaryň, şäherleriň sala salşyk toparlary;
4. etraplardaky şäherleriň, şäherçeleriň we geňeşlikleriň sala salşyk toparlary;
5. uçastok sala salşyk toparlary.

Garaşsyz Türkmenistanda 2012-nji ýyla çenli iki gezek ählihalk sala salşygy geçirildi. Birinji gezek, Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny almak meselesi bilen baglanyşykly 1991-nji ýylyň 26-njy oktýabrynda; ikinji gezek, 1994-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Ataýewiç Nyýazowyň prezidentlik ygtyýarlyk möhletini saýlaw geçirmezden uzaltmak hakyndaky mesele bilen baglanyşykly geçirildi. Geçirilen sala salşykda halkyň garamagyna çykarylan meseleler biragyzdandan oňlanyldy.

Soraglar:

1. Saýlaw hukugynyň nähili görnüşleri bar?
2. Sala salşyk haçan geçirilýär?

§5. Türkmenistanyň Prezidenti

Türkmenistanyň Prezidenti we onuň saýlawlary barada düşünje

1990-njy ýylyň 11-nji oktýabrynda kabul edilen «Türkmenistan SSR-nde dolandyryşyň prezidentlik formasyny döretmek hem-de Türkmenistan SSR-niň Konstitusiyasyna (Esasy Kanunyna) üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakyndaky» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda Türk-

menistan SSR-nde Prezident wezipesi döredildi. Ýokarda hem belläp geçişimiz ýaly, bu kanunyň esasynda Türkmenistan SSR-niň birinji Prezidentiniň saýlawlary 1990-njy ýylyň 27-nji oktýabrynda geçirildi.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 1-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 116-njy maddasynda Konstitusiýanyň Türkmenistanda döwleti dolandyrmagyň prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýandygy hakyndaky düzgünleriniň üýtgedilip bilinmeýänligi bellenilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji baby Türkmenistanyň Prezidentine bagyşlanýar (Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 50–58-nji maddalary).

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Prezident bilen baglanyşykly hukuk meselelerini düzgünleşdirýän birnäçe kanunlar hereket edýär. Olara 2011-nji ýylyň 21-nji maýynda kabul edilen «Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary hakynda» hem-de «Türkmenistanyň Prezidenti hakynda» Türkmenistanyň kanunlaryny mysal getirmek bolar.

«Türkmenistanyň Prezidenti hakynda» Türkmenistanyň kanuny Türkmenistanyň Prezidentiniň işiniň hukuk, ykdysady, guramaçylyk we beýleki esaslaryny kesgitleýär, onuň işini üpjün etmek boýunça döwlet kepilliklerini belleyär, şeýle hem Türkmenistanyň öz ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmegini bes eden Prezidentine kepillikleri üpjün edýär. Bu kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň we ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr, Türkmenistanyň iň ýokary wezipeli adamydyr, ol Türkmenistanyň döwlet garaşsyzlygyny we bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň, ýurt bitewiliginiň, Türkmenistanyň Konstitusiýasyny berjaý etmegiň we halkara borçnamalaryny ýerine ýetirmegiň kepili hökmünde çykyş edýär. Türkmenistanyň Prezidenti ýurduň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysydyr.

Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we kanunlaryna laýyklykda Türkmenistanyň bütin çäginde hökmanylyk güýji bolan permanlary, kararlary we buýruklary çykarýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň permanlary we kararlary-munuň özi Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň we kanunlarynyň esasynda we olary ýerine ýetirmek üçin umumydöwlet ähmiýetli möhüm meseleler boýunça Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan çykarylýan namalar bolup durýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň buýrugy-munuň özi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan gündelik meseleleriň çözülmegi üçin çykarylýan namalardyr.

Türkmenistanda Prezident saýlawlary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we «Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary hakynda» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda geçirilýär. Saýlawlar Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyk möhletiniň tamamlanmagyna azayndan alty aý galanda Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan belleniýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 58-nji maddasyna laýyklykda: »Eger Türkmenistanyň Prezidenti haýsydyr bir sebäbe görä öz borçlaryny ýerine ýetirip bilmeýän bolsa, onda Prezident saýlanýança Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşiniň çözgüdi esasynda Türkmenistanyň Prezidentiniň wezipesini wagtlaýyn ýerine ýetirmek Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlarynyň biriniň üstüne ýüklenilýär. Şu ýagdaýda Prezidentiň saýlawlary onuň ygtyýarlyklarynyň Türkmenistanyň Prezidentiniň wezipesini wagtlaýyn ýerine ýetirijä geçen gününden başlap, 60 günden gijä goýulman geçirilmelidir. Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlarynda Türkmenistanyň çägi bir saýlaw okrugydyr. Türkmenistanyň Prezidentligine dalaşgärleri hödürlemek saýlawlara altмыш gün galanda başlanyp, otuz gün galanda tamamlanýar. Türkmenistanyň Prezidentligine dalaşgärleri Merkezi saýlaw topary bellige alýar. Bellige almak saýlawlara kyrk baş gün galanda başlanýar we ýigrimi baş gün galanda tamamlanýar. Saýlawlaryň öň ýanyndaky

wagyz işleri Türkmenistanyň Prezidentligine dalaşgäriň bellige alnan gününden başlanýar we saýlawlar gününden bir gün öň bes edýär. Merkezi saýlaw topary Türkmenistanyň saýlanylan Prezidentini bellige alýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň wezipä girişmek dabarasyna inaugurasiýa diýilýär. Inaugurasiýa - «inauguratio - başlangyç» diýen latyn sözünden gelip çykyp, ýurduň täze Prezidentiniň öz wezipesine girişmeginiň dabaraly dessuryny aňladýar. Türkmenistanyň Prezidenti gös-göni Türkmenistanyň halky tarapyndan baş ýyl möhlete saýlanylýar we kasam abul eden pursadyndan öz wezipesine girişýär.

«Türkmenistanyň Prezidenti hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 16-njy maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary şu ýagdaýlarda bes edilär:

1. Türkmenistanyň täze saýlanan Prezidentiniň wezipä girişen pursadyndan;

2. Türkmenistanyň Konstitusiyasynda bellenen tertipde näsaglygy sebäpli öz borçlaryny ýerine ýetirip bilmese, ol möhletinden öň wezipesinden boşadylan ýagdaýynda;

3. Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Konstitusiyasyny we kanunlaryny bozan halatynda. Bu ýagdaýda Türkmenistanyň Mejlisi Türkmenistanyň Prezidentine Türkmenistanyň Konstitusiyasynda bellenen tertipde Türkmenistanyň Prezidentine ynamsyzlyk bildirip biler;

4. Eger Türkmenistanyň Prezidenti başga sebäplere görä öz borçlaryny ýerine ýetirip bilmese.

Türkmenistanyň Prezidentiniň wezipesini wagtlaýyn ýerine ýetiriji Prezidentlige dalaşgär bolup bilmez. Öz ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmegi bes eden Prezidente eksprezident diýilýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary

2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda bolup geçen nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Halk

Maslahaty edarasy hukuk taýdan hereket etmegini bes etdi. Şoňa laýyklykda onuň ygtyýarlyklary, esasan, Türkmenistanyň Prezidentine we Türkmenistanyň Mejlisine degişli edildi. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 53-nji maddasy Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklaryna bagyşlanýar. Umuman, Türkmenistanyň Prezidenti Konstitusiyanyň we kanunlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklaryny onuň döwleti dolandyrmakda alyp barýan işlerine laýyklykda birnäçe toparlara bölmek bolýar:

1. Ýurda onuň içinde we daşynda wekilçilik etmek çygryndaky (sferasyndaky) ygtyýarlyklary.

Prezident daşary syýasatyň durmuşa geçirilmegine ýolbaşçylyk edýär, daşary gatnaşyklarda Türkmenistanyň adyndan wekilçilik edýär, Türkmenistanyň daşary ýurt döwletlerindäki, döwletara we halkara guramalarynyň ýanyndaky ilçilerini we beýleki diplomatik wekillerini belleýär hem yzyna çagyryýar, daşary ýurt döwletleriniň diplomatik wekilleriniň ynanç hem yzyna çagyrylyş hatlaryny kabul edýär we beýlekiler (TK-nyň 53-nji maddasy).

2. Ýerine ýetiriji häkimiýeti amala aşyrmak çygryndaky ygtyýarlyklary. Öň hem belläp geçişimiz ýaly, ilki bilen Türkmenistanyň Prezidenti ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr. Türkmenistanyň raýatlaryny döwlet sylaglary bilen sylaglaýar we hormatly atlary dakýar, raýatlyk meselelerine garaýar. Ýokary wezipeli adamlary wezipesine belleýär we boşadýar. Raýatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin Türkmenistanda adatdan daşary ýagdaý düzgüni girizip bilýär. Türkmenistanyň

Ýaragly Güýçleriniň ýokary serkerdelerini belleýär, Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşini döredýär we oňa ýolbaşçylyk edýär, Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topary döredýär, onuň düzümine üýtgetmeler girizýär, sala salşyklary geçirmegini senesini belleýär we beýlekiler (TK-nyň 53-nji maddasy).

3. Kanun çykaryjy häkimiýet edarasy bilen baglylykda ýüze çykýan ygtyýarlyklary.

Türkmenistanyň Prezidenti kanun çykaryjy edara bolan Mejlise degişlilikde möhüm ygtyýarlyklardan peýdalanýar. Prezident Konstitusiýa, kanunlara gol çekýär, kanun çykaryjylyk başlangyjyna eýe bolup durýar, döwlet býujetini hem onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabaty Mejlisiň garamagyna we tassyklamagyna berýär. Türkmenistanyň Prezidenti weto (gadaganlyk) hukugyndan peýdalanýar, Mejlisi möhletinden öň ýatyryp bilýär. Prezidentiň özi hem kadaladyryjy hukuk namalaryny kabul edip bilýär, ýagny permanlar, kararlar we buýruklar çykarýar, olaryň bolsa Türkmenistanyň bütin çäginde hökmanlyk güýji bar (TK-nyň 53-nji, 61-nji, 65-nji maddalary).

4. Kazyýet häkimiýetiniň çygryndaky ygtyýarlyklary.

Prezidentiň bu çygryndaky ygtyýarlyklary, esasan hem, şu edaralaryň düzümini düzmek bilen baglanyşykly bolup durýar, ýagny kazylar Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan bellenilýär we wezipesinden boşadylýar. Türkmenistanyň Prezidenti döwletimizde rehim etme hem-de günä geçme çärelerini amala aşyrýar (TK-nyň 53-nji, 102-nji maddalary).

Soraglar:

1. Türkmenistanyň Prezidenti we onuň saýlawlary nähili guralýar?
2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary?

§6. Türkmenistanyň Mejlisi

Türkmenistanyň Mejlisi kanun çykaryjy häkimiýeti amala aşyrýan in ýokary wekilçilikli edaradyr

Dünýä ýurtlarynyň hemmesinde diýen ýaly kanunçykaryjylyk wezipesi parlamente degişli edilýär. Aslyýetinde parlament sözi (parler diýen fransuz sözünden gelip çykyp

– gürlmek) diýmekligi aňladýar. Ýöne her döwletiň parlamentleriniň atlandyrylyşy dürli hili bolup durýar. Türkmenistanda Mejlis, Russiýa Federasiýasynda Federal Ýygnaç, Amerikanyň Birleşen Ştatlarynda Kongress we ş.m.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanda döwlet häkimiýet edaralarynyň kämilleşdirilmegi, olaryň hukuk ýagdaýynyň takyk kesgitlenmegi döwlet dolandyryş ulgamynyň hem-de kanunlary kabul etmegiň mehanizminiň kämilleşdirilmegine ýardam edýär. Islendik jemgyýetde döwrebap, kämil kanunlar sazlaşykly ösüşiň kepili bolup çykyş edýär. Türkmenistan döwletimizde hem halkara kadalaryna laýyk gelýän milli kanunçylygymyzyň kämilleşdirilmekligi bilen baglanyşykly möhüm ähmiýete eýe bolan işleriň birnäçesi durmuşa ornaşdyrylýar. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda geçirilen Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň gün tertibinde hem garalan esasy meseleleriň biri Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasyny kabul edip, tassyk etmekden ybarat boldy. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň Halk Maslahaty edarasy özüniň işini bes etdi, ýagny ýatyryldy. Ýöne bu edaranyň hereket eden döwründäki ähmiýetini Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle belleýär: «Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda döredilen Halk Maslahaty ýurdumyzyň ruhy we ykdysady taýdan gaýtadan dikeldilmeginde, milli döwletliligiň kemala gelmeginde öz borjuny doly ýerine ýetirdi...» Häzirki wagtda Halk Maslahatynyň ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Prezidentine we Mejlise berildi.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 48-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 3-nji baby «Türkmenistanyň Mejlisi» diýlip atlandyrylýar. Ol 13 maddany

özünde jemleýär (TK-nyň 59–71-nji maddalary). Türkmenistanyň Konstitusijasyna Mejlis (Parlament) Türkmenistanyň kanun çykaryjy häkimiýetini amala aşyrýan iň ýokary wekilçilikli edarasydyr diýlip belenilýär. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 60-njy maddasyna görä, Mejlis 125 deputatdan ybaratdyr. 2008-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda «Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda», 2009-njy ýylyň 9-njy ýanwarynda «Türkmenistanyň Mejlisi hakynda» Türkmenistanyň kanunlary kabul edildi.

Mejlis Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 61-nji maddasynda göz önünde tutulan halatlarda möhletinden öň ýatrylyp bilner:

- 1) ähliahk sala salşygynyň çözüdi esasynda;
- 2) Mejlisiň belenen sandaky deputatlarynyň üçden iki böleginden az bolmadyk sesleriniň köplügi bilen kabul eden karary esasynda (öz-özünü ýatyrmagy);
- 3) alty aýyň dowamynda Mejlisiň ýolbaşçy düzümi düzülmedik mahalynda – Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan.

Mejlisiň işi maslahat görnüşinde geçirilýän ýygnaqlar, şeýle hem Mejlisiň komitetleriniň we toparlarynyň maslahatlary görnüşinde amala aşyrylýar we ol meseleleri erkin ara alyp maslahatlaşmaga, olary bileleşip çözmäge, onuň döredýän düzümleriniň we saýlaýan wezipeli adamlarynyň Mejlisiň önünde jogapkärçiligine, hasabatlylygyna, aýanlygyna, jemgyýetçilik pikiriniň hemişe hasaba alynmagyna esaslanýar. Kanunlaryň taslamalaryny, degişli meseleleri işläp taýýarlamak we olara önünden seretmek işlerini alyp barmak üçin Mejlis deputatlaryň hataryndan komitetleri we toparlary düzýär. Mejlisiň deputaty şol bir wagtyň özünde Ministrler Kabinetiniň agzasy, häkim, arçyn, kazy, prokuror wezipelerini eýeläp bilmez (TK-nyň 69-njy maddasy). Deputatlar halkyň doly ygtyýarly wekilleridir. Deputatlar öz ygtyýarlyklaryny Konstitusijasynyň we kanunlaryň çäklerinde

amala aşyrmak bilen öz saýlawçylarynyň erkini aňladýarlar. Deputata Mejlisde kanun çykarmak başlangyjyna bolan hukuk berilýär. Deputat öz ygtyýarlyklaryndan diňe Mejlis tarapyndan mahrum edilip bilner.

Türkmenistanda Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we «Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda geçirilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasyndan ugur alyp, 2008-nji ýylyň 14-nji dekabrynda Türkmenistanyň Mejlisine 125 deputat saýlanyldy. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary Mejlisiň deputatlarynyň ygtyýarlyk möhletiniň tamamlanmagyna azyndan iki aý galanda, Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan bellenilýär. Mejlisiň deputatlary baş ýyl möhlete saýlanylýar. «Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 29-njy maddasynda bellenilişine görä, Mejlisiň deputatlygyna dalaşgärler saýlawlara kyrk baş gün galanda görkezilip başlanýar we otuz gün galanda tamamlanýar. Saýlawlar gününe çenli ýigrimi baş ýaşy dolan we soňky on ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan Türkmenistanyň raýaty Mejlisiň deputatlygyna dalaşgär edilip görkezilip bilinýär. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlarynyň geçirilmegini degişli saýlaw toparlary üpjün edýärler, saýlaw toparlary bolsa syýasy partiýalaryň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özünü dolandyryş, jemgyýetçilik edaralarynyň hem-de raýatlaryň beýleki toparlarynyň, harby bölümler boýunça harby gullukçylaryň wekillerinden ybarat döredilýär. Saýlaw okruglaryny Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar döredýär. Mejlisiň deputatlaryny saýlamak üçin saýlawçylarynyň sany takmynan deň bolan ýerli saýlaw okruglarynyň 125-si döredilýär. Her saýlaw okrugyndan Mejlisiň bir deputaty saýlanylýar. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary wagtynda ses bermegi geçirmek

we sesleri sanamak üçin saýlaw okruggy ýerli saýlaw uças-toklaryna bölünýär. Bäsleşik ýörelgesi esasynda her saýlaw okruggyndan birnäçe dalaşgärler deputatlyk ýeri üçin bäsleşýärler. Türkmenistanda Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary örän möhüm syýasy ähmiýetli waka bolup, milli demokratiýamyzyň dabaralanmagynda aýratyn orna mynasyp bolup durýar.

Mejlisiň ygtyýarlyklary

Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy amala aşyrmak bilen Türkmenistanyň Mejlisi (Parlamenti) birnäçe ygtyýarlyklara eýedir. Mejlisiň çözmäge degişli ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 63-nji maddasynda beýan edilýär. Mejlisiň esasy wezipesi kanunlary kabul etmekden ybarat bolup durýar. Şeýle-de Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär hem-de olara resmi düşündirişler berýär. Mejlis beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň Konstitusiýa laýyklygyna ýa-da laýyk däldigine parlament gözegçiligini amala aşyrýar. Daşary ýurt döwletleriniň käbirleriniň konstitution tejribesinde munuň üçin ýörite edara Konstitusiýa sudlary hereket edýär we olaryň hukuk derejesi özbaşdak kesgitlenilýär (M.ü. Germaniýanyň Federal Konstitusiýa sudy, Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýa sudy). Türkmenistanyň Mejlisi döwlet häkimiýetiniň beýleki şahalary ýerine ýetiriji, kazyýet häkimiýeti bilen hem aýratyn meseleler boýunça hyzmatdaşlyk edip işleýär. Ministrler Kabinetiniň iş maksatnamasyny makullamak baradaky meselä seredýär. Ol ýurdy syýasy, ykdysady, sosial taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryna we maksatnamalaryna garaýar, ählihalk sala salşyklaryny geçirmek hakyndaky meseleleri çözüýär, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiň deputatlarynyň, welaýat, etrap, şäher wekilçilikli edaralarynyň we Geňşleriň agzalarynyň saýlawlaryny belleýär, halkara

şertnamalaryny tassyklaýar we ýatyrýar, Türkmenistanyň Döwlet serhedini we dolandyryş-çäk bölünişigini üýtgetmek meselelerini çözüýär, parahatçylyk we howpsuzlyk meselelerine garaýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi boýunça Ýokary kazyýetiň başlygyny, Baş prokurory, İçeri işler ministrini, Adalat ministrini wezipä bellemek we olary wezipeden boşatmak baradaky meselelere garaýar. Döwlet sylaglaryny döredýär hem-de Türkmenistanyň Prezidentini döwlet sylaglary bilen sylaglaýar, oňa harby atlary, tapawutlandyryş atlaryny dakýar. Konstitusiyada we kanunlarda Mejlisiň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meselelere hem garap bilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 64-nji maddasyna laýyklykda Mejlis aýry-aýry meseleler boýunça Türkmenistanyň Prezidentine kanun çykarmak hukugyny berip biler, ýöne soňra şol kanunlary tassyklamak baradaky mesele Mejlis tarapyndan hökman garalmalydyr.

Mejlis aşakdaky meseleler boýunça kanun çykaryjylyk hukugyny hiç kime berip bilmez:

- 1) Konstitusiyany üýtgetmek;
- 2) jenaýat we dolandyryş kanunçylygy;
- 3) kazyýet önümçiligi.

Ondan başga-da Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 65-nji maddasynda «Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk Türkmenistanyň Prezidentine, Mejlisiň deputatlaryna, Ministrler Kabinetine, Ýokary kazyýete degişlidir» diýlip kesgitlenilýär.

Jemgyýetiň dürli taraplaryna degişli bolan konstitusion esalaryň has aýdyň kesgitlenilmegi, Türkmenistanyň kanun çykaryjylaryna döwrebap kanunlary işläp düzmäge giň mümkinçilikleri açýar. Häzirki wagtda birnäçe döwrebap kadalaşdyryjy hukluk namalarynyň kabul edilip, güýje girizilmekligi hem munuň aýdyň mysalydyr. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 6-njy maddasyna «...Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny ileri tutýar. Eger-

de Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň kanunyndakydan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar» diýlen bölek girizildi. Mundan başga-da Türkmenistanyň Konstitusiyasyna ýurdumyzyň ykdysady esasyňy kesgitleýän täze 10-njy madda girizildi. Onda: «Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär» diýlip belleniýär.

«Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» Türkmenistanyň kanuny (05.11.20008), «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda» Türkmenistanyň kanuny (23.10.2008), Türkmenistanyň Zähmet kodeksi (2009-njy ýyl), Türkmenistanyň Maşgala kodeksi (2012-nji ýyl) we başga-da birnäçe kanunlar we kodeksler kämilleşdirilen görnüşde kabul edildi. Yzygiderli kämilleşýän kanunçylygymyz bolsa ýurdumyzy hemmetaraplaýyn özgertmäge, täzelikleri durmuşa ornaşdyrmaga düýpli esas bolup hyzmat edýär.

Soraglar:

1. Türkmenistanda Mejlis nähili edara hasaplanýar?
2. Mejlisiň nähili ygtyýarlyklary bar?
3. Kim Mejlisiň deputaty bolup bilýär?

§7. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti

Türkmenistanyň Ministrler Kabineti we onuň düzümi

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 4-nji baby Türkmenistanyň Ministrler Kabinetine bagyşlanýar. Ol özünde baş maddany jemleýär (TK-nyň 72–76-njy maddalary). Esasy Kanunyň 72-nji maddasynda «Ministrler Kabineti (Hökümet) ýerine ýetiriji we serenjam beriji edaradyr. Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygydyr» diýlip belleniýär. Türkmenistanyň

Ministrler Kabineti 1992-nji ýylyň 26-njy iýunynda Halk Maslahatynyň birinji mejlisinde döredildi. Ministrler Kabineti işini Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we 1995-nji ýylyň 24-nji noýabrynda kabul edilen «Türkmenistanyň Ministrler Kabineti hakyndaky» kanuna esaslanyp alyp barýar. Ministrler Kabinetiniň mejlisleri Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ýa-da onuň tabşyrmagy boýunça Ministrler Kabinetiniň Baýlygynyň orunbasarlarynyň biri tarapyndan geçirilýär. Ministrler Kabineti Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan onuň öz wezipesine girişen gününden beýläk bir aýyň dowamynda düzülýär, indiki Prezident saýlananda bolsa onuň önünde öz ygtyýarlaryny üstünden aýyrýar. Ministrler Kabinetiniň Baýlygynyň orunbasarlary hem-de ministrler Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipesine bellenilýärler hem-de wezipesinden boşadylýarlar. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Türkmenistanyň Mejlisi, ýerli häkimiýet edaralary hem-de jemgyýetçilik birleşmeleri bilen berk arabaglanyşyk saklaýar. Mysal üçin: Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Mejlisiniň namalarynyň ýerine ýetirilmegini guraýar. Ministrler Kabineti öz iş maksatnamasyny Türkmenistanyň Mejlisine garamak üçin berýär. Şeýle-de her ýyl döwlet býujetini we onuň ýerine ýetirilişi baradaky hasabatyny taslamasyny işläp düzýär hem-de ony tassyk etmek üçin Türkmenistanyň Mejlisine berýär we başgalar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň düzümi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kesgitlenilýär. Esasy Kanunyň 73-nji maddasyna görä «Ministrler Kabinetiniň düzümine onuň Baýlygynyň orunbasarlary, ministrler girýärler». Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Ministrler Kabinetiniň düzümine ýerine ýetiriji häkimiýetiň merkezi edaralarynyň ýolbaşçylary bolan beýleki adamlar hem goşulyp bilner. Ministrler Kabinetiniň düzümine girýän wezipeli adamlar hem Ministrler Kabinetiniň agzalary hasaplanylýar.

Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 75-nji maddasy Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklaryny kesgitleýär. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti kanunlaryň berjaý edilmegini, Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegini guraýar. Raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmek hem goramak, eýeçiligi we jemgyýetçilik tertibi, milli howpsuzlygy goramak baradaky çäreleri durmuşa geçirýär. Döwletiň içeri we daşary syýasy işiniň esasy ugurlary baradaky teklipleri, ýurdy ykdysady we durmuş taýdan ösdürmegiň maksatnamalaryny işläp taýýarlaýar hem-de olary Mejlisiň garamagyna hödürleýär. Pul we karz ulgamyny pugtalandyrmak boýunça çäreleri görýär. Ykdysady we durmuş taýdan ösüşiň döwlet tarapyndan dolandyrylmagyny amala aşyrýar. Döwlet kärhanalaryny, edaralaryny we guramalaryny dolandyrmagy guraýar. Tebigy baýlyklaryň netijeli peýdalanylmagyny hem gormagyny üpjün edýär. Daşary ykdysady işi amala aşyrýar, daşary ýurt döwletleri bilen medeni aragatnaşyklaryň ösdürilmegini üpjün edýär. Hökümet edaralarynyň, döwlet kärhanalarynyň we guramalarynyň işine ýolbaşçylyk edýär, onuň ministrlikleriň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň hukuk namalaryny ýatyrmaga haky bardyr. Zerur bolan ýagdaýynda öz ýanynda komitetleri, baş dolandyryş edaralaryny we beýleki pudaklaýyn dolandyryş edaralaryny döredýär. Başga-da kanunlarda özüne degişli edilen beýleki borçlary ýerine ýetirýär. Ministrler Kabineti öz ygtyýarlyklarynyň çäginde ýerine ýetirilmegi hökmany bolan kararlary kabul edýär hem-de buýruklary çykarýar.

Soraglar:

1. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň düzümine kimler girýär?
2. Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary?

§8. Türkmenistanyň ýerli häkimýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary barada düşünje

Türkmenistanda ýerli häkimiýet edaralary we ýerli öz-özünü dolandyryş

2011-nji ýylyň 27-nji oktýabrynda Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 20 ýyllyk baýramçylygy dabaraly ýagdaýda belenilip geçildi. Garaşsyz Türkmenistan 20 ýylyň dowamynda dünýäniň in çalt ösýän ýurtlarynyň birine öwrüldi. Dünýä bazarlarynda bäsleşige ukyply önümler öndürilýän ykdysadyýetimiziň ygtybarly binýady tutuldy, ýurdumyzyň şäherleridir obalary özgerdilýär, milletiň ruhy galkynyşy üçin ähli şertler döredilýär.

Häzirki wagtda döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary özgerdip guralýar, daşary syýasat babatda çemeleşmeler çuňlaşýar. Bilim we saglygy goraýyş, ilaty durmuş taýdan goldamak ulgamlary kämilleşdirilýär. Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny alan ilkinji günlerinden bäri halkymyzyň ýaşayyş derejesiniň ýokary göterilýändigini islendik welaýatyň, etrabyň, şäheriň, obanyň, şäherçäniň mysalynda görmek bolýar. Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň uzakdaky oba ýerlerini ösdürmek baradaky başlangyçlary hem döwlet syýasatynyň sosial taýdan gönükdirilendiginiň aýdyň subutnamasydyr. Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabyňyň, Hazar deňziniň ýakasynda ýerleşen Esenguly etrabyňyň, Daşoguz welaýatynda Ruhubelent etrabyňyň, şeýle hem Lebap welaýatynyň tarp ýerlerinde döredilen täze Döwletli etrabyňyň, Mary welaýatynyň Altyn sähra etrabyňyň we ýurdumyzyň beýleki obadyr-şäherleriniň çäklerinde alnyp barylýan gurluşyklar–bularyň ählisi sosial-ykdysady reformalary amala aşyrmagyň ýolundaky anyk ädimlerdir.

«Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla

çenli döwür üçin milli maksatnamasynyň» işlenilip taý-ýarlanylmagy we durmuşa geçirilmegi obalarymyzyň we şäherlerimizniň ilatynyň durmuş şertleriniň dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirilmegine gönükdirilendir. Türkmenistanyň Prezidenti Hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň öz çykyşlarynda belleýşi ýaly: «Bu şäherçeleriň gurulmagynyň özi Türkmenistany ösdürmegiň birbada iki konsepsiýasyna esaslanýar, ýagny olaryň birinjisi, ýerlerde ýaşaýan ilatyň sosial-durmuş şertlerini düýpgöter gowulandyrmakdan, ikinjisi bolsa, ýurdumyzda azyk bolçulygyny döretmekden ybaratdyr». Hormatly Prezidentimiziň gatnaşmagynda Balkan welaýatynyň Esenguly şäherçesinde, Daşoguz welaýatynyň Ruhubelent şäherçesinde durmuş-ykdysady desgalaryň açylyş dabaralary milli maksatnamanyň durmuşa geçirilmeginiň aýdyň mysalydyr.

Türkmenistanda ýerli häkimiýet edaralarynyň işlerini has-da kämilleşdirmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hasaplanýar. Ýerli häkimiýet edaralary döwletimiziň milli, taryhy aýratynlyklaryna laýyklykda guraldy. Türkmenistan döwletimizde ýerli häkimiýet edaralarynyň hukuk esaslary düýpgöter täzeçe işlenilip düzülde. Ýerli edaralaryň işiniň guralysynyň kanunçylyk esaslarynyň kämil ýola goýulmaklygy, döwlet bilen halkyň arasyndaky gatnaşyklaryň sazlaşykly hereketiniň kepili bolup çykyş edýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň III bölüminiň 5-nji baby ýerli häkimiýet edaralaryna bagyşlanýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 77-nji maddasyna laýyklykda ýerli häkimiýet öz ygtyýarlyklarynyň çäginde hereket edýän wekilçilikli we ýerine ýetiriji edaralardan ybaratdyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda ýerli häkimiýetiň wekilçilikli edaralary: welaýatda – welaýat halk maslahaty, welaýat hukukly şäherde – şäher halk maslahaty, etrapda – etrap halk maslahaty, etrap hukukly şäherde – şäher halk maslahaty döredilýär. Ýerli häkimiýetiň wekilçilikli edaralary özüniň hukuk esasyny

Türkmenistanyň Konstitusiýasyndan we 2011-nji ýylyň 1-nji oktýabrynda kabul edilen «Ýerli häkimiýetiň wekilçilikli edaralary hakynda» Türkmenistanyň kanunyndan we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan alyp gaýdýar. Kanuna laýyklykda welaýat halk maslahatynyň düzümi 40 agzadan, etrap, şäher halk maslahatynyň düzümi 20 agzadan ybaratdyr. Olar degişli dolandyrys-çäk birlikleriniň raýatlary tarapyndan dört ýyl möhlet bilen saýlanylýarlar. Halk maslahatynyň agzalaryny saýlamagyň tertibi «Halk maslahatlarynyň we Geňeşagzalarynyň saýlawlary hakynda» (31.03.2012ý.) Türkmenistanyň kanunynda kesgitlenilýär. Halk maslahaty möhletinden öň ýatyrylan halatynda Türkmenistanyň Mejlisi onuň ýatyrylan gününden üç aýdan gijä goýman halk maslahatynyň agzalarynyň saýlawlaryny geçirmegi belleýär. Halk maslahatlary öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda çäkleriň ykdysady, sosial we medeni taýdan ösüşiniň meselelerini çözmäge gatnaşýarlar.

Ýerine ýetiriji yerli häkimiýet edaralary özüniň hukuk esaslaryny Türkmenistanyň Konstitusiýasyna hem-de 2010-njy ýylyň 10-njy maýynda kabul edilen «Ýerine ýetiriji yerli häkimiýet hakynda» Türkmenistanyň kanunyna, 2009-njy ýylyň 18-nji aprelinde kabul edilen «Türkmenistanyň dolandyrys-çäk gurluşynyň meselelerini çözmegiň hem-de döwlet kärhanalaryna, guramalaryna, edaralaryna we beýleki obýektlere at dakmagyň, adyny üýtgetmegiň tertibi hakynda» Türkmenistanyň kanunyna we beýleki degişli kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda alyp barýarlar. Konstitusiýanyň 80-nji maddasynda «Ýerlerde ýerine ýetiriji häkimiýeti: welaýatlarda – welaýat häkimleri, şäherlerde – şäher hakimleri, etraplarda – etrap häkimleri amala aşyrýarlar» diýip kesgitlenilýär.

Ýerine ýetiriji yerli häkimiýet edaralary: welaýat, etrap, şäher häkimlikleridir. Häkimlik ýuridik şahsdyr, oňa häkim ýolbaşçylyk edýär. Bu bölekler Türkmenistanyň dolandyrys çägi boýunça döredilýär. Häzir Türkmenistanda baş welaýat,

ýagny Ahal, Mary, Daşoguz, Lebap we Balkan welaýatlary bar. Welaýatlar öz gezeginde etraplara bölünýär. Ýerli dolandyryşy kämilleşdirmek maksady bilen, uly şäherler hem birnäçe etraplara bölünýär.

Häkimler Türkmenistanyň Prezidentiniň ýerlerdäki wekilleridir, olar Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä belenilýär we wezipeden boşadylýar hem-de oňa hasabat berýärler (TK-nyň 81-nji maddasy). Häkimler ýerlerde Konstitusiyanyň, kanunlaryň, Prezidentiň we Ministrler Kabinetiniň hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler. Häkimler öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde kararlary kabul edip bilýärler. Gündelik meseleleri çözmek üçin häkim buýruklar çykarýar. Häkimleriň normatiw häsiýetli, şeýle hem raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna degişli namalary Türkmenistanyň Ministrler Kabineti bilen ylalaşylyp kabul edilýär.

Häkimiň namalary Türkmenistanyň Konstitusiyasy, kanunlar, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Ministrler Kabinetiniň aktlary tarapyndan kesgitlenen raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirip bilmez, şeýle hem raýatlar üçin Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulmadyk borçlary belläp bilmez.

«Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 22-nji maddasynda belenilişi ýaly, häkim degişli çägiň durmuş-ykdysady taýdan ösdürilişi, ilatyň azyk we isleg bildirýän harytlary, suw, tebigy gaz, elektrik energiýasy we beýleki jemagat hyzmatlary bilen üpjün edilişi, saglygy goraýyş, bilim, durmuş üpjünçilik babatdaky işleriň, kanunylygyň we hukuk tertibiniň ýagdaýy, jemgyýetçilik ulagynyň işleýşi, şäherleriň, şäherçeleriň we obalaryň abadanlaşdyrylyşy üçin, şeýle hem özüleriniň garamagyndaky çäkde hereket edýän beýleki ugurlarda işleriň barşy üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň önünde şahsy jogapkärçilik çekýär. Ýerli häkimiýetiň wekilçilikli we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlyklarynyň çygyryna girýän meselelere häkimleriň gatnyşmagyna ýol berilmeýär.

Ýerli öz-özüňi dolandyryş

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň IV bölümi «Ýerli öz-özüňi dolandyryş» diýlip atlandyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 84-nji maddasyna görä ýerli öz-özüňi dolandyryş ulgamyny Geňeşler we ýerli jemgyýetçilik öz-özüňi dolandyryş edaralary emele getirýärler. Geňeşler ýerli öz-özüňi dolandyryş wezipesini amala aşyrýar we ol etrapdaky şäheriň, şäherçeleriň, geňeşlikleriň çäklerinde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasydyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňeşligi emele getirýär, şol ýerde hem Geňeş döredilýär. Geňeşligiň çäginde hojalyk işiniň subýekti hökmünde bir ýa-da birnäçe daýhan birleşigi, paýdarlar jemgyýeti, hojalygara kärhanasy bolup biler. Geňeş öz işini maslahat arkaly alyp barýar. Geňeş agzalary gös-göni raýatlar tarapyndan üç ýyl möhlete saýlanylýarlar. Geňeş öz agzalarynyň arasyndan arçyn saýlaýar. Arçyn Geňeşiň agzalarynyň arasyndan açyk ses bermek arkaly sesleriň ýönekeý köplügi bilen saýlanylýar. Arçyn Geňeşiň işine ýolbaşçylyk edýär hem-de Geňeşe hasabat berijidir. Arçyn öz ygtyýarlarynyň çäginde buýruklyry çykaryp bilýär.

Geňeşiň ygtyýarlyklary işiniň tertibi, onuň beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralary bilen gatnaşygy 2012-nji ýylyň 31-nji martynda kabul edilen «Halk maslahatlarynyň we Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlary hakynda» Türkmenistanyň kanuny, 2005-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda rejelenen görnüşde kabul edilen «Geňeş hakynda» Türkmenistanyň kanuny, 2007-nji ýylyň 30-njy martynda «Arçynlar hakynda» Türkmenistanyň kanuny we beýleki kanunçylyk namalary bilen düzgünleşdirilýär.

Geňeş öz işinde kanunylyk, bileleşiklik we aýanlyk ýörelgelerini goldanýar we dolandyryş taýdan biri-birine basgançakly tabynlyk gatnaşyklar bilen baglanyşykly däl-dir. Geňeş hem-de onuň döredýän edaralary özleriniň alyp barýan işleri we kabul eden kararlary barada ilaty yzygiderli habarly edip durýarlar.

Geňeşiň maslahatlary zerur bolşuna görä, ýöne azyndan ýylda iki gezek arçyn tarapyndan çagyrylýar.

Welaýat, welaýat hukukly şäher, etrap, etrap hukukly şäher halk maslahatlarynyň, Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlary bir mandatly saýlaw okruglary boýunça geçirilýär. Her saýlaw okrugyndan bir agza saýlanylýar. Saýlawlar halk maslahatlarynyň, Geňeşleriň agzalarynyň ygtyýarlyk möhletiniň tamamlanmagyna azyndan üç aý galanda Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan belleniýär. Halk maslahatlarynyň, Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlaryny geçirmegi şu aşakdaky saýlaw toparlary guraýarlar:

1. Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar;
2. welaýatlaryň saýlaw toparlary;
3. etraplaryň we şäherleriň saýlaw toparlary;
4. etrapdaky şäherleriň, şäherçeleriň we geňeşlikleriň saýlaw toparlary;
5. uçastok saýlaw toparlary.

Halk maslahatynyň, Geňeşiň agzalygyna dalaşgärleri görkezme saýlawlara kyrk baş gün galanda başlanyp, otuz gün galanda tamamlanylýar. Saýlawlar gününe çenli ýigirmi bir ýaşy dolan we degişli çäkde ýaşayan Türkmenistanyň raýaty halk maslahatynyň, Geňeşiň agzalygyna dalaşgär görkezilip bilner. Dalaşgärler degişli welaýatyň, etrabyň, şäheriň, şäherçäniň, geňeşligiň saýlaw topary tarapyndan bellige alynýar. Bellige almak saýlawlara otuz baş gün galanda başlanýar we saýlawlara ýigirmi baş gün galanda tamamlanylýar.

Geňeşiň ygtyýarlygy. Geňeşiň ygtyýarlaryna şu aşakdakylar girýär:

- öz çäginde ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryny kesgitlemek;
- ýerli býujeti hem-de onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabaty tassyklamak;
- ýerli salgytlary hem ýygymlary, olary almagyň tertibini bellemek;

- öz býujetine tölenilýän tölegler boýunça ýeňillikler bermek;
- tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we töwerekdäki gurşawy goramak baradaky çäreleri kesgitlemek;
- Geňeş agzalarynyň ygtyýarlyklaryny ykrar etmek hem-de kanunçylykda göz önüne tutulan halatlarda olaryň ygtyýarlyklaryny möhletinden ön ýatyrmak;
- arçyny, arçynyň orunbasarlaryny saýlamak, olary wezipelerinden boşatmak;
- Geňeşiň toparlaryny döretmek we ýatyrmak;
- arçynlygy saklamak üçin edilýän harajatlary tassyklamak;
- arçynyň, Geňeşiň döredýän toparlarynyň işi hakyndaky hasabatlara, şeýle hem Geňeş agzalarynyň öz borçlaryny ýerine ýetirişi hakyndaky habarlara seretmek;
- arçynyň çykaran buýruklaryny ýatyrmak;
- ýerli sala salşygy geçirmek hakynda karar kabul etmek;
- ilatly mekanlaryň we dolandyryş çäkleriniň (birlikleriň) araçäklerini, hukuk ýagdaýyny hem-de adyny üýtgetmek hakynda haýyşlary gozgamak, şunda emläk we hukuk häsiýetli ýüze çykýan meseleleri çözmek;
- Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda öz çäginde ýer we suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek;

Türkmenistanyň kanunçylyk namalary arkaly Geňeşleriň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meseleler.

Geňeş agzasy saýlawçylaryň doly ygtyýarly wekilidir we ol Geňeşde saýlawçylaryň erk-islegini hem bähbitlerini aňladýar.

Arçyn Geňeşiň işine ýolbaşçylyk etmek bilen, onuň kabul eden kararlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Mejlisiniň, Ministrler Kabinetiniň namalarynyň, şeýle hem häkimleriň ygtyýarlyklarynyň çäginde çykaran buýruklarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär.

Soraglar:

1. Türkmenistanda ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary barada düşünje?
2. Türkmenistanda ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlyklary?
3. Ýerli wekilçilikli edaralaryň saýlawlarynyň geçirilişi?

§9. Türkmenistanda kazyýet häkimiýeti we prokuratura

Türkmenistanyň kazyýet ulgamy barada düşünje we kazyýet edaralarynyň wezipeleri

Ýurdumyzyň Esasy Kanuny kazyýet häkimiýetiniň garaşsyzlygyny üpjün etdi, hukuk tertibini pugtalandyrmakda onuň ornuny kesgitledi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň VI bölümi «Kazyýet häkimiýeti» diýlip atlandyrylýar. Ýurdumyzda milli kazyýet gurluşyny mundan beýläk-de ösdürmegiň ileri tutulýan esasy ugurlary kesgitlenildi. 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanda adyl kazyýetlik diňe kazyýet tarapyndan amala aşyrylýar.

Esasy Kanunymyzda Türkmenistanda kazyýet häkimiýetiniň diňe kazyýetlere degişlidigi, onuň raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, kanun arkaly goralýan döwlet hem jemgyýetçilik bähbitlerini goramaga niýetlenendigi bellenilýär¹.

Mälim bolşy ýaly, kazyýet häkimiýeti – adyl kazyýetligi amala aşyran döwlet häkimiýetiniň garaşsyz we özbaşdak şahasy bolup durýar. Adyl kazyýetlik diýlende, kanunyň ähli talaplaryny doly we gysarnyksyz berjaý etmek bilen, jemgyýetçilik gatnaşyklarynda ýüze çykan dürli hukuk bozulmalaryny (jenaýat, raýat, dolandyryş we beýlekiler) kanunlarda bellenilen kadalary we iş ýörediş tertibini ber-

¹ Türkmenistanyň Konstitusiýa. 99-njy madda. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

jaý etmek bilen adalatly we esaslandyrylan çözümleri çykar-
makda, kazyýet edaralary tarapyndan amala aşyrylýan
hukuk goragylyk işine düşünilýär. Türkmenistanda adyl
kazyýetlik, Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda
amala aşyrylýar¹.

Esasy Kanunyň 99-njy maddasyna laýyklykda, kazyýet
häkimiýetini amala aşyrmaklyk, jemgyýetçilik gatnaşyk-
larynda ýüze çykýan raýat, jenaýat, dolandyryş we beýleki
işlere kazyýet önümçiligi tertibinde seredýän ýeke-täk döw-
let edaralaryna, ýagny kazyýet edaralaryna degişli edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 99-njy maddasynyň
2-nji bendine görä, döwletiň konstitusion gurluşyny, şeýle
hem raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, dolandy-
ryş edaralarynyň, kärhanalaryň we guramalaryň kanu-
ny bähbitlerini goramak kazyýet häkimiýetiniň esasy we-
zipesidir. Kazyýet häkimiýeti bu wezipesini adyl kazylygy
amala aşyrmagyň netijesinde durmuş adalatlylygyny ber-
karar etmek arkaly berjaý edýär.

Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti we kanunda göz önün-
de tutulan beýleki kazyýetler Türkmenistanda kazyýet häki-
miýetini amala aşyryýan ýeke-täk edaralaryň ulgamy bolup
durýar.

Türkmenistanyň *kazyýet edaralaryna* – Türkmenistanyň
Ýokary Kazyýeti, Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti, we-
laýat kazyýetleri we welaýat hukukly şäher kazyýetleri,
şeýle hem etrap kazyýetleri we etrap hukukly şäher kazy-
ýetleri degişlidir².

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda, Türk-
menistanyň Ýokary Kazyýeti kanun çykaryjylyk başlan-
gijyna bolan hukuga eýedir.

Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti – kanun tarapyndan
olaryň seredilmegine degişli edilen ykdysady hukuk gatna-
şyklaryndan ýa-da dolandyryş we başga kanunlarda onuň
ygtyýarlygyna degişli edilen başga işleriň çygyndaky hukuk

¹ «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanunyň 7-nji maddasy.

² Şol ýerde. 14-nji madda.

gatnaşyklaryndan gelip çykýan jedeller baradaky kazyýet edarasy bolup durýar.

Türkmenistanyň kazyýet edaralarynyň ählisiniň alyp barýan işleri kanunçylygy we hukuk tertibini üpjün etmäge, jemgyýetde sosial adalaty berkarar etmäge, raýatlaryň Konstitusiýada we kanunlarda berkidilen tebigy hem mizemez hukuklaryny we azatlyklaryny, olaryň namysyny we mertebesini goramaga, şonuň ýaly-da hukuk tertibiniň bozulmagyna eltýän sebäpleriň we şertleriň ýok edilmegine gönükdirilendir.

«Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda kazyýet ulgamynyň ähli kazylary 5 ýyl möhlet bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar. Salgylanylýan Kanunyň mazmunyna laýyklykda, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygy Türkmenistanyň Mejlisiniň razylygy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan bellenilýär (bu kada Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 53-nji maddasynyň 12-nji bendinden gelip çykýar).

Kazyýet hakynda Türkmenistanyň Kanunynyň 59 – 61-nji maddalaryna laýyklykda, etrap kazyýetiniň we etrap hukukly şäher kazyýetiniň kazylary bolup:

- Türkmenistanyň raýaty;
- 25 ýaşy dolan;
- ýokary ýuridik bilimi bolan;
- ýuridik hünäri boýunça azyndan 2 ýyl iş döwri bolan;
- hünär dereje (kwalfikasion) synagyndan geçen Türkmenistanyň raýaty bellenilip bilinýär.

Ýokarda durýan kazyýetleriň we Türkmenistanyň Arbitraž kazyýetiniň kazysyna hem şu aşakdaky talaplar bildirilýär:

- ol Türkmenistanyň raýaty;
- ýokary ýuridik bilimli;
- ýuridik hünäri boýunça azyndan 3 ýyl iş döwri, şol sanda düzgün boýunça kazy hökmünde azyndan 2 ýyl iş döwri bolmaly.

Kanuna laýyklykda, dolandyryş we ýerine ýetiriş önümliligi boýunça kazylyga 22 ýaşy dolan, ýokary ýuridik bilimi bolan, hünär dereje synagyny tabşyran Türkmenistanyň raýaty belleniş bilinýär¹. Bu kazylary hem Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň Başlygynyň tekliplnamasy boýunça Türkmenistanyň Prezidenti 5 ýyl möhlet bilen belleýär.

Esasy Kanunymyzyň 102-nji maddasynyň 2-nji bendinde: kazy ygtyýarlyklarynyň möhleti tamamlanmazdan öň wezipesinden diňe kanunda görkezilen esaslara görä boşadylýp bilner diýlip kesgitlenilýär.

Esasy Kanunymyza laýyklykda, Türkmenistanda kazylar mugallymçylyk we ylmy-barlag işlerinden özge hak tölenilýän haýsydyr bir başga wezipäni eýeläp bilmeýärler². Bu hukuk kadasynyň Konstitusiyada berkidilmeginiň sebäbi kazylaryň adyl kazyýetligi amala aşyrmak babatda öz ygtyýarlyklaryny hiç-hili päsgelçiliksiz, hiç bir edara, kärhana, gurama ýa-da fiziki şahslara garaşsyz ýagdaýda, netijeli amala aşyrmaklaryny, şonuň ýaly-da seljerýän işleri boýunça netije çykaranlarynda kazylaryň bitaraplygyny we diňe kanuna hem içki ynam-ygtykatlaryna esaslanmaklaryny üpjün etmekden ybaratdyr.

Sebäbi işi seljerýän kazy mugallymçylyk we ylmy-barlag işlerinden özge hak tölenilýän haýsydyr bir başga wezipäni eýelän halatynda onuň öz hak alýan ýuridik ýa-da fiziki şahsyna garaşly ýagdaýa düşmeginiň, ýa-da haýsydyr bir işi seljerende özüniň hak alýan ýuridik ýa-da fiziki şahsynyň haýryna çözüň kabul etmäge çalyşmagynyň mümkindigi göz önünde tutulyp kanun çykaryjy tarapyndan görkezilen kada konstitusion hukuk kadasy hökmünde berkidilýär. Mugallymçylyk we ylmy-barlag işleri bolsa gönüden-göni döredijilik bilen bagly iş bolup, adamyň kazy, prokuror ýa-da döwlet ähmiýetli başga bir wezipäni eýeleýändigine garamazdan onuň hünär taýdan kämilleşmegine we erkin

¹ «Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 80-nji maddasy.

² Türkmenistanyň Konstitusiyasy. 103-nji madda. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

döredijilige bolan hukuklaryny durmuşa geçirmäge mümkinçilik bermekden ybaratdyr.

Kazyýetleriň ygtyýarlyklary, olary döretmegiň we işiniň tertibi Türkmenistanyň Konstitusiýasy, »Kazyýet hakynda» Türkmenistanyň Kanuny, Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksi, Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksi we Türkmenistanyň Arbitraž iş ýörediş kodeksi, şeýle hem Türkmenistanyň Administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakynda kodeksi we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen kesgitlenýär.

Esasy Kanunymyzda kazylaryň işiniň ilkinji ýörelgeleri hökmünde: «Kazylar garaşsyzdyrlar, olar diňe kanuna tabyndyrlar we özleriniň içki ynam-ygtykadyna gollanýarlar. Kazylaryň işine hiç kimiň gatysmagyna ýol berilmeýär, oňa gatysylmagy kanunda bellenen jogapkärçilige getirýär. Kazylaryň eldegrilmesizligi kanun bilen kepillendirilýär¹» diýlip bellenilýär.

Mälim bolşy ýaly, kazy – bu kanunda bellenen tertipde kazyýet häkimiýetini amala aşyrýan kazyýetiň başlygy, kazyýetiň başlygynyň orunbasary, kazy, kazyýetiň oturdaşydyr².

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 104-nji maddasyna laýyklykda, işlere kazyýetlerde kollegial garalýar, kanunda göz önünde tutulan halatlarda bolsa kazynyň bir özi garaýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynda kazyýetlerde işleriň açyk seljerilýändigini, işiň ýapyk mejlisde seljerilmegine diňe kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda, kazyýet önümçiliginiň ähli düzgünlerini berjaý etmek bilen ýol berilýändigini bellenilýär³.

Bu konstitusion-hukuk kadasyna laýyklykda, ähli kazyýetlerde işler açyk seljerilýär. İşleriň kazyýetiň ýapyk

¹ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. 101-nji madda. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

² Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksiniň 6-njy maddasynyň, 42-nji bendi.

³ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. 105-nji madda. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

mejlisinde seljerilmegine diňe kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda kazyýet önümçiliginiň ähli düzgünlerini berjaý etmek bilen ýol berilýär.

Türkmenistanda kazyýet önümçiligi döwlet dilinde ýöredilýär. Işe gatnaşýan we kazyýet önümçiliginiň dilini bilmeýän adamlara terjimeçiniň kömek etmeginde işiň materiallary bilen tanyşmak hem-de kazyýet hereketlerine gatnaşmak, şeýle hem kazyýet mejlisinde ene dilinde çykyş etmek hukugy üpjün edilýär¹. Esasy Kanunymyzda berkidilen bu hukuk kadasy kazyýet önümçiliginiň milli dili diýen ýörelgesini durmuşa geçirilmegini we jenaýat, raýat, arbitraž we dolandyryş seljerişleriniň beýleki ýörelgeleriniň amala aşyrylmagynyň kepillendirmesi bolup çykyş edýär (açyklyk, raýatlaryň kanunyň we kazyýetiň önünde deňligini we ş.m).

Türkmenistanda Konstitusiýa we hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, adyl kazyýetlik taraplaryň deňligi we bäsleşigi esasynda amala aşyrylýar. Taraplaryň Türkmenistanyň kazyýetleriniň çykaran çözgütleri, hökümleri we beýleki kararlary barada şikáyat etmäge hukugy bardyr².

Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanyň Konstitusiýasy haýsy millete degişlidigine, teniniň reňkine, jynsyna, gelip çykyşyna, emläk hem wezipe ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykadyňa, haýsy partiýa degişlidigine ýa-da hiç bir partiýa degişli däldigine garamazdan olaryň kanunyň we kazyýetiň önünde deňligini kepillendirýändigini anyk kesgitleýär.

Prokuratura edaralarynyň ulgamy we olaryň ygtyýarlyklary

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda prokuratura edaralary, Türkmenistanyň Baş prokurory we onuň tabynlygyndaky prokurorlar tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän hem-de Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň

¹ Türkmenistanyň Konstitusiýasy. 106-nji madda. Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

² Türkmenistanyň Prokuraturasy hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 1-nji maddasy;

Prezidentiň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň takyk we bir meňzeş berjäý edilişine gözegçilik etmek işini amala aşyrýan hukuk goraýjy edaralardyr. Prokuratura özüniň işini Esasy Kanunyň (Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 7-nji bölümi) we 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen «Türkmenistanyň Prokuraturasyhakynda» kanunyň esasynda alyp barýar (Bu kanun 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girdi). Prokuraturanyň Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalarynyň, Türkmenistanyň Mejlisiniň kararlarynyň takyk we birmeňzeş berjäý edilişine, şeýle-de Türkmenistanyň kanunlarynyň talaplaryna laýyklykda kabul edilen beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmeginiň esasy maksady, Kanunyň ähli zatdan ýokary tutulmagyny üpjün etmekden we kanunçylygy pugtalandyrmakdan ybaratdyr. Ýokarda görkezilen maksatlara ýetmek üçin hem prokuratura edaralary:

– Türkmenistanyň raýatларыnyň, daşary ýurt raýatларыnyň we raýatlygy ýok adamlaryň hukukларыnyň we azatlyklарыnyň berjäý edilişine;

– döwlet häkimiýet, Ýaragly Güýçler we beýleki goşunlar, ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, kärhanalar, edaralar, guramalar, jemgyýetçilik birleşikleri, önümçilik-hojalyk we täjirçilik işine gatnaşýanlar şeýle hem raýatlar tarapyndan kanunlaryň hem-de beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýerine ýetirilişine;

– operativ-agtaryş işini, anyklaýyş we deslapky derňewi amala aşyrýan edaralar tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynyň ýerine ýetirilişine;

– tutulyp saklananlaryň, tussag edilenleriň saklanylýan we azatlykdan mahrum ediş jezalarynyň ýerine ýetirilýän ýerinde, kazyýetiň bellän beýleki jezalarynyň, mejbur ediş häsiýetli çäreleriň ýerine ýetirilýän edaralarynda Türkmenistanyň kanunlarynyň ýerine ýetirilişine umumy gözegçilik işlerini;

– kanunlarda göz önünde tutulan halatlarda bolsa jenaýaty derňemegi, jenaýat edenleri jenaýat jogapkärçiligine çekmek;

– kazyýetde işleriň seljerilmegine gatnaşmak ýaly hereketleri amala aşyýar¹.

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň çäginde kanunlaryň, Prezidentiň, Ministrler Kabinetiniň namalarynyň döwlet dolandyryş hem-de gözegçilik, harby dolandyryş, ýerli ýerine ýetiriji we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary tarapyndan, eýeçiligiň ähli görnüşlerine degişli kärhanalar, edaralar, guramalar, birleşikler tarapyndan, telekeçilik işi bilen meşgullanýan adamlar, jemgyýetçilik birleşikleri, wezipeli adamlar hem-de raýatlar tarapyndan takyk we birmeňzeş berjaý edilişine gözegçilik etmek işi Türkmenistanyň Baş prokurorynyň we oňa tabyn prokurorlaryň üstüne ýüklenilýär. Şeýle-de prokuror kazyýetlerde işleriň garalmagyna gatnaşýar, kanunlarda göz önüne tutulan halatlarda jenaýaty derňeýär, jenaýat edenleri jenaýat jogapkärçiligine çekýär.

Kanuna laýyklykda, prokuratura edaralarynyň ulgamy Baş prokuraturadan, welaýatlaryň, welaýat hukukly şäherleriň prokuraturalaryndan, etraplaryň we etraphukukly şäherleriň prokuraturalaryndan, harby prokuraturalardan hem-de ýöriteleşdirilen prokuraturalardan ybaratdyr².

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 112-nji maddasyna laýyklykda Prokuratura edaralarynyň ýeke-täk merkezleşdirilen ulgamyna Türkmenistanyň Baş prokurory ýolbaşçylyk edýär. Türkmenistanyň Baş prokurory Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Mejlisiniň razylygy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýa³. Türkmenistanyň Baş prokurory öz işinde Türkmenistanyň Prezidentine hasabat berýär. Baş prokuror Mejlisiň, Ministrler Kabinetiniň mejlislerine gatnaşmaga haklydyr.

¹ Şol ýerde. 3-nji madda.

² «Türkmenistanyň Prokuraturasy hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 14-nji maddasy;

³ Şol ýerde. 15-nji madda;

Türkmenistanyň Baş prokurorynyň orunbasarlary, welaýatlaryň we welaýat hukukly şäherleriň prokuraturalaryna, Baş harby prokuraturasyna ýolbaşçylyk edýän prokurorlar, olaryň orunbasarlary, şeýle hem etraplaryň, etrap hukukly şäherleriň prokuraturalaryna, harby we ýöriteleşdirilen prokuraturalara ýolbaşçylyk edýän prokurorlar Türkmenistanyň Baş prokurorynyň tekliplnamasy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar. Türkmenistanyň Baş prokurory we onuň tabynlygyndaky welaýat, welaýat hukukly şäher, baş harby, etrap, etrap hukukly şäher prokurorlary şeýlede harby we ýöriteleşdirilen prokuraturalaryň prokurorlary we olaryň orunbasarlary bäs ýyl möhlete bellenilýär we öz wezipesini yzly-yzyna iki möhletden köp eýeläp bilmeýärler. Prokurorlary ýgtyýarlyk möhletiniň tamamlanmagy; prokuroryň ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmek bilen bir ýere sygyşmaýan etmiş eden halatynda; gulluk borçlaryny talaba laýyk ýerine ýetirmedik halatynda; hünär synagynyň (attestasiýanyň) netijeleri boýunça; saglyk ýagdaýy sebäpli; başga işe geçmegi sebäpli; öz islegi boýunça; Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda we «Harby borçlulyk we harby gulluk hakynda» Türkmenistanyň Kanunynda göz önünde tutulan beýleki esaslar boýunça eýeleýän wezipesinden boşatmaklyga hereket edýän kanunçylyk rugsat berýär¹.

Jemläp aýdanymyzda, kanunlar, döwlet edaralarynyň we wezipeli adamlaryň beýleki hukuk namalary Konstitusiyada esasynda we şoňa laýyklykda çykarylýar. Konstitusiyada we kanunlarda görkezilýän düzgünler biri-birine gabat gelmese, Konstitusiyanyň düzgünleri ýöreýär (TK-nyň 115-nji maddasy).

Soraglar:

1. Türkmenistanda kazyýet ulgamy nähili?
2. Türkmenistanda kazylar kim tarapyndan bellenilýär?
3. Türkmenistanda prokuratura edaralarynyň wezipesi nämeden ybarat?

¹ Şol ýerde. 16-njy madda.

II Bap TÜRKMENISTANYŇ ADMINISTRATIW HUKUGYNYŇ ESASLARY.

§10. Administratiw hukugyna düşünje.

Garasyz hem baky Bitarap Türkmenistan günsaýyn ösýär, kämilleşýär. Muňa biziň ýurdumyzda gazanylan we gazanylan üstünlikleriň ähli ugurlarda amala aşýandygyna göz ýetirmek bolýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda gazanylan öňegidişlikler hukuk ulgamynda hem adalatly il-ýurt bähbitli kanunlaryň we beýleki hukuk namalarynyň kabul edilmegi, olaryň durmuşa geçirilmegi, ähli halatlarda adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň goralmagy bilen subut edilýär.

Muňa bolsa gazanylan döwlet Garasyzlygy, baky Bitaraplygy, kabul edilen Baş kanunymyz – Konstitusiyamyz hukuk kepili bolup hyzmat edýärler.

Her bir döwletiň ösmegi we kämilleşmegi üçin hukuk ulgamynyň hem ösmegi zerurdyr. Ýöne diňe ol ýeterlik däldir, sebäbi jemgyýetiň ösüp islenilýän derejä ýetmegi üçin adamlaryň aňynyň we ruhy ösüşiniň zerurlygy hem hökmandyr.

Şu nukdaýnazardan ugur alyp Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen halky üçin ähli ugurlar boýunça degişli taglymatlary öňe sürdi.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ähli oňat pikirler bilen birlikde Hormatly Prezidentimiz hukuk taglymatyny hem işläp düzdi. Olaryň içinde döwlet, döwleti dolandyrmak we hukuk bilen bagly bolan dürli pikirleri jemleýär. Ol türkmen halkynyň bagtyýarlyk döwründe jemgyýetiň ruhobelent ösüşiniň ugurlaryny salgy berýär we halkyň ruhuna siňýär.

Döwleti dolandyrmak çylşyrymly mesele bolup, ol hem-metaraplaýyn çuňňur, kanuna laýyk adalat ýoly bilen dolandyrylsa onda ýetiljek sepgitler barada aýtsa bolar. Mu-ña bolsa Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň ösüş ýoly doly subut bolup bilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 1-nji maddasynda şeýle diýilýär, ýagny Türkmenistan – demokratik, hukuk we dünýewi döwlet, onda döwleti dolandyrmak Prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar.

Şeýlelikde, ähli döwlet edaralarynyň ulgamlary ýaly döwlet dolandyryş edaralarynyň ulgamy hem döwleti dolandyrmakda uly ähmiýete eýedir. Şoňa görä-de biziň ýur-dumyzda dolandyryş meselesini öwrenmekde administra-tiw hukugynyň ähmiýeti örän ulydyr, ol ýurtda ykdysady, durmuş-medeni we administratiw syýasy çygyrlary dolandyrmakda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düz-günleşdirmäge we olary durmuşa geçirmäge niýetlenendir.

Şeýlelikde, beýleki hukuk pudaklary ýaly administratiw hukugy hem belli topar jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kada-laşdyrýar, olar haýsy gatnaşyklar diýlende onda biz olara administratiw gatnaşyklary diýýäris. Sebäbi, latyn sözünden terjime edilende, köp milletleriň dilinde «administrasiýa» sözi dolandyryş, guramaçylyk diýlip aýdylýar.

Dolandyryş näme we ol nämeden ybarat? Adamzat durmuşynda dolandyryş meselesi in bir wajyp meseleleriň biridir. Sebäbi diýenimizde islendik ýurtda döwlet dolandyryşy kanuna laýyk ýola goýulmasa, onda hiç bir kadanyň talabynyň amala aşmaga mümkinçiligi ýokdur. Şoňa görä-de dolandyryş diýen meseläniň özüne mahsus bolan dü-züm böleklerden durýandygy mälimdir. Olar haýsylar diýenimizde, onda olara dolandyryşyň ulgamy, dolandyryşyň obýekti, subýekti we dolandyryşyň önünde goýulan işleri (funksiýalary) diýip aýdylýar.

Dolandyryşyň ulgamy diýen düşünje, grek sözünden terjime edilende, «sistema», birnäçe bölekden emele gelýän bütewi bir zada aýdylýar.

Sebäbi her bir ulgam kesgitli maksada ýetmek üçin niýetlenip, bölekleriň arasyndaky gatnaşyklary bir maksada gönükdirmäge we olaryň arasyndaky ylalaşygy gazanmaklyga gönükdirilendir.

Şeýlelikde, ulgama maksatly gönükdirilen täsire dolandyryş diýilýär.

Dolandyryş işini durmuşa geçirmek meselesi iki sany biri birinden aýrylmaz bölekleriň gatnaşmagynda amala aşyrylýar. Olaryň birine dolandyryşyň obýekti ýa-da bolmasa dolandyrylýan tarap, beýlekisine bolsa dolandyryşyň subýekti ýa-da bolmasa dolandyryýan tarap diýlip aýdylýar.

Şunlukda, dolandyryşyň obýekti diýip, adamlaryň hereketine we özüni alyp barşyna aýdylýar. Edil şol dolandyryş iş ýöredişinde adamlaryň bilelikdäki hereketleri we olaryň öz arasyndaky gatnaşyklary üpjün edilýär.

Dolandyryşyň subýekti barada aýdylanda, onda bu ýerde biz adamlar bilen iş salyşýarys, ýagny, adamlar adamlary dolandyryýar diýen netijä gelmeli bolýarys. Bu ýerde dolandyryşyň anyk subýekti bolup adamlar köpçüligi, döwlet ýa-da jemgyýetçilik birleşmeleri, ýa-da bolmasa aýry-aýry dolandyryjy diýlip düşünilýär.

Dolandyryşyň wezipeleri (funksiýalary) diýlip onuň etmeli, ýerine ýetirmeli işlerine aýdylýar. Sebäbi her bir dolandyryş ulgamy kesgitli işi amala aşyrmak üçin döredilýär we hereket edýär.

Ýokarda aýdylan ähli ýagdaýlary göz önünde tutup, administratiw hukugynyň dersine (predmetine) şu aşakdaky kesgitlemäni bermek bolar.

Administratiw hukugynyň dersi (predmeti) diýip ähli döwlet dolandyryşynda ýüze çykýan dolandyryş häsiýetli jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kadalaşdyrylmagyna aýdylýar.

Administratiw hukuk kadalary we gatnaşyklary.

Administratiw hukuk kadalary hem hukuk kadalarynyň aýratyn bir görnüşi bolup, hukuk taýdan berkidilip administratiw gatnaşyklaryny kadalyşdyrmaga niýetlene-

dir. Bu kadalaşdyrylyşyň esasy maksady kanunda berkidilen ähli hereketleriň kanuna laýyk gelmegidir.

Administratiw hukuk kadalarynyň görkezmesini, tabşyrygyny dolandyryş edaralary, döwlet gullukçylary, jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlar tarapyndan hökmany berjaý edilmegini talap edýär. Şunuň bilen birlikde administratiw hukuk kadalarynda haýsy hereketleri edip bolýar we haýsy hereketleri etmeli dälidigi berkidilýär.

Ýene bir bellemeli zat, ol hem administratiw hukuk kadalarynda bellenen tabşyryklar, berlen görkezmeler hökmany (imperatiw) häsiýetli bolup, administratiw gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary şol kadalaryň talabyny berjaý edip hereket etmelidirler. Eger olar talaba laýyk hereket etmeseler, onda döwletiň önünde jogapkärçilik ýüze çykýar, ýagny hukuk taýdan mejbur ediş çäreleri bilen goralýar.

Administratiw hukuk kadalaryň hökmany bolan talaby şu aşakdaky üç ýagdaý bilen düşündirilýär:

1. Administratiw gatnaşyklarynyň gatnaşyjylaryna gösgöni, diňe şeýle hereket etmegi tabşyrylýar;
2. Administratiw gatnaşyklarynyň gatnaşyjylaryna şol kadanyň çäginde bellenen bir ýoly saýlap almak tabşyrylýar;
3. Administratiw gatnaşyklarynyň talabyna görä, kadada bellenen hereketleri gatnaşyjylar öz islegine görä, hereketi etmek ýa-da etmezlik tabşyrylýar.

Şeýlelikde, administratiw hukuk kadalarynyň üsti bilen jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hökmany kadalaşdyrylýandygy häsiýetlendirilýär.

Administratiw hukuk gatnaşyklary hem beýleki hukuk gatnaşyklary ýaly özüde hukuk gatnaşyklaryna degişli häsiýetleri jemleýärler.

Administratiw hukuk gatnaşyklary diýlip jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň administratiw hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmegine aýdylýar, ol kadalaşdyryşda gatnaşyjylaryň hukuklary we borçlary göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, hukuk gatnaşygy hukuk kadasynyň esasynda taraplaryň arasyndaky gatnaşyklary kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Oňa laýyklykda administratiw hukuk kadalary gatnaşygyň bir tarapyňa mümkin bolan hukugy berip, beýleki tarapyň bolsa borçly diýip belleýär. Başgaça aýdanymyzda, bir tarapyň talap etmäge , beýleki tarapyň bolsa edilen talaby ýerine ýetirmäge borçludygyny kesgitleýär.

Administratiw hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyrys meselelerinde ýüze çykyp, özlerine mahsus bolan aýratynlyklary bardyr.

1. Administratiw hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyrys edaralarynyň ýerine ýetiriş we buýruk beriş işleriniň ýerine ýetirilmegi üçin niýetlenip, olaryň hukuklary we borçlary gönüden-göni belli bir döwlet işini amala aşyrmaga gönükdirilendir.

Ýene-de bir bellemeli zat, administratiw hukuk gatnaşyklaryna döwlet dolandyrys edaralary, jemgyýetçilik birleşmeleri, raýatlar gatnaşyp bilýändiklerine garamazdan, şol gatnaşyklaryň bir tarapynda hökmany suratda döwlet dolandyrys edaralary bolmalydyrlar.

Şeýlelikde, administratiw hukuk gatnaşyklarynyň aýratynlygy, olaryň döwlet dolandyrys edaralarynyň gatnaşmadyk halatlarynda ýüze çykyp bilmeýänligindedir.

Administratiw hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygy, ol gatnaşyklar islendik tarapyň başlangyjy (iniatiwasy) boýunça ýüze çykyp bilýändir, ýöne ikinji tarapyň razylygy hökman däldir, kä halatlarda bolsa üçünji bir tarapyň başlangyjy boýunça hem ýüze çykyp bilýändir. Mysal üçin, işe kabul etmek baradaky edaranyň ýolbaşçysynyň buýrugy, administratiw temmisini bellemek hakyndaky degişli edaranyň , wezipeli adamynyň çykaran karary.

Administratiw hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygynyň biri – şol gatnaşyklar iki sany deň tarapyň arasynda ýüze çykýan däldirler, sebäbi şu gatnaşyklarda haýsy-da bolsa bir tarapynda döwlet häkimiýetli ygtyýary

bolmalydyr; mysal üçin, pasport almak we ony hasaba goýmak meselesinde döwlet häkimiýetli tarap bolup pasporty berýän edara çykyş edýär.

Administratiw hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygy ol hem şol gatnaşyklaryň netijesinde ýüze çykyan jedelli meseleleri köplenç halatlarda döwlet dolandyrys edaralarynyň özleri çözüýärler, kanunda göz önünde tutulan halatlarda bolsa kazyýet edaralary (kazylar) we jemgyýetçilik birleşmeleri tarapyndan hem çözülip bilinýär.

Administratiw hukuk gatnaşyklarynyň aýratynlygynyň ýene biri administratiw hukuk kadalaryň bozulan ýagdaýynda hukuk jogapkärçiligi diňe döwletiň önünde ýüze çykýar.

Döwlet dolandyrys edaralary.

Döwlet dolandyrys edaralary döwlet diwanynyň bir görnüşidir, olar hem beýleki döwlet edaralaryna mahsus bolan häsiýetlere eýedir.

Ähli döwlet edaralary gurama bolup özleleriniň hataryna kesgitli adamlar toparyny (kollektiwi) jemleýär. Şeýle köpçülik ýörite döwlet tarapyndan guralyp, kesgitli döwlet işiniň bir görnüşini ýerine ýetirmegi maksat edinýär. Döwlet gönüden-göni öz edaralaryny döredip, olary döretmegiň düzgünini, olaryň işleriniň esasy düzgünlerini kadalaşdyrýar, olaryň ygtyýarlyklaryny kesgitläp, döwletiň adyndan onuň bähbidini goramak üçin çagyryýar.

Şunuň bilen birlikde ähli döwlet edaralary üçin syýasy häsiýetlilik mahsusdyr, sebäbi olaryň hemmesine döwlet häkimli ygtyýar berlendir.

Döwlet häkimli ygtyýarlyk häsiýeti näme diýlende, onda olar döwletiň adyndan hökmany bolan namalary (aktlary) çykarmaga, olary durmuşa geçirmegi üpjün etmekligi, şeýlede ol namalaryň bozulan halatlarynda döwletiň mejbur ediş çärelerini ulanmaklygy üpjün edýär.

Beýleki döwlet edaralary ýaly her bir döwlet dolandyrys edarasynda özüniň guramaçylyk düzümi bolup, ýagny içki

işçi diwanyny döretmekligiň ulgamyny guramakdan ybarat bolup, olaryň kömegi bilen bolsa onuň ygtyýarlyklaryny kesgitleýär.

Hukuk nukdaýnazardan ugur alyp döwlet dolandyryş edaralarynyň esasy häsiýeti bolup onuň döwlet häkimiýetli ygtyýarlygydyr. Olaryň ygtyýarlyklary nämäni öz içine alýar diýenimizde, onda oňa edaranyň önünde goýulan wezipeleri (etmeli işleri), hukugy, borjy, haýsy görnüşde (formada) we usulda (metodda) işlemelidigi berkidilýär. Ol edaralaryň ygtyýarlyklary ýörite döwlet tarapyndan ykrar edilen we tassyklanan düzgünnamalarda, tertipnamalarda kesgitlenýär.

Döwlet dolandyryş edaralary ýerine ýetiriş we buýruk beriş işlerini amala aşyrmak üçin niýetlenen, durmuşda kanunlaryň we beýleki kada-namalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edip ykdysady, durmuş-medeni we administratiw syýasy çygyrlara gös-göni ýolbaşçylyk edýär we olaryň işlerini ýola goýýar. Şol manyda döwlet dolandyryş edaralary ýerine ýetiriji bolup durýarlar.

Döwlet dolandyryş edaralary öz işleriniň häsiýetiniň aýratynlygy bilen hem tapawutlanýarlar. Mysal üçin, kazýet, prokuratura edaralarynyň garamagynda hiç-hili kärhanalar ýokdur, olaryň diňe öz ulgamlarynda hereket edýän degişli edaralary bardyr.

Döwlet dolandyryş edaralary bolsa özleriniň garamagynda hojalyk, durmuş-medeni meseleleri amala aşyrýan edaralary we kärhanalary saklaýarlar. Olar bolsa gündelik sol kärhanalaryň işlerine ýolbaşçylyk edýärler, şeýlelikde dolandyryş edaralary özleriniň ýolbaşçylyk edýän kärhanalaryna, edaralaryna buýruk beriji bolup çykyş edýärler.

Döwlet dolandyryş edaralaryň hataryna döwlet kärhanalary we edaralaryň administrasiýalary (dolandyryjylary) hem girýärler.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň döredilişi barada aýdanymyzda onda şu aşakdaky tertipde kesgitlenýär:

1. Gös-göni Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan döredilýän, mysal üçin, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Ministrlikler we beýlekiler;
2. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky döwlet komitetleri, müdirlikleri we beýlekiler;
3. Ministrlikler we wedomostwolar tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin, edaralaryň, kärhanalaryň dolandyryjylary (administrasiýalary);
4. Etrap, şäher häkimlikleri tarapyndan döredilýän edaralar, mysal üçin, administratiw toparlary, kämillik ýaşyna ýetmedikler baradaky toparlar.

Döwlet dolandyryş edaralaryň görnüşleri barada aýdylanda, onda olar özleriniň degişli çägi boýunça merkezi we ýerli edaralara bölünýärler, özleriniň ygtyýarlarynyň göwrümine we häsiýetine görä umumy ygtyýarly, pudaklaýyn ygtyýarly we ýörite ygtyýarly dolandyryş edaralaryna bölünýärler.

Döwlet dolandyryş edaralary özleriniň ygtyýarynda duran meseleleri çözmek boýunça köpçülikleýin (kollegial) we ýeke-täk başlangyç esasynda çözülýändigini kesgitlenýär.

Ýene-de döwlet dolandyryş edaralary maliýeleşdirmeligiň çeşmesi boýunça döwlet býujeti we hojalyk hasaplaşygy esasynda işleýändigini berkidilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Administratiw hukugyna düşünje.
2. Administratiw hukuk kadalary we gatnaşyklary.
3. Döwlet dolandyryş edaralary.

§11. Döwlet gullugy (gullukçylar).

Özüniň mazmuny boýunça döwlet gullugy we döwlet diwany biri-birinden aýrylmaz düşüňjelerdir. Döwlet edaralarynyň işleriniň oňaly alnyp gidilmegi ýeke bir olaryň içki gurluşyna bagly bolman, onuň şahsy düzümine hem

baglydyr, başga söz bilen aýdylanda olarda işleýän gullukçylaryna hem baglydyr. Beýle arabaglanşyk işgärleriň ählisiniň arasyndaky ygtyýarlaryň bölünmegi netijesinde durmuşa geçirilýär.

Şunlukda, ähli döwlet edaralarynda işleýän işgärler administratiw hukugynyň subýekti bolup, döwlet gullukçylarydyr, olaryň ýerine ýetirýän işleri bolsa gulluk häsiýetlidirler.

Her bir döwlet gullukçysy öz işleýän işinde döwlet edarasynyň ygtyýarlyklaryny amala aşyrýar. Ol gatnaşygyň ululygy, görnüşi we usuly onuň wezipesi bilen kesgitlenýär, kärhananyň we guramanyň iş tertibinde göz önünde tutulan iş bolup gullukçynyň hukuklaryny we borçlaryny göz önünde tutýan wezipe ygtyýarlyklaryndan ybaratdyr.

Döwlet gullukçylaryny görnüşlere bölmegiň esasy bolup, olaryň işleriniň häsiýeti bolup durýandygy aýdyňdyr. Şoňa görä-de döwlet gullukçylary gös-göni döwlet häkimiýet ygtyýarlygyndan peýdalanýan gullukçylar we döwlet häkimiýet ygtyýarlaryny durmuşa geçirmek üçin başga işleri ýerine ýetirýän döwlet gullukçylary.

Döwlet gullugyna kabul etmekligiň şertlerine gullukçylara umumy we ýörite talaplaryň bildirilmegi göz önünde tutulýar, olar gullukçynyň bellenen wezipäniň talabyna laýyk gelmegi, päk ýürekli bolmagy, syýasy taýdan taýýarlygy öz işini oňat bilmegi, administratiw taýdan ukyplylygy we başgalar.

Mundan başga-da döwlet gullugyna girmekligiň obýektiw hem subýektiw şertleri zerurdyr. Ol şertler jemgyýetiň önünde durýan wezipeler bilen kesgitlenýär, ol öz gezeginde döwlet işinde kesgitli wezipäniň we oňa bellenen aýlyk hakynyň göz önünde tutulmagy.

Döwlet gulluk gatnaşyklarynyň ýüze çykmaklygynyň esaslary şu aşakdakylardan ybarat:

1. Administratiw namanyň (buýruk) üsti bilen;
2. Saýlaw üsti bilen;
3. Bäsleşik esasynda;

Döwlet gulluk gatnaşyklarynyň togtadylmagy bolsa:

1. Edaranyň (administrasiýasynyň) dolandyryjysynyň başlangyjy esasynda;
2. Gullukçynyň öz arzasy boýunça;
3. Üçünji bir tarapyň talap etmegi boýunça, ýagny taraplaryň islegine bagly bolmadyk halatlarda. Mysal üçin, harby wekiliň çagyrmagy boýunça.

Ýene bir bellemeli zat ol hem administratiw hukugynyň gatnaşyjylarynyň (subýektleriniň) arasynda uly orny raýatlar we jemgyýetçilik birleşmeleri tutýarlar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynda adamyň we raýatyň esasy hukuklary, azatlyklary we borçlary kesgitlenendir. Baş kanunyň 18 maddasynda şeýle bellenýär, ýagny adamyň hukuklaryna el gatyp hem bolmaz, olary elinden alyp hem bolmaz. Beýle diýilmegi adamy haýsydyr bir hukugyndan we azatlygyndan mahrum etmäge ýa-da çäklendirmäge hiç kimiň haky ýokdyr. Adamyny hukukdan mahrum etmek ýa-da ony çäklendirmek diňe Konstitusiýada we beýleki kadalarda göz önüne tutulan halatlarda ýol berilýär.

Edil şonuň ýaly, döwlet dolandyryşynda hem raýatlaryň hukuklary, azatlyklary we borçlary, olaryň hukuk kepillendirilişi doly göz önünde tutulandyr.

Döwlet dolandyryşynyň subýekti (gatnaşyjysy) bolup jemgyýetçilik birleşmeleriniň hem giň köpçüligi gatnaşýandyr. Olar golaýdan-golaý döwlet dolandyryş edaralary bilen aragatnaşykda bolup, dolandyryş meselelerini amala aşyrmaga uly ýardam berýärler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Döwlet gullugy diýip nämä düşünilýär?
2. Döwlet gullugyna girmekligiň tertibi?
3. Döwlet-gulluk gatnaşyklarynyň togtadylmagynyň düzgüni?

§12. Administratiw jogapkärçiligi.

Administratiw jogapkärçiligine düşünje. Türkmenistanda jogapkärçilik hakyndaky hereket edýän kada-kannunlara laýyklykda hukuk jogapkärçiliginiň dört görnüşi bardyr, olar jenaýat jogapkärçiligi, raýat jogapkärçiligi, düzgün-nyzam jogapkärçiligi we administratiw jogapkärçiligi. Bularyň hemmesi döwlet tarapyndan ulanylýan mejburi çäre bolup, degişlilikde jeza we temmi çäreleri diýlip atlandyrylýar. Bularyň içinde iň köp ýaýranlarynyň biri hem administratiw jogapkärçiligidir. Sebäbi administratiw etmişlerini her günň dowamynda ýüzlerçe adamlar edýärler we olaryň her biri döwlete, jemgyýete uly zyýan ýetirmeýän hem bolsa, umumylykda alanynda olardan ýetýän zyýanyň möçberi örän uludyr.

Administratiw jogapkärçiligine administratiw temmeleri ulanylýar. Oňa mysal edip Türkmenistanyň administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiň 23-nji maddasyny görkezmek bolar, bu ýerde administratiw temmeleriniň anyk sanawy berilýär.

Umuman aýdanymyzda administratiw jogapkärçiliginiň özüne mahsus bolan aýratynlyklary bardyr. Olar şu aşakdakylardan durýar: birinjiden, administratiw jogapkärçiliginde etmiş eden bilen oňa garaýan edaranyň (wezipeli adamyň) arasynda guramaçylyk taýdan tabynlyk ýokdur (diňe çilim çekmek, nas atmak bilen bagly bolan ýagdaýlardan başga ýagdaýlarda); ikinjiden, administratiw jogapkärçiligine çekmek meselesini dürli-dürli edaralar (wezipeli adamlar tarapyndan) amala aşyrýarlar; üçünjiden, administratiw jogapkärçiligi dürli-dürli kada-namalar bilen kadalaşdyrylýar; dördünjiden, administratiw jogapkärçiligi ýörite tertipde amala aşyrylýar.

Şeýlelikde, administratiw jogapkärçiligi diýlip, administratiw hukuk bozulmalaryna garşy kanun esasynda bellenen temmeleriň ulanylyşyna aýdylýar.

Türkmenistanyň administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiň 9-njy maddasyna laýyklykda

administratiw etmişleri (hukuk bozulmalary) diýlip döwlet ýa-da jemgyýetçilik tertibine hukuk taýdan garsy gelýän, hyýanatly, ýazykly, bilgeşleýin ýa-da seresapsyzlyk bilen edilen hereket ýa-da hereketsizlige aýdylýar.

Administratiw jogapkärçiliginiň ýüze çykmaklygyna näme esas bolup bilýär diýlende, onda ilkinji nobatda administratiw hukuk bozulmalaryny (etmişlerini) göz önünde tutmaly. Ol etmişler haçan ýüze çykýarlar diýenimizde, onda biziň ýurdumyzda onlarça administratiw düzgünnamalary hereket edýärler we şol düzgünnamalaryň kadalary bozulan halatlarynda, etmiş emele gelip, administratiw jogapkärçiligi ýüze çykýar.

Ýöne ýene bir zady bellemek zerurdyr, ýagny Türkmenistanyň administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiň 36-njy maddasynda jenaýat işini gozgamakdan ýüz dönderilen ýa-da jenaýat işi ýatyrylan halatynda, ýöne ol hereketlerde administratiw etmişleriniň alamatlary bar bolsa, onda administratiw jogapkärçiligine çekilmäge degişlidir diýip aýdylýar.

Şeýlelikde, administratiw jogapkärçiliginiň esaslary bolup köplenç halatlarda, administratiw etmişleri hasaplanylýarlar, kanunda göz önünde tutulan halatlarynda gozgalmaryk ýa-da ýatyrylan jenaýatlar hem esas bolup bilýärler diýiligidir.

Administratiw hukuk bozulmasynyň (etmişiniň) düzümi dört sany bölekden (elementden) durýar, etmişniň obýekti, etmişniň obýektiw tarapy, etmişniň subýekti we subýektiw tarapy. Islendik administratiw hukuk bozulmasynda agzalan elementleriň ählisiniň bolmagy hökmandyr. Haýsy hem bolsa bir bölegiň ýok bolan ýagdaýynda etmiş hem ýok diýlip hasaplanylýar.

Administratiw etmişiniň obýekti diýlip administratiw sanksiyalary (temmileri) bilen goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar.

Etmişniň obýektiw tarapy diýlip onuň görnüşini häsiýetlendirýän ýagdaýa aýdylýar. Daşky aňlatmalaryna görä, ad-

ministratiw etmişleri kanuna garşy edilen hereket we kanuna garşy edilen hereketsizlik bilen amala aşyrylýar. Beýle diýildigi administratiw etmişleri hereketli we hereketsiz edilýär diýiligidir. Ýene-de, hereketiň üsti bilen edilen etmişler kada kanunyň gadagan eden hereketlerini edýär, hereketsizlik bilen edilen etmişler bolsa kanunda bellenen borjuny ýerine ýetirmänligi sebäpli ýüze çykýar. Görşüimiz ýaly, iki ýagdaýda-da jogapkärçiligiň ýüze çykýandygyny görýäris. Mysal üçin, ownuk huligançylyk, ownuk ogurlyk -gadagan edilen hereketler, awtoulag serişdelerine pul tölemän münmek öz borjuny ýerine ýetirmezlik bilen bagly bolan hereketsizlik.

Administratiw hukuk bozulmanyň subýekti bolup hukuk tertibini bozan pursatyna çenli 16 ýaşyny dolduran Türkmenistanyň raýatlary, belli raýatlygy bolmadyk

adamlar we eldegirmesizlik (immunitet) hukugyndan peýdalanmaýan daşary ýurt raýatlary bolup bilýärler.

Kim-de kim administratiw etmişini eden pursatynda akyly ýerinde bolmadyk, ýagny dälilik keseli, wagtlaýyn ýeldirgeme, akyly kemlik ýa-da başga hili kesellilik ýagdaýy sebäpli öz hereketlerine akyl ýetirip bilmedik ýa-da öz hereketlerine erk edip bilmedik adam administratiw jogapkärçiligine çekilmeyär (kodeksiň 19 maddasy). Ýöne ýene bir zady nygtamak zerur, ýagny yetginjekler 16 ýaşdan 18 ýaşa çenli administratiw etmişlerini eden ýagdaýynda olara köplenç halatlarda kämillik ýaşyna ýetmedikler baradaky toparyň düzgünnamasynda bellenen çäreler ulanylýar. Eger, administratiw etmişleri 14 ýaşdan 16 ýaşa çenli yetginjekler tarapyndan edilen bolsa, onda olar administratiw jogapkärçiligine çekilmeyärler, ýöne jogapkärçilik hem ýüze çykmaýar hem diýmek bolmaz. Mysal üçin, kodeksiň 176-njy maddasynda ata-eneleriň ýa-da olaryň ornuny tutýan adamlaryň öz kemala gelmedik çagalaryny terbiýelemek we okatmak baradaky borçlaryny zannyýamanlyk bilen ýerine ýetirmeýändigini üçin, olar administratiw jogapkärçiligine

çekilýärler we temmi hökmünde duýdurys berilýär ýa-da jerime salynýar.

Administrativ hukuk tertibiniň bozulmasynyň subýektiv tarapy administrativ etmişleriniň bilgeşleýin ýa-da seresapsyzlyk bilen edilendigini kesgitleýän bölegidir. Mysal üçin, ownuk huligançylyk, ownuk ogurlyk we başga-da onlarça administrativ etmişleri bilgeşleýin edilýärler. Bu takyklama kodeksiň 10-njy maddasynda öz beýanyny tapýar, ýagny administrativ hukuk tertibini bilgeşleýin bozulan diýlip adam öz eden hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň kada-kanuna tersdigine düşünýän bolsa, onuň zyýanly netijelere getirjegini önünden aňan bolsa we şol netijeleriň bolmagyny islän bolsa ýa-da şol netijeleriň gelip ýetmegine bilkastlaýyn ýol beren bolsa, şonda administrativ hukuk teribi bilgeşleýin bozulan diýlip hasap edilýär. Ýöne, seresapsyzlyk bilen edilýän administrativ etmişleri hem seýrek gabat gelmeýärler.

Türkmenistanyň administrativ hukuk tertibiniň bozulmaları hakyndaky kodeksiň 11-nji maddasyna laýyklykda seresapsyzlyk bilen edilen etmiş diýlip, ýagny administrativ hukuk tertibini bozan adam öz eden hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň zyýanly netijelere getirmek mümkinçiligini önünden aňan bolsa, emma welin şol netijeleriň önüniň alynjakdygyna ýeňilkellelik bilen bil baglan bolsa, şonuň ýaly netijelere gelip ýetmek mümkinçiligini önünden aňmaly we aňyp biljek bolsa-da muny aňmadyk bolsa, onda etmiş seresapsyzlyk bilen edilen diýlip hasaplanýar. Mysal üçin, pasport düzgünleriniň bozulmagy (pasporty ýitirmek), ýangyn howpsuzlyk düzgüniniň, zähmeti goramak hakyndaky düzgüniň bozulmagy we başga-da birnäçe etmişler seresapsyzlyk bilen edilen diýlip hasaplanýar.

Administrativ temmeleriniň görnüşleri we olaryň mazmuny.

Türkmenistanyň administrativ hukuk tertibiniň bozulmaları hakyndaky kodeksiniň 22-nji maddasyna laýyklykda

administrativ temmisi jogapkärçilik çäresi bolup ol etmiş eden adamy kanunlary berjaý etmek, umumy ýaşayyş kadalaryna hormat goýmak ruhunda terbiýelemek, şonuň ýaly-da hukuk tertibini bozan adamlaryň özleriniň hem beýleki adamlaryň hukuk tertibini täzedan bozmalarynyň önüni almak maksady bilen ulanylýar.

Administrativ temmeleriniň görnüşleri Türkmenistanyň administrativ hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 23-nji maddasynda takyk kesgitlenip görkezilen. Oňa laýyklykda administrativ etmişleri üçin şu aşakdaky temmeler ulanylýar: 1) duýduryş bermek; 2) jerime salmak; 3) administrativ hukuk tertibiniň bozulmalarynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) öwezini tölemek bilen düzgüni bozujynyň elinden almak; 4) administrativ hukuk tertibiniň bozulmalarynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) tölegsiz almak (konfiskasiýa etmek); 5) şol raýata berlen ýörite hukukdan mahrum etmek; 6) düzediş işlerinde işletmek; 7) administrativ taýdan tussag etmek; 8) ýurtdan çykarmak (bu temmi çäresi diňe Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlary we raýatlygy ýok adamlar hukuk tertibini bozan ýagdaýlarynda bellenen tertipde ulanylýar).

Kodeksiň 24-nji maddasyna laýyklykda ýokarda bellenen temmeleriň içinde esasy we goşmaça administrativ temmeleri kesgitlenendir, ýagny zatlaryny öwezini tölemek bilen elinden almak we konfiskasiýa etmek hem-ä esasy, hem-de goşmaça administrativ temmeleri bolup, galany diňe esasy temmeler hökmünde ulanylýar.

Geliň indi ýokarda bellenen administrativ temmelerine aýry-aýrylykda seredeliň.

Duýduryş bermek (25-nji madda) temmisi islendik görnüşde belleniýän däldir, administrativ temmisi hökmünde duýduryş bermek diňe ýazuw üsti bilen belleniýär. Dil üsti bilen duýduryş berlende onda ol duýduryş profilaktikasy we önüni alyş çäresi bolup bilýär. Şoňa görä-de

duýduryş bermek temmisi hökmany suratda karar ýa-da çözügüt çykarmak üsti bilen bellenilýär.

Jerime salmak pul görnüşinde ulanylýan temmilerdir, ol tas ähli administratiw etmişlerine bellenilýän çäredir.

Türkmenistanyň administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 26-njy maddasyna laýyklykda administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary üçin raýatlara salynýan jerime, düzgün bolşy ýaly, Türkmenistanyň döwlet paçlary, jerimeler hem-de jenaýat we administratiw kanunçylygy boýunça hasaplamalar üçin binýatlyk mukdarynyň üç möçberinden, wezipeli adamlara bolsa baş möçberinden köp bolup bilmez.

Administratiw hukuk tertibiniň bozulmalarynyň aýry-aýry görnüşleri üçin jogapkärçiligi ýokarlandyrmak zerur bolan halatynda Türkmenistanyň kanunlary arkaly jerimäniň möçberini kanunda bellenenenden hem ýokary belläp bolýandygy nygtalýar.

Administratiw hukuk tertibiniň bozulmasynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) öwezini tölemek bilen mejbur edip elinden alynmaly zat, etmiş gös-göni obýekti ýa-da etmiş edilende ulanylan gural bolmalydyr. Şunlukda mejburi suratda zady elinden alyp, soňra bolsa alnan zady satmak üçin edilen çykdaýjylary puluň uýjundan çykaryp, galanyň zadyň öňki eýesine bermelidir.

Günäkäriň başga şahsy eýeçiligine degişli zatlaryny elinden almak bolmaýar, ýene-de öwezini tölemek bilen elinden alnan zat şahsy eýeçilikde duran zat bolmalydyr.

Administratiw hukuk tertibiniň bozulmasynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zadyň döwletiň haýryna geçirilmegi (konfiskasiýa) zadyň döwlet eýeçiligine mejburi suratda mugt geçirilmeginden ybaratdyr. Eger-de Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, onda diňe hukuk tertibini bozujynyň şahsy eýeçiligindäki zat döwletiň haýryna geçirilýär, mysal üçin, aw ýaragy, balyk tutulýan torlar we başgalar.

Raýatlary özüne berlen ýörite hukuklardan mahrum etmek çäresi, olaryň konstitusion ýa-da beýleki hukuk kadalarynyň bellän hukuklaryna degişli bolman, ýörite döwlet edaralary tarapyndan berlen hukuklaryna degişlidir. Mysal üçin, ýaşayşa bolan hukugyny, işlemäge, okamaga we başga-da birnäçe ýaşamaga degişli zerur bolan hukuklaryndan mahrum etmek kanun esasynda gadagandyr. Beýle diýildigi, raýatlary özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek çäresi olaryň umumy hukuklaryna degişli bolman, ýörite döwlet edaralary tarapyndan berlen hukuklaryna degişlidir; mysal üçin, sürüjilik hukugy, awawlamak hukugy, telekeçilik bilen meşgul bolmak hukugy we başgalar.

Düzediş işleriniň mazmuny barada aýdylanda onda hukuk bozyjynyň gazanan zähmet hakynyň yigrimi göterimine çenli döwletniň haýryna geçirmek arkaly iki aýa çenli möhlet bilen ulanylýar. Düzediş işlerinde işlemekligiň möhleti on bäş günden az bellenmeli däldir. Bu çäre kodeksiň 30-njy maddasyna laýyklykda hukuk bozyjynyň esasy işleýän ýerinde geçirilmelidir. Haçan-da hukuk teribini bozan adam şol etmiş eden wagtynda hiç ýerde işlemeýän bolsa, onda bu çäräniň geçirilmeli ýeri düzediş işlerini ýerine ýetirýän edaralar tarapyndan kesgitlenýär.

Administratiw taýdan tussag etmek temmisi hukuk bozujyny gysga möhletleýin azatlykdan mahrum edilmeginden ybaratdyr. Administratiw taýdan tussag etmek çäresi belli-belli administratiw etmişlerine garşy ulanylýar, mysal üçin, ownuk huligançylyk, polisiýa işgärleriniň kanuny görkezmesine ýa-da talabyna bilkastlaýyn boýun bolmazlyk we başga-da birnäçe administratiw etmişlerine garşy ulanylýan temmidir.

Administratiw tussagynyň umumy möhleti on bäş gije-gündize çenli bellenýär. Haçan-da adatdan daşary ýagdaý yglan edilen ýerlerde jemgyýetçilik tertibiniň bozulan ýagdaýynda administratiw taýdan tussag etmekligiň möhleti 30 gije-gündize çenli bellenip biliner.

Administrativ taýdan tussag etmek temmisi şäher, etrap kazylary tarapyndan bellenýär, adatdan daşary ýagdaý yglan edilen ýerlerde edilen etmişler üçin bolsa etrap, şäher polisiýa bölümleriniň başlyklary, olaryň orunbasarlary ýa-da şol ýeriň komendantlary tarapyndan bellenýär.

Administrativ taýdan tussag edilen adamlar umumy düzgün boýunça zähmete çekilmelidir we tussag döwründe dürli işlerde işledilip bilinýändir. Olaryň zähmetini guramak we iş bilen üpjün edilmegi ýerli häkimlikleriň üstüne ýüklenýär.

Administrativ tussagy göwreli aýallara, on iki ýaşa ýetmedik çagalary bar bolan aýallara, on sekiz ýaşyny doldyrmadyklara, birinji we ikinji topar maýyplara ulanylmaýar (kodeksiň 31 maddasy).

Türkmenistanyň administrativ hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 31-nji maddasyna laýyklykda hukuk düzgüniniň gödek bozulmagy netijesinde administrativ hukuk düzgünleriniň bozulanlygy zerarly daşary ýurtly raýatlary we belli bir raýatlygy bolmadyk adamlary **Türkmenistanyň çäklerinden daşyna administrativ tertipde çykaryp göýbermek çäresi** hem ulanylýar. Türkmenistanyň 2011-nji ýylyň 26-njy martynda kabul edilen daşary ýurt raýatларыnyň hukuk ýagdaýlary hakyndaky kanunyna laýyklykda daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň çäginde şu aşakdaky halatlarda çykarylyp bilner:

– eger daşary ýurt raýatларыnyň hereketleri milli howpsuzlyk bähbidine ýa-da jemgyýetçilik tertibini goramak meselelerine garşy gelen ýagdaýynda;

– ilatyň saglygyny, Türkmenistanyň raýatларыnyň we beýleki adamlaryň hukukларыny we kanuny bähbitlerini goramak üçin gerek bolan halatynda;

– daşary ýurt raýatlary özlери baradaky kanunларыň talabyny ýa-da gümrük, walýuta kanunларыň talabyny gödek bozan halatlarynda ýurtdan çykarylmaga degişlidirler.

Ýurtdan çykarmak baradaky çözgüdi Türkmenistanyň döwlet migrasiýa gullugy amala aşyrýar we daşary ýurt raýatlary bellenen möhletde ýurtdan çykarmaga degişlidir.

Soraqlar we ýumuşlar:

1. Administratiw jogapkärçiliginiň obýekti we obýektiw tarapy barada nämeleri bilýärsiňiz?
2. Administratiw temmeleriniň görnüşlerini we olaryň mazmuny düşündiriň?
3. Näçe ýaşdan administratiw jogapkärçiligine çekilýär?

III bap TÜRKMENISTANYŇ ZÄHMET HUKUGYNYŇ ESASLARY

§13. Zähmet hukugy barada düşünje

Zähmet hukugy barada düşünje. Türkmenistanyň **zähmet kanunçylygy** Adam öz zähmeti bilen maddy we ruhy gymmatlyklary döredip, jemgyýetiň ösüşine täsir edýär. Zähmet adamy bezeýär. Zähmet çekmek bilen adam öz mümkinçiliklerini durmuşa geçirýär, durmuşda öz ornuny tapýar, beýleki adamlaryň özüni ykrar etmegini gazanýar. Şu uly jemgyýetçilik ähmiýetli gatnaşyklar kanunçylyk bilen kadalaşdyrylýar we zähmet hukugy pudagyny emele getirýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasynyň 33-nji maddasynda »Raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga, sagdyn hem howpsuz zähmet şertlerine hukugy bardyr. Hakyna durup işleýän adamlaryň öz çeken zähmetiniň möçberine hem hiline laýyk gelýän hak almaga hukugy bardyr. Bu hakyň möçberi döwletiň bellän iň pes oňalga derejesinden az bolmaly däldir» diýip kesgitlenen. Bu konstitusiion kadalar Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda anyklaşdyrylýar, ösdürilýär. Kanunda bellenen halatlardan başga halatlarda mejburi zähmet gadagan edilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasy zähmet kanunçylygynyň esasy çeşmesidir, Türkmenistanyň zähmet kodeksinde bolsa, konstitusiion kadalary ýerine ýetirmäge gönükdirilen düzgünler beýan edilýär. Zähmet kanunçylygynda berkidilýän hukuk kadalary döwletimiziň zähmet hukuk gatnaşyklarynyň esasgoýujy ýörelgelerini özünde jemleýär we raýatlaryň bu çygyrdaky hukuklaryny hem azatlyklaryny pugtalandyrýar, bu hukuklary durmuşa geçirmek babatda döwlet tarapyndan berilýän kepillikleriň üpjün edilmegine ýardam edýär.

Raýatlaryň zähmet çekmäge, şol sanda öz islegine görä hünär, kär we iş ýerlerini saýlap almaga, şeýle hem özüleri üçin sagdyn hem howpsuz zähmet şertleriniň üpjün edilmegine bolan konstitusion hukuklarynyň durmuşa geçirilmegi, Türkmenistan tarapyndan ykrar edilen Halkara ylalaşyklarynda, şonuň ýaly-da 2009-njy ýylyň 1-nji iýunyndan güýje girizilen Türkmenistanyň Zähmet kodeksinde we beýleki kadalaşdyryjy hukuknamalarynda düzgünleşdirilýär.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda täze kanunlaryň kabul edilmegi bilen, demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolan Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň hukuk binýady gün-günden kämilleşýär. Kabul edilen kanunlaryň arasynda möhüm ähmiýetli resminamalaryň biri-de, eýeçiligiň görnüşlerine garamazdan kärhanalarda, edaralarda we guramalarda zähmet şertnamasynyň şertlerinde işleýän adamlaryň zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän Türkmenistanyň Zähmet kodeksidir. Täze kodeks Konstitusiýa esasynda raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga, sagdyn hem howpsuz zähmet şertlerine, öz çeken zähmetiniň möçberine hem hiline laýyk gelýän hak almaga hem-de dynç almaga, iş hepdesiniň çäklendirilen dowamlylygynyň bellenilmegine, her ýylky tölegli zähmet rugsatlaryna, her hepde-de dynç günleriniň berilmegine bolan konstitusion hukuklaryny durmuşa geçirmekligi göz önünde tutýar. Zähmet Kodeksi toplumlaýyn häsiýete eýedir. Raýatlaryň zähmet hukuklarynyň döwlet kepillendirmelerini bellemek, zähmetiň amatly şertlerini döretmek, işgärleriň we iş berijileriň hukuklaryny we bähbitlerini goramak Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň maksatlary bolup durýar. Bu kodeks 21 bölümden 410 maddadan ybarat bolup, öňki hereket eden Kodeksden has giňdigini bellemek gerek.

Zähmet hukugy diýip adamyň (işgäriň) iş berijä (kärhana) hakyna tutma işgär hökmünde, zähmet tertibine tabyn bolup, meýletin esasynda maddy we ruhy gymmatlyklary döretmeginde ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuknamalaryň jemine düşünilýär. Zähmet hukugy işgär (raýat) bilen kärhananyň (edaranyň, guramanyň, telekeçiniň) arasynda zähmet çekmek we iş şertlerini kesgitlemek barada döreýän hukuk gatnaşygyny öwrenýär.

Zähmet hukuk gatnaşygy diýlende, taraplaryň, ýagny, işgär bilen iş berijiniň arasynda zähmet şertnamasyny (kontrakt) baglaşmagyň, iş wagtynyň we dynç alyş wagtynyň, işe hak tölemegiň işdäki düzgün-nyzam kadalarynyň, zähmeti hukuk taýdan goramagyň, zähmet jeddelerine seretmegiň tertibi baradaky gatnaşyklara düşünilýär.

Zähmet hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny diýlende işgäriň we iş berijiniň hukuklarynyň, borçlarynyň, ygtyýarlyklarynyň jemine düşünilýär. Zähmet hukuk gatnaşyklarynyň gurluşy bolsa, oňa gatnaşýan taraplaryň kimlerdigini, ýagny kanunçylygyň işgäre nähili talaplary bildirýändigini, iş berijä (edara, kärhana, gurama, hususy telekeçi) nähili talaplary bildirýändigini, nähili iş şertlerini kesgitleýändigini aňladýar. Zähmet hukuk gatnaşyklary hukuk kadalaryny amala aşyrmak netijesinde döreýär we ösýär. Zähmet we onuň bilen baglanyşykly gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirmekde Türkmenistan döwletiniň ynsanperwerlik syýasaty durmuşa geçirilýär, halkyň maddy hal-ýagdaýy gowulaşýar we ruhy islegleri kanagatlandyrylýar.

Ilatyň ýaşayyş şertleriniň gowy bolmagy, ilatyň iş üpjünçiligi barada Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow zýygiderli alada edýär. Türkmenistanda ilatyň esasy bölegini işe ukyply, ýaş adamlar tutýar. Ilatyň ýaş boýunça düzümünde zähmete ukyply ýaşdaky adamlar köp bölegini tutýar. Türkmenistanyň ilatynyň umumy bi-

lim we hünärmentçilik derejesi ýokary bolmagynda galýar. Bu bolsa hünärli işgärleri dürli ugurlarda ulanmaga mümkinçilik berýär.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe zähmet hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny hukuk we ykdysady nukdaýnazarlardan baýlaşandygyny, zähmeti goramagyň kepillikleriniň artandygyny bellemek mümkin. Türkmenistanyň zähmet kanunçylygy bilen kadalaşdyrylýan zähmet we onuň bilen utgaşykly gatnaşyklar köpdürliligi bilen tapawutlanýar. Türkmenistanda eýeçiligiň görnüşlerine laýyklykda zähmeti guramak dürli usullarda amala aşyrylýar.

Zähmet şertnamasy we onuň görnüşleri. Zähmet şertnamasy işgär bilen iş berijiniň (kärhana, edara, gurama) arasyndaky ylalaşyk bolup, bu ylalaşyga görä, işgär belli bir hünär, kär ýa-da wezipe boýunça işi ýerine ýetirmegi, munda içerki zähmet tertip-düzgünine boýun egmegi borç edinýär, iş beriji bolsa işgäre iş hakyny tölemegi hem-de zähmet hakyndaky kanunlarda we taraplaryň ylalaşygynda göz önünde tutulan zähmet şertlerini üpjün etmegi borç edinýär.

Zähmet şertnamasy–munuň özi ýazmaça görnüşde belli bir möhlete baglaşylýan, iş beriji bilen işgäriň arasynda taraplaryň özara esasy hukuklaryny we borçlaryny belleýän ylalaşyk bolup, oňa laýyklykda iş beriji şertlenen zähmet borçlary boýunça işgäre iş (iş ýerini) bermäge, kanunçylykda göz önünde tutulan zähmet şertlerini üpjün etmäge, zähmet hakyny öz wagtynda we doly möçberde tölemäge borçlanýar, işgär bolsa şu şertnamada kesgitlenen zähmet borçlaryny ýerine ýetirmäge, kärhananyň içerki zähmet düzgün-tertiple kadalaryny we zähmet şertnamasynda, köpçülikleýin şertnamada göz önünde tutulan gaýry kanuny borçlaryny berjaý etmäge borçlanýar. Zähmet şertnamasynda zähmet kanunçylygynyň umumy kadalaryna garanda ençeme aýratynlyklar görkezilýär, işgäriň we iş berijiniň hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary anyklaşdyrylýar.

Zähmet şertnamasynyň şertleri iki topara bölünýär. Olaryň biri kanunda görkezilen şertler, ýagny işiň ady, zähmet hakynyň möçberi, iş wagtynyň we zähmet rugsadynyň dowamlylygy ýaly şertlerdir. Şertleriň ikinji toparyna kanunda göz önünde tutulan şertlerden başga, taraplaryň özleriniň bellän şertleri girýär. Mysal üçin, zähmet rugsadynyň berilmeli wagty, iş ýeri, işiň başlamaly wagty, işe gatnamak üçin ulaglar bilen üpjün etmek ýaly goşmaça şertlerdir.

Zähmet şertnamasynyň mazmuny diýip işgäriň we iş berijiniň hukuklarynyň, borçlarynyň, ygtyýarlyklarynyň kontraktta beýan edilen jemine düşünilýär. Zähmet şertnamasynyň gurluşy adaty kontraktyň hasap belgisinden soň baglaşylan wagty we ýeri görkezilýär, soňra taraplar, ýagny iş beriji we işgär baradaky doly maglumatlar beýan edilýär. Şol maglumatlaryň zyzndan ýaý içinde şertnamada taraplaryň gysgaça atlandyrylyşy, adaty «Iş beriji» we «Işgär» diýen bellik edilýär, şol maglumatlaryň zyzndan işgäriň haýsy wezipä, käre kabul edilýändigini görkezilýär. Oňa kontraktyň giriş bölegi diýilýär. Şertnamanyň 2-nji böleginde iş hakyndaky zähmet ylalaşygy beýan edilýär, şertnamanyň möhleti görkezilýär, iş wagtynyň we dynç alyş wagtynyň kanun esasynda düzülen kärhananyň içerki düzgün-nyzam kadalary bilen düzgünleşdirilýänligi beýan edilýär.

Şertnamanyň 3-nji böleginde işgäriň borçlary, ýagny onuň Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň, zähmet hakyndaky kanunçylygynyň talaplaryny, döwlet we zähmet düzgün-nyzamyň berjaý etmelidigi, iş berijiniň emlägine aýawly garamalydygy we zyýan ýetirilmeginiň önüni almak üçin çäreleri görmelidigi, wezipe borçlaryny ynsaply we döredijilikli ýerine ýetirmelidigi, hünärini birsyrhly ýokarlandyrmalydygy, iş tabşyryklaryny öz wagtynda ýerine ýetirmelidigi, gulluk syrlaryny saklamalydygy görkezilýär. Şeýle tertipde bu bölekde iş berijiniň hem degişli borçlary beýan edilýär, hususan-da, onuň kanunçylygy berjaý etmelidigi,

işgäriň zähmetini göwnejaý, howpsuz we netijeli işlemeği üçin şertler döretmek bilen guramalydygy, iş orunlaryny döwrebapenjamlarbilenenjamlaşdyrmalydygy, işgäri we zipe borçlary bilen we işe degişli kada-namalar we gollanmalar bilen tanyşdyrmalydygy, zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmelidigi, iş hakyny öz wagtynda tölemelidigi, işgäriň hökmany döwlet-durmuş ätiýaçlandyrmasyny geçirmeli-diigi görkezilýär. Şeýle-de işgäriň arzasy esasynda işgäriň iş hakyndan meýletin saglygy goraýyş we pensiýa ätiýaçlandyrmasy boýunça serişdeleri öz wagtynda geçirmäge iş beriji borçludur. Soňra şertnamada işgäriň we iş berijiniň hukuklary beýan edilýär. Bu bölekde hukuklaryň zähmet hakyndaky kanunçylyga esaslanýandygy we onuň zähmet borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen baglanyşyklydygy görkezilýär hem-de iş berijiniň, işgäriň kontrakt boýunça borçnamalaryny ýerine ýetirişine gözegçilik etmäge hukugynyň bardygy bellenýär. Şertnamanyň 4-nji böleginde işgäre tölenmeli iş hakynyň möçberi we her ýylky hak tölenilýän zähmet rugsadynyň berilýändigigi, şertnamanyň şertleriniň işgär we iş beriji üçin hökmanydygy, şertnamanyň bes edilmeginiň tertibi we esaslary görkezilýär. Şeýle-de bu bölekde şertnamanyň şertleriniň bozulanlygy üçin taraplaryň jogapkärçilik çekýändigigi, eger-de şertnamanyň möhletiniň tamamlanmagy boýunça zähmet gatnaşyklary hakykatda dowam edýän bolsa we işgär hem, iş beriji hem şol gatnaşyklary bes etmegi talap etmeýän bolsa, onda kontraktyň hereketiniň täze möhlete dowam etdirilen hasap edilýändigigi berkidilýär. Şertnamanyň 5-nji böleginde işgäriň doly ady, atasynyň ady, familiýasy, öý salgysy, goly, şertnama gol çeken wagty, şeýle-de iş berijiniň doly ady, hukuk salgysy, şertnama gol çeken ýolbaşçynyň ady, familiýasy, atasynyň ady, goly, şertnama gol çeken wagty ýazylýar, kärhananyň möhri bilen tassyklanylýar.

Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň 18-nji maddasynyň 1-nji bölümine laýyklykda, zähmet şertnamalary şu görnüş-

lerde: 1) kesgitsiz möhlete (möhletsiz); 2) eger diňe hemişelik däl häsiýetli işleri ýerine ýetirmek üçin kodekse ýa-da Türkmenistanyň gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalarynda başga möhlet bellänilmedik bolsa, kesgitli möhlet (möhletli) üçin, ýöne baş ýyldan köp däl möhlet bilen baglaşylýar.

Iş wagty we dynç alyş wagty. Iş wagty diýip, işgäriň zähmet kanunçylygyna laýyklykda özüniň iş borjuna ýerine ýetirmeli wagtyna düşünilýär. Iş wagty baradaky kadalar zähmet kodeksiniň IV bölümünde 58-72-nji maddalary bilen düzgünleşdirilýär. Iş wagtynyň kadalaryny takyk kesgitlemek işleýänleriň zähmetini goramak üçin hem, jemgyýete zerur bolan möçberini bellemek üçin hem gerek. Iş wagtynyň ýitirmegi öndürilýän önümiň möçberini azaldýar. Ylmyň we tehnikaň ösmegi bilen, täze tehnologiýalaryň ornaşmagy bilen iş wagtynyň gymmaty ýyl-ýyldan ösýär.

Işgärleriň iş wagtynyň düzgüni baradaky kadalarda iş wagtynyň kadaly dowamlylygynyň hepdede 40 sagatdan ýokary bolmaly däldigi, işiň aýratynlygyny hasaba almak bilen kärhanada baş günlük iş hepdesi ýa-da alty günlük iş hepdesi ýa-da dynç günleri üýtgäp durýan grafik boýunça bermek bilen iş hepdesiniň bellänip bilýänligi, işgärleriň işiniň dowamlylygynyň işlenilmeýän baýramçylyk we ýatlama günleriniň oň ýanyndaky günde bir sagat gysgaldylýanlygy hem-de iş gününüň dowamlylygy we ony böleklere bölmek baradaky kadalar berkidilendir. Ondan başga-da, doly däl iş wagty, kadalaşdyrylmadyk iş günü, iş wagtyndan daşary iş, çalşykly iş we gijeki wagtdaky işiň dowamlylygy baradaky kadalar zähmet kodeksinde bar.

6 günlük ýa-da 5 günlük iş hepdesiniň kesgitlenmegi önümçiligiň häsiýeti we işiň şertleri bilen baglydyr. Mysal üçin, mekdeplerde, hassahanalarda, dükanlarda, ilata durmuş hyzmatyny edýän kärhanalarda 6 günlük iş hepdesi bellenen. Ylmy-barlag institutlarynda, döwlet dolandyryş edaralarynda 5 günlük iş hepdesi bellenen. Iş gününüň dowamynda, ýöne iş wagtynyň hasabyna däl, dynç almak

we nahar edinmek üçin işgärlere arakesme berilýär. Ähli işçiler we gullukçylar üçin her hepdede dynç alyş günleri bellendir. Şeýle-de iki iş gününü arasynda berilýän arakesme, baýramçylyk we hatyra günleri, her ýylda berilýän tölegli zähmet rugsady dynç alyş wagtynyň görnüşleridir. Umuman, dynç alyş wagty diýip, işgäriň zähmet kodeksine we içerki düzgün-nyzam tertibine laýyklykda, kärhananyň, edaranyň, guramanyň işinden boş wagtyna aýdylýar.

Türkmenistanyň zähmet kodeksinde – rugsatlara bagyşlanan VI bölümiň maddalarynda her ýylky esasy rugsadyň dowamlylygynyň 30 senenama günü möçberinde bellenmegi, ähli görnüşdäki bilim edaralarynyň pedagogik işgärlerine we ýolbaşçylaryna, şeýle hem maýyplara 45 senenama günü möçberinde, ylmy guramalarda, edaralarda we kärhanalarda wezipeleri eýeleýän ylymlaryň doktory diýen alymlyk derejesi bolan ylmy işgärlere 45 senenama günü möçberinde, ylymlaryň kandidaty diýen alymlyk derejesi bolanlara 36 senenama günü möçberinde esasy rugsatlaryň hem-de toý dabaralaryny geçirmek üçin maşgalanyň iki baştutany bilen birlikde, nikalaşýanlara hem dowamlylygy 10 senenama günü möçberinde goşmaça rugsatlary bermek hakynda täzelikleriň girizilmegi, esasly sebäpler ýüze çykanda, işgäriň islegine görä ýylyň dowamynda zähmet haky tölenmeýän rugsadyň dowamlylygynyň 10 senenama gününe çenli uzaldylmagy baradaky hukuk kadalary raýatlarda guwanç hem buýsanç duýgusyny artdyrdy.

Dynç almak üçin diňe bir wagtyň bolmagy däl, eýsem sol dynç alyş wagtyny ýerlikli peýdalanmak möhümdir. Dynç almagy başarnykly guramak gerek. Biziň döwletimiz raýatlaryň dynç almagy we hemmetaraplaýyn ösmegi üçin ähli şertleri döredýär. Okuwdan we işden boş wagtyň özi biderek geçirilmeli wagt bolman, eýsem jemgyýetçilik baýlygydyr. Ýitirilen wagty gaýtaryp getirip bolmaýar. Özüňi kadaly durmuş düzgünine, peýdaly işe endik etdirmäge, mekdepden başlap girişmek gerek. Öz wagtyny ýerlikli

peýdalanmagy öwrenen adama öz saglygyny saklamak we pugtalandyrmak, öz ukyplaryny ösdürmek, özüniň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmak üçin mümkinçilikler çäksizdir. Döwletiň adamlaryň ýaşayan ýerinde dynç almagy hem-de işden boş wagty netijeli peýdalanmagy üçin amatly şertleri döredýändigini hukuk kadalarynda berkidilýär. Döwlet tarapyndan adamlaryň dynç alyş wagty netijeli we paýhasly ulanmaklary üçin teatrlar, kitaphanalar, muzeýler, dynç alyş we bejeriş merkezleri, dynç alyş zolaklary döredilýär. Seýilgähler açylýar. Sport bilen meşgullanmak üçin merkezler hem-de stadionlar gurulýar. Ýurduň çäginde sporty we syýahatçylygy ösdürmek babatda ençeme çäreler amala aşyrylýar. Bu amala aşyrylýan çäreleriň ählisi hem adamlaryň işden boş wagtalaryny peýdaly ulanmaklaryny üpjün etmeklige gönükdirilýär.

Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda ýaşlaryň zähmetini guramagyň hem aýratynlyklaryny beýan edýän kadalar bar. »Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň» 8-nji bölümüniň 2-nji babynda 250-258-nji maddalarda zähmet baradaky hukuk gatnaşyklarynda 18 ýaşa ýetmedik işgärleriň hukuklary kemala gelenleriň hukuklaryna deňleşdirilýär, zähmeti goramak, iş wagty, rugsatlar barada we beýleki zähmet şertleri barada olar hukuk namalarynda bellenen ýenilliklerden peýdalanýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Türkmenistanda zähmet gatnaşyklaryny haýsy hukuknamalar kadalaşdyrýar?
2. Zähmet hukugy diýmek näme?
3. Zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň mazmunda işgäriň we iş berijiniň haýsy esasy hukuklary we borçlary öz beýanyny tapýar?
4. Zähmet şertnamasynyň şertleriniň Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň kadalaryna laýyk bolmagynyň esasy şertlerini düşündiriň!
5. İş wagty barada öz düşüňjäňizi beýan ediň!
6. Dynç alyş wagtynyň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz!

§14. İşe kabul etmekligiň we işden boşatmaklygyň tertibi

İşe kabul etmekligiň esaslary. Zähmet gatnaşyklarynda eýeçiliginiň görnüşine garamazdan, alyp barýan işiniň häsiýetine laýyklykda hukuklara we borçlara eýe bolup, işgäri işe kabul edip bilýän edara, kärhana, gurama, hususy telekeçä iş beriji diýilýär. Zähmet-hukuk gatnaşygynyň ikinji tarapyna ýaşy boýunça umumy bildirilýän talap, ýagny işgär 16 ýaşan raýat bolup biler. Zähmet şertnamasy 15 ýaşyny dolduran adam bilen diňe ata-enelerden haýsy hem bolsa biriniň (howandarynyň) razylygy bilen baglaşylyp bilner (zähmet kodeksiniň 23-nji maddasynyň 2-nji bendi). Elbetde, işe kabul etmek üçin ýerine ýetirilmeli işiň häsiýetine görä hünär, kär boýunça başga-da şertler bar. Mysal üçin, sürüjilik şahadatnamasy ýok adamy sürüjilik işine kabul edip bolmaýar.

Islendik hukuk gatnaşygynda bolşy ýaly, zähmet hukuk gatnaşygynyň hem taraplarynyň kanunçylykda bellenen, zähmet şertnamasynda anyklaşdyrylan hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary bar. Zähmet-hukuk gatnaşyklaryna köpdürli gatnaşyklary degişli etmek mümkin, ýöne esasy gatnaşyk işgär bilen iş berijiniň arasyndaky gatnaşykdyr. Degişlilikde, işgäre we iş berijä zähmet gatnaşyklarynyň esasy taraplary diýmek mümkin. İşgär zähmet gatnaşygynyň bir tarapy we zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýektidir. Ol özüniň zämeti bilen belli bir maddy we ruhy gymmatlyklary döredýär, hyzmatlary ýerine ýetirýär. İşgäriň zähmet çekmegi üçin döredilmeli şertler, iş wagtynyň, dynç alyş wagtynyň dowamlylygy, iş wagtyny guramagyň, siňdirilen zähmeti ölçemegiň, netijelerini bahalandyrmagyň, hak tölemegiň umumy kadalary kanunçylykda bellenendir. Zähmet kanunçylygynda bellenen kadalary bilen işgäriň kanuny hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary ýüze çykýar.

Her bir adam zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýekti bolmak üçin zähmet-hukuk ukyplylygyna eýe bolmaly, ýag-

ny öz hereketleri bilen zähmet hukuklaryna eýe bolup, olary amala aşyryp, borçlaryny ýerine ýetirip bilýän bolmaly. Ýaş nukdaýnazaryndan umumy kada boýunça 16 ýaşdan başlap pensiýa ýaşyna, ýagny erkek adamlar üçin 62 ýaşa çenli, aýal maşgalalar üçin 57 ýaşa çenli zähmet-hukuk ukyplylyk döwri hasaplanýar. Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe pensiýa ýaşyna ýeten ýaşulularymyz zähmet çekmegini dowam etdirip, ýaş nesle öz tejribelerini öwredýärler, ýagny adamyň pensiýa ýaşyna ýetendigine garamazdan, zähmet gatnaşyklarynyň dowam etdirilmegi mümkin.

Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň 25-nji maddasyna laýyklykda raýat işe kabul edilende, şu resminamalar bolmalydyr: 1. Türkmenistanyň raýatynyň şahsyýetini tassyklaýan resminama (pasport ýa-da onuň ornuny tutýan başga resminama, on altý ýaşa çenli ýaşdaky adamlar üçin dogluş hakyndaky şahadatnama); 2. Harby borçlular we harby gulluga çagyrylmaga degişli adamlar üçin harby hasabyň resminamasy; 3. Zähmet şertnamasyny ilkinji gezek baglaşýan ýa-da esasy işi bilen utgaşykly işe girýän işgärlerden başgasy zähmet depderçesi; 4. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ýörite bilimi ýa-da ýörite taýýarlygy talap edýän iş üçin bilim hakyndaky, hünär ýa-da ýörite bilimleriniň bardygy hakyndaky diplomy ýa-da başga resminama; 5. Saglyk ýagdaýy hakynda lukmançylyk netijenamasy we eger olaryň görkezilmegi Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan bolsa, işe gatnaşygy bolan gaýry ýagdaýlary tassyklamak hakynda beýleki resminamalar.

Işe kabul etmek raýatyň ýazmaça arzasyna esaslanýar. Arzada haýsy işe ýa-da wezipä kabul edilmegini haýyş edýändigini görkezilýär we degişli hünäriniň bardygy habar berilýär. Arza esasynda iş beriji işe (wezipä) kabul etmek barada buýruk berýär. Buýrukda işe kabul edilýän raýatyň familiýasy, ady, atasynyň ady; haýsy işe (wezipä); haýsy günden; iş hakynyň möçberi ýa-da kanuny şertleri

görkezilýär. Raýatyň işe kabul edilendigi barada çykarylan buýruk işgäre gol çekdirmek arkaly yglan edilýär. Ýöne buýrugyň işgäriň we iş berijiniň hukuklaryny we borçlaryny doly beýan etmeýändigini üçin, häzirkä döwürde zähmet şertnamalaryny (kontraktlaryny) baglaşmak tejribesi giň gerime eýe boldy. İşe kabul edilýän mahalynda işgärleriň jynsyna, milletine, durmuş gelip çykyşyna, emläk ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, dine garaýşyna, ynam-ygtykatyna, haýsy jemgyýetçilik birleşigine degişlidigine, şeýle hem işgärleriň işewürlik sypatlary bilen baglanyşygy bolmadyk beýleki ýagdaýlara baglylykda çäklendirilmegine ýa-da artyk hukuk berilmegine ýol berilmeýändigini Türkmenistanyň zähmet kodeksi kepillendirýär. Sarp edilen deň zähmete hiline, möçberine garap deň iş haky tölenýär.

Işden boşatmaklygyň esaslary. İşden boşatmaklygyň esaslary hem zähmet hakyndaky kanunçylykda anyk kesgitlenendir. Raýatlary işden boşatmaga esas bolýan kadalar olaryň Konstitusion hukuklaryny goramaga işçileriň, gullukçylaryň geldi-geçerliginiň önüni almaga, işgärler toparynyň durnukly bolmagyna gönükdirilýär. Zähmet şertnamasyny bes etmegiň (ýatyrmagyň) esaslary Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň 4-nji babynyň maddalarynda, umumy esaslary bolsa 39-njy maddasynda beýan edilendir. Zähmet gatnaşyklaryny (şertnamasyny) bes etmek (ýatarmak) esasan taraplaryň ylalaşygy boýunça, işgäriň arzasy esasynda amala aşyrylýar. Zähmet kodeksiniň 41-nji maddasyna laýyklykda işgär işden çykmak isleýän bolsa, ol bu hakda iş berijini iki hepde önünden ýazmaça habarly etmelidir. İşden boşatmak hakynda duýduruşuň möhleti gutaranyndan soň işgär işini bes etmäge haklydyr, iş beriji bolsa işgäre zähmet depderçesini bermäge we onuň bilen hasaplaşyk geçirmäge borçludur. Taraplaryň ylalaşmagy boýunça zähmet şertnamasy işden boşatmak hakyndaky duýduryşyň möhletiniň gutarmagyna çenli bes edilip bilner, ýagny işgär arza beren gününden hem işden çykarylyp bilner.

Işden boşatmak hakyndaky duýduryşyň kodeksiň 41-nji maddasynyň birinji böleginde ýa-da taraplaryň yllaşmagy bilen göz önünde tutulan möhletiniň içinde işgär berlen arzany yzyna almaga hem haklydyr. Eger işden boşatmak hakyndaky duýduryşyň möhleti gutarandan soň işgär bilen zähmet şertnamasy ýatyrylmasa we zähmet gatnaşyklary dowam etse, onda işgäriň başlangyjy boýunça zähmet şertnamasyny ýatyrmak hakyndaky arza güýjüni ýitirýär, zähmet şertnamasynyň ýatyrylmagyna we işden boşadylmagyna ýol berilmeýär.

Haçanda işgäriň başlangyjy boýunça zähmet şertnamasyny ýatyrmak hakyndaky arza onuň işi dowam etdirmäge mümkinçiliginiň bolmazlygy bilen şertlendirilse (okuw mekdebine girmegi, saýlawly wezipä saýlanylmagy we Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan başga ýagdaýlarda), iş beriji zähmet şertnamasyny işgäriň arzasynda görkezilen möhletde ýatyrmarydyr.

Zähmet şertnamasynyň iş berijiniň başlangyjy boýunça ýatyrylmagynyň esaslary kodeksiň 42-nji maddasynda beýan edilen. Esasan hem kärhana ýatyrylanda, işgärleriň sany gysgaldylanda, işgäriň ýeterlik hünäriniň bolmazlygy, işgäriň zähmet borçlaryny zygiderli, esasly sebäpler bolmazdan ýerine ýetirmezligi, işgäriň işden sebäpsiz galmagy we kanunda görkezilen beýleki ýagdaýlar zähmet gatnaşyklarynyň iş berijiniň başlangyjy boýunça bes edilmegine getirip biler. Şonuň ýaly-da möhleti zähmet şertnamasynyň hereket ediş möhletiniň tamamlanmagy zähmet gatnaşyklarynyň bes edilmegine esas bolup biler. İşgäriň zähmete wagtlaýyn ukypsyz bolan döwründe we rugsatda bolan döwründe iş berijiniň başlangyjy boýunça onuň işden boşadylmagyna ýol berilmeýär.

Zähmet şertnamasynyň ýatyrylmagy iş berijiniň buýrugy bilen resmileşdirilýär. Buýrukda we zähmet depderçesinde zähmet şertnamasyny ýatyrmagyň esasy zähmet hakyndaky kanunyň degişli maddasyna salgylanmak bilen görkezilmelidir.

Soraqlar we ýumuşlar:

1. Işe ýerleşmek üçin haýsy resminamalaryň gerekdigini düşündiriň!
2. Umumy kada boýunça raýat näçe ýaşdan işe kabul edilip bilner?
3. Raýatyň öz islegi bilen işden çykmagynyň tertibini düşündiriň!
4. Haýsy ýagdaýlar işden boşatmaga esas bolup biler?

§15. Zähmet-düzgün nyzamy

Zähmet düzgün-nyzam barada düşünje. Zähmet düzgün-nyzamy her bir işiň netijeli bolmagy üçin zerurlykdyr. Şonuň üçin Türkmenistanyň zähmet kodeksinde zähmet düzgün-nyzamyny pugtalandyrmaga gönükdirilen kadalara uly orun berilýär. Kodeksiň onunjy bölümi, 160-170-nji maddalar zähmet düzgün-nizamyna bagyşlanandyr.

Zähmet düzgün-nyzamy diýip, işgäriň we iş berijiniň zähmet hakyndaky umumy kadalary, içerki zähmet-düzgün tertibini, köpçülikleýin baglaşylan şertnamany, zähmet şertnamasyny, wezipe borçlary baradaky düzgünnamany, gündelik iş tabşyryklaryny berjaý etmeklerine aýdylýar. Zähmet gatnaşyklarynyň iki tarapy hem, ýagny iş beriji we işgär kärhananyň görnüşine garamazdan, iş wagtyny ýitgisiz, maksadalaýyk, netijeli guramaly we ulanmaly. Olar zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagy üçin ähli çäreleri görmeli. İşgär iş ýerindäki emläklere, enjamlara eýeçilik gözi bilen garamaly, olary aýawly saklamaly. Zähmet düzgün-nizamynyň berkligi iş berijiniň we işgäriň zähmet gatnaşygyndaky borçlaryny göwnejaý ýerine ýetirmegi bilen baglydyr. Bu borçlary umumylaşdyryp şeýle beýan etmek mümkin.

Işgäriň zähmet borçlaryna zähmeti goramak baradaky bellenen kadalary berjaý etmek; iş berijiniň emlägine zyýan ýetmeginiň önüni almak; baglaşylan zähmet şertnamasyna laýyklykda, iş berijiniň görkezmelerini we buýruklaryny birkemsiz ýerine ýetirmek; zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmaga ýardam etmek; öndürilýän önümiň, ýerine

ýetirilýän işleriň, edilýän hyzmatlaryň hili barada bellenen talaplaryň berjaý edilmegini üpjün etmek; iş berijiniň täjirçilik syrlaryny paş etmezlik; öz hünärini ýokarlandyrmak; içerki zähmet düzgün-tertup kadalaryna, zähmet düzgün-nyzamyny kesgitleýän beýleki resminamalara boýun egmek; kanunçylykdan, zähmet şertnamasyndan gelip çykýan beýleki borçlary ýerine ýetirmek girýär.

Iş berijiniň zähmet gatnaşygyndaky borçlaryna işgäriň zähmetini oňat guramak; öndürjilikli zähmet üçin zerur şertleri döretmek; zähmet we önümçilik düzgün-nyzamyny üpjün etmek; zähmet hakyndaky we zähmeti goramak hakyndaky kanunçylygyň talaplaryny berjaý etmek; işgäriň zähmetine görä hak tölemek; işgäriň isleg-haýyslaryna eserdeň garamak; işgäriň zähmet we durmuş şertlerini gowulandyrmak üçin çäreleri geçirmek degişlidir.

Kärhanalarda içerki tertup-düzgün kadalary her kärhananyň iş, önümçilik aýratynlyklaryndan ugur alnyp işlenip düzülýär.

Demokratik we hukuk döwleti bolan Garaşsyz we hemişelik Bitarap Türkmenistanda zerur düzgün-nyzam meýletinlik we düşündiriş usullary arkaly üpjün edilýär. Zähmeti göwnejaý guramakda, öndürjiligi ýokarlandyrmakda, önümiň we hyzmatyň özüne düşýän gymmatyny azaltmakda zähmet düzgün-nyzamynyň ahmiýeti örän uludyr.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde geçirilýän özgertmeleriň çalt depginde amala aşyrylmagy, ilkinji nobatda, hünärmenleriň sowatlylygyna, gözýetiminiň giňligine, işjeňligine, guramaçylyk ukybyna, düzgün-nyzamy berjaý edişine baglydyr. Şonuň üçin Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda talabalaýyk düzgün-nyzamy üpjün etmek üçin degişli hukuk çäreleri, ýagny höweslendiriş we jogapkärçilik çäreleri bellenendir. Işde gazanylan üstünlikler üçin höweslendirmeler, müdirlik tarapyndan kärhananyň, edaranyň, guramanyň kärdeşler arkalaşygy bilen ylalaşyp ulanylýar. Höweslendirmeler kärhananyň ýolbaşçysynyň buýrugy bilen yglan edilýär.

Umuman, zähmet düzgün-nyzamy diýlip, köpçülikleýin zähmet çekmäge gatnaşýanlaryň özlerini alyp barmaklary baradaky tertibe aýdylýar. Iş önümçiligine gatnaşýanlaryň hemmesiniň bellenen düzgüni berjaý etmegi, umuman, ykdysadyýetiň sazlaşykly ösmegini üpjün edýär. Zähmet düzgün-nyzamyny pugtalandyrmakda kärdeşler arkalaşyklarynyň alyp barýan işleriniň uly ähmiýeti bar.

Zähmet düzgün-nyzam jogapkärçiligi. Zähmet düzgün-nyzam temmeleriniň görnüşleri we olaryň mazmuny. Ýurdumyzda zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmegiň esasy usuly işçileriň, daýhanlaryň, gullukçylaryň aňdüşünjeliligini ýokarlandyrmakdan, watançy, zähmetsöýer, ruhubelent, giň gözýetimli hünärmenleriň zähmet hakyndaky kanunlary meýletin berjaý etmegini gazanmakdan ybaratdyr. Zähmet düzgün-nyzamy meýletin berjaý edilmedik wagtynda düzgün-nyzam jogapkärçiligi döreýär. Düzgün-nyzam jogapkärçiligi hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleriniň biri bolmak bilen, zähmet hakyndaky kanunlaryň, zähmet şertnamasynyň talaplaryny bozýan işgärlere ulanylyp bilner. Bu usul haçan-da ynandyrmak usuly garaşylýan netijäni bermedik ýagdaýynda ulanylýar. Haçan-da ynandyrmak usuly jogapkärçilige çekmek çäreleri bilen utgaşykly ulanylsa, bu ulanylýan usullar zähmetkeşleriň dykgatyna aç-açanlykda öz wagtynda ýerine ýetirilse, şonda özüniň iň oňat terbiýeçilik netijesini berýär.

Türkmenistanyň zähmet kanunçylygy işde gazanylan üstünlikler üçin höweslendirmeleri ulanmagy göz önünde tutýar (zähmet kodeksiň 163-nji maddasy). Sylaglar we höweslendirmeler hakyndaky maglumatlar zähmet depderçesine girizilýär.

Zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmek üçin diňe höweslendirmeler däl, eýsem kanunçylykda jogapkärçilik çäreleri hem bellenen. Zähmet düzgün-nyzamynyň bozulmagy üçin Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň 164-nji maddasyna laýyklykda şu düzgün-nyzam temmeleri ulanylýar:

- 1) duýdurys
- 2) käýinç
- 3) berk käýinç
- 4) işden çykarmak.

Bu sanaw gutarnykly däl, sebäbi Türkmenistanyň ýörite hukuknamalarynda ýa-da aýry-aýry işgärler üçin başga düzgün-nyzam temmeleri hem göz önünde tutulyp bilner. Düzgün-nyzam temmisi ulanylanda, edilen etmişň agyr-ýeňilligi, onuň nähili ýagdaýda edilendigi, işgäriň şol wakadan öňki tertip-düzgüni, onuň işe garaýşy nazarda tutulmalydyr. Düzgün-nyzam temmisini şol işgäri işe kabul etmek hukugy bar bolan wezipeli adam tarapyndan ulanylyp bilner. Diňe zähmet hakyndaky kanunlarda göz önünde tutulan temmi çäresi berlip bilner. Düzgün-nyzam temmisi ulanylmazyndan öň işgärden ýazmaça düşündiriş talap edilip alynmalydyr. Eger düzgün bozuýy düşündiriş bermekden boýun gaçyrsa, kärdeşler arkalaşygynyň wekiliniň gatnaşmagynda üç adamdan ybarat topar düzülip, topar tarapyndan düşündiriş bermekden boýun gaçyrylandygy hakynda beýanat düzülýär. Ol beýanat düşündirişiniň deregini tutýar.

Özi-de etmiş ýüze çykarylan dessine, ýöne etmişň ýüze çykarylan gününden beýläk bir aýdan gijä goýman jogapkärçilik çäresi ulanylmaly. Bir aýyň dowamynda jogapkärçilik çäresi ulanylmasa, soňra şol etmiş üçin jogapkärçilige çekip bolmaýar. Her bir etmiş üçin diňe ýekeje düzgün-nyzam temmisi ulanylyp bilner. Zähmet kodeksiniň 167-nji maddasyna laýyklykda, eger bir ýylyň dowamynda işgäre ulanylan düzgün-nyzam temmisinden soň, oňa täze düzgün-nyzam temmisi berilmedik bolsa, onda onuň düzgün-nyzam temmisi ýok hasaplanylýar. Şunda düzgün-nyzam temmisi buýruk, karar çykarylmasdan öz-özünden aýrylýär. Düzgün-nyzam temmisini ulanan iş beriji, eger temmi berlen täze etmiş etmän we özüni ynamly işgär hökmünde görkezzen bolsa, bir ýyl dolmanka hem öz başlangyjy, işgäriň

haýyşy, kárdeşler arkalaşygy guramasynyň teklipnamasy ýa-da zähmetkeşler toparynyň, şeýle hem gös-göni işgäriň ýolbaşçysynyň haýyşy boýunça temmini aýyrmaga haklydyr.

Düzgün-nyzam temmisiniň hereket edýän möhletiniň dowamynda şol işgär barasynda höweslendiriş çäresi ulanylmaýar. Temmi berlende aç-açanlyk ýörelgesinden ugur alynmalydyr, ýagny berlen temmi zähmetkeşlerň arasynda yglan edilip, bu baradaky buýrugyň göçürmesi bildirişler asylýan tagtada asylmalydyr. Temmi çäresi hökmany suratda ýazmaça berlen buýruk bilen resmileşdirilmeli. Söz üsti bilen berlen temmi hasaba alynmaýar we onuň hiç hili hukuk güýji bolmaýar. Temmi berlendigi baradaky buýruk çykarylandan soň, üç günüň içinde ol temmi çäresi barada işgäre gol çekdirilip habarly edilmelidir.

Zähmet gatnaşyklarynda işçileriň we gullukçylaryň maddy jogapkärçiligi hem bar. Kärhananyň emlägine aýawly garamak we oňa zyýan ýetirmezlik üçin maddy jogapkärçiligiň uly ähmiýeti bar. Zähmet borçlary ýerine ýetirilýän mahaly kärhana ýetirilen zyýany üçin maddy jogapkärçilik işçä, gullukça şol zyýan onuň günäsi boýunça ýetirilen mahalynda ýüklenilýär.

Özüniň möçberi boýunça maddy jogapkärçilik çäklendirilen we doly jogapkärçilige bölünýär. Çäklendirilen maddy jogapkärçilik diýip, işgäriň iş hakynyň belli bir bölegi bilen kesgitlenilýän jogapkärçilige aýdylýar. Doly maddy jogapkärçilik kassir, hojalyk müdiri ýaly işgärlere ulanylýar, sebäbi olar işe kabul edilende, doly maddy jogapkärçilik hakynda şertnama baglaşylýar.

Zähmet gatnaşyklarynda iki tarapyň hem jogapkärçiligi kanunçylykda bellendir. İş beriji işgäriň zähmetini goramak hakynda adamyň saglygyny we işe ukyplylygyny üpjün edýän durmuş-ykdysady, guramaçylyk, tehniki çäreleri geçirmeli. Zähmeti goramak diýmek işçiler we gullukçylar üçin sagdyn, howpsuz iş şertlerini döretmekligi aňladýar. Zähmeti goramak iş berijiniň esasy borçlarynyň biridir.

Zähmeti goramak munuň özi hukuk, durmuş-ykdysady, guramaçylyk-tehniki, sanitar-gigiýeniki, bejeriş-öňüni alyş çäreleriniň we serişdeleriniň ulgamy bolup, ol adamyň zähmetiniň prosesinde onuň howpsuzlygy, saglygyny goramagy we işe ukyplylygyny üpjün etmekden ybaratdyr. Şonuň üçin zähmeti goramagyň kadalary zähmet hakyndaky kanunçylygyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. İş berijini işgärler üçin sagdyn we howpsuz zähmet şertlerini döretmäge, zähmeti goramak baradaky talaplary berjaý edilmegini üpjün edýän inňän täze serişdeleri we tehnologiýalary ornaşdyrmaga borçlandyryýan kadalar Türkmenistanyň zähmet kodeksiniň on birinji bölümünde, 171-205-nji maddalarda beýan edilen.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Zähmet düzgün-nyzamy nähili çäreler bilen üpjün edilýär?
2. İşe höweslendiriş çäreleri barada näme bilýärsiňiz?
3. Zähmet düzgün-nyzamynyň bozulandygy üçin nähili temmi çäreleri berlip bilner?
4. Düzgün-nyzam temmeleriniň ulanylyşynyň tertibini düşündiriň!
5. Zähmeti goramak we zähmetiň howupsyzlygyny üpjün etmek diýmek näme?

IV bap

TÜRKMENISTANYŇ RAÝAT HUKUGYNYŇ ESASLARY

§16. Raýat hukugy barada düşünje

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ykdysady kanunçylygy kämilleşdirmäge uly üns berilýär, sebäbi geçirilýän ykdysady özgertmeleriň netijeli bolmagy üçin berk hukuk binýady gerek. Bu işler möçberi, çuňlugy we sosial ähmiýeti boýunça jemgyýetimiziň ösmegine bahasyna ýetip bolmajak goşant goşýar. Kanunçylygyň kämilleşdirilmegi, kanunyň jemgyýetçilik durmuşynda ileri tutulmagy Türkmenistanyň Prezidentiniň «Döwlet adam üçindir» diýen şygarynyň amala aşyrylmagyny aňladýar. Bu ugruň aýratynlygy kanunçylygy we hukuk tertibini pugtalandyrmak meselesiniň, döwletiň bütin hukuk syýasatynda bolşy ýaly, berk ylmy esasa amala aşyrylýanlygyndadyr. Ykdysadyýetiň kadaly ösmegi bu döwletiň kuwwatly bolmagynyň iň esasy hem iň zerur şertidir.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy esasy kanunymyz bolan Türkmenistanyň konstitusiýasynyň kadalaryna esaslanýar. Türkmenistanda telekeçilik, emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar 1993-nji ýylyň 1-nji oktýabrynda kabul edilen «Telekeçilik işi hakynda» kanuny, 1998-nji ýylyň 17-nji iýulynda kabul edilen «Türkmenistanyň Raýat kodeksi», 2002-nji ýylyň 5-nji iýulynda kabul edilen «Söwda hakyndaky», 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen «Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakyndaky» kanunlar we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär. Telekeçilik işi (biznes) diýip, fiziki şahslaryň ýuridik şahs döretmezden ýa-da ýuridik şahs döretmek arkaly, peýda ýa-da şahsy girdeji almak maksatlaryndan ugur alyp, öz adyndan öz töwekgelçiligi we emläk jogapkärçiligi ýa-da

başga biriniň adyndan, başga biriniň emläk jogapkärçiligi astynda amala aşyryňan we kanunda bellenen tertipde telekeçi hökmünde hasaba alnan pursadyndan başlap, hojalyk işiniň kanun tarapyndan gadagan edilmedik islendik görnüşleri bilen meşgullanmak mümkinçiligi bolan, inisiatiwaly (ýagny öz erk-islegi bilen başlanýan we dowam edýän) özbaşdak işine aýdylýar.

Düýäniň ähli ýurtlarynda telekeçilik ulgamynyň ykdysadyýetiň möhüm bölegi we döwleti durnukly we zygyderli ösdürmegiň özboluşly şerti bolup durýar. Şonuň ýaly-da ösen telekeçiligiň bolmagy ilatyň iş bilen üpjün edilişine, onuň girdejisiniň ösüşine, netijede bolsa, islendik ýurduň ilatynyň ýaşaýyş derejesiniň görkezijisi hasaplanylýan orta gatlak diýilýäniň ösmegine we giňelmegine giň mümkinçilik açýar. Şu görkezilen oňyn netijelere ýetmek maksady bilen Türkmenistanda döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, şeýle hem döwlet telekeçiligiň in möhüm hem-de giň ýaýran görnüşleri bolan kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär. Hut şu ýörelgeler hem kanunçylykda hukuk taýdan berkidilýär.

Raýat hukugy taraplary deňhukukly, aýrybaşga emläkli, biri-birine tabynlykda durmaýan haryt-pul, emläkleýin gatnaşyklary we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary öwrenýän hukuk pudagydyr. Bazar gatnaşyklary usulyndaky önümçilik jemgyýetde dürli görnüşli eýeçiligi, ýagny hususyýetçileri we telekeçileri döretdi.

Raýat hukugy haryt-pul gatnaşyklaryny, oňa gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny, eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagyň esaslaryny we şol hukuklary amala aşyrmagyň tertibini kesgitleýär, şertnamalaýyn we gaýry borçnamalary, şonuň ýalyda beýleki emläk gatnaşyklaryny, şolar bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunlary hem-de beýleki hukuk namalary öwrenýär. Şol kanunlara, hukuk namalara raýat hukugynyň çeşmeleri diýilýär. Raýat hukugynyň çeşmeleri köpsanlydyr we köpdürlüdür, şonuň üçin

olaryň käbirlerini mysal getirmek bilen çäklense bolar. Mysal üçin, «Türkmenistanyň raýat kodeksi», Türkmenistanyň söwda hakyndaky, kärhanalar hakyndaky, eýeçilik hakyndaky, paýdarlar jemgyýeti hakyndaky we beýleki kanunlary. Bu kanunlarda zatlar, pul, gymmatly kagyzzlar, başga emläk, şol sanda emläk hukuklary, oýlap tapmalar, senagat nusgalary, ylmyň, edebiýatyň we sungatyň eserleri, döredijilik işiniň beýleki netijeleri (Mysal üçin, EHM üçin maksatnamalar we ş.m.), şeýle hem beýleki maddy we maddy däl abadançylyklara eýelik etmek we olar bilen baglanyşykly beýleki gatnaşyklar baradaky kadalar bar.

Raýatlar we hukuk şahslar özlerine degişli hukuklara, şol sanda olary goramak hukugyna öz islegi boýunça eýeçilik edýärler. Raýat hukuklarynyň amala aşyrylmagy beýleki adamlaryň hukuklaryny we olaryň kanun tarapyndan goralyan bähbitlerini bozmaly däldir. Diýmek, raýat hukugy, esasan, ykdysady emläk gatnaşyklaryny we onuň bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuknamalaryň toplumydyr. Şonuň üçin berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe raýat hukugynyň ähmiýeti has-da artýar. Raýat hukugynyň esasy düşünjelerini bilmek bazar ykdysadyýeti şertlerinde telekeçiler üçin hem, döwlet gullukçylary üçin hem, umuman, ähli raýatlar üçin möhümdir. Türkmenistanda hususy eýeçilik we telekeçilik işi ykrar edilýär. Degişlilikde, fiziki we ýuridik şahslaryň emläkleýin we emläkleýin däl hukuklarynyň goraglylygy ýokarlanýar.

Häzirki bazar gatnaşyklary döwründe haryt-pul gatnaşyklarynyň, şertnama baglaşmagyň erkinligi, sagdyn bäsdeşlik esasynda täjirçilik işlerini alyp barmaga mümkinçilik berýär. Raýat hukugynyň ykdysadyýet üçin ähmiýeti Türkmenistanyň kanunçylygynyň köp böleginiň ykdysadyýeti kadalaşdyryjy hukuk namalarydygy bilen hem tassyklanýar. Elbetde, emläk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan kadalar hukugyň beýleki pudaklarynda-da bar. Mysal üçin, zähmet, dolandyryş hukuklarynda,

ýöne olardaky emläk gatnaşyklary tabynlyk häsiýetlidir. Raýat hukugynyň emläk gatnaşyklary bolsa deňhukukly taraplaryň arasyndaky gatnaşyklar bolup, esasan, tölegli häsiýetlidir. Bu aýratynlyk bazar ykdysadyýetiniň talaplaryndan gelip çykýar.

Şeýlelikde, raýat hukugy hukugyň pudagydyr, haryt-pul we beýleki emläk gatnaşyklary, şeýle hem käbir emläk däl gatnaşyklary onuň kadalary bilen düzgünleşdirilýär, olara raýatlar, edil şonuň ýaly-da kärhanalar, guramalar (hukuk şahslar) şu gatnaşyklara gatnaşyjylaryň hukuk taýdan deňligi, ykdysady taýdan erkinligi ýörelgeleri esasynda gatnaşýarlar.

Raýat kanunçylygy Konstitusiýa esasynda birnäçe kanunlaryň we beýleki hukuk namalaryň kabul edilmegi bilen kämilleşýär. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 1998-nji ýylyň 17-nji iýulynda kabul edimegi we 1999-njy ýylyň 1-nji martyndan güýje girizilmegi raýat kanunçylygyny ösdürmegiň esasy düzdi. Bazar gatnaşyklarynyň kemala gelmeginde we ösmeginde raýat kodeksiniň kadalarynyň möhüm ähmiýeti bar. Onuň esasy ugurlaryny 1-nji maddada beýan edilen ýörelgelerinde hem görmek bolýar. Raýat kodeksiniň ýörelgeleri (başlangyçlary) şulardan ybarat: raýat kanunlary özüne düzgünleşdirmäge degişli bolan gatnaşyklara gatnaşyjylaryň deňligini, eýeçiligiň eldegrilmesizligini, şertnamanyň erkinligini, kim-de bolsa biriniň hususy işlere esassyz gatşmagyna ýol berilmesizdigini, raýat hukuklaryny päsgelçiliksiz amala aşyrmagyň, bozulan hukuklaryň dikeldilmegini üpjün etmegiň, şol hukuklary kazyýetiň üsti bilen goramagyň zerurdygyny ykrar etmäge esaslanýar.

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň gurluşy. Türkmenistanyň raýat kodeksi, ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirmekde dünýäde gazanylan öndebaryjy tejribeleri göz önünde tutýar, türkmen halkynyň döp-dessurlaryndan ugur alýar. Soňky ýyllarda bu kodeksiň esasynda birnäçe täze kanunlar kabul edildi, kodeksiň özi hem üýtgetmeler we

goşmaçalar girizmek bilen kämilleşdirildi. Kanunçylygyň esasy wezipesi ýurtda düzgün-tertibi üpjün etmek, adam azatlyklaryny we hukuklaryny goramakdyr. Raýat kodeksiniň mazmuny bilen tanşanynda, bu ýörelgeleri görmek bolýar. Kodeks 1260 maddany birikdirýän 5 bölekden ybaratdyr. Birinji bölek umumy düzgünleri (1-165-nji maddalar) özünde jemleýär. Onda bitewi kanunyň haýsy gatnaşyklary düzgünleşdirýändigini, raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşan şahslaryň hukuk ýagdaýy görkezilýär. Şeýle hem bu bölekde geleşikler hakyndaky, olary baglaşmagyň görnüşi we tertibi, wekilçilik we ynanç haty, möhletler we olary hasaplamagyň tertibi, hak isleýiş wagtynyň möhletleri hakyndaky maddalar ýerleşdirilendir. Ikinji bölek (166-329-njy maddalar) zat (emlak) hukugynyň emläge eýelik etmäge, eýeçilik, eýeçilik hukugynyň mazmunyna, girew, jemagat reýestri meselelerine bagyşlanandyr. Üçünji bölek (330-1051-nji maddalar), ol hem umumy we aýratyn düzgünlere bölünýär) borçnamalaýyn hukugy kadalaşdyrýar we özünde şertnamala baglaşmagyň tertibi, borçnamalaryň ýerine ýetirilişi, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün ediş serişdeleri, borçnamalaryň bes edilmeginiň tertibi ýaly borçnamalaýyn gatnaşyklary jemleýär. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň dördünji bölegi (1052-1069-njy maddalar) intellektual eýeçilik hukugyna bagyşlanan. Kodeksiň bäşinji bölegi (1070-1260-njy maddalar) tutuşlygyna miraslyk hukugyna bagyşlanandyr. Kanun we wesýet boýunça miras edinmek, mirasy kabul etmek, mirasy bölmek, mirasy goramak, ine, bular bu bölegiň özünde jemleýän maddalarynyň doly bolmadyk sanawydyr. Raýat kodeksi tutuşlygyna türkmen halkynyň asyrlarboýy dowam edip gelýän döp-dessurlaryny ýakyn we uzak geljekdäki ösüşlerini, şeýle hem dünýäde gazanylan oňat tejribeleri nazara alyp, ykdysady gatnaşyklaryň ösüşine ýardam edýär.

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň ähmiýeti onuň emlak gatnaşyklaryny Türkmenistanyň Konstitusiyasyna

laýyklykda düzgünleşdirmek mümkinçiligini üpjün edýänligindedir. Kodeks jemgyýetçilik bähbidine baha bermäge mümkinçilik berýän hukuk kadalaryny we hojalyk işiniň dürli ugurlarynyň ähmiýetliligini öz içine alýar. Kodeks bazar gatnaşyklarynyň ösüşini kadalaşdyrýan kadalary dört sany (elbetde ýeke-täk däl) baş maksady ugur edinýär:

- 1) haryt-pul dolanyşygyna gatnaşyjylary bir-birine hukuk taýdan deň bolan ýagdaýlarda goýmak;
- 2) şertnamalaýyn gatnaşyklara gatnaşyjylara ylalaşyklaryň mazmunyny kesgitlemekde erkinlik bermek;
- 3) şertnamalaýyn gatnaşyklara gatnaşyjylaryň öz borçnamalaryny päk ýürekden ýerine ýetirmegini üpjün etmek;
- 4) hukuk gözükdirmelerini we kadalaryny giňden seçip almagy şertnama gatnaşyjylaryň ygtyýaryna bermek.

Hormatly Prezidentimiziň zygiderli aladasy netijesinde häzir telekeçiligi ösdürmäge hemmetaraplaýyn goldaw berilýär. Önümçiligiň bazar usuly, jemgyýetde eýeçiligiň dürli görnüşleriniň, şol sanda hususy eýeçiligiň hereketde bolmagy haryt-pul gatnaşyklarynyň, ýagny deň derejeliligiň başlangyçlarynda ykdysady taýdan deňhukukly taraplaryň arasynda gatnaşyklaryň giňelmegini üpjün edýär. Türkmenistanyň raýat kodeksi bazar ykdysadyýetiniň binýatlaýyn kanunlarynyň biri hökmünde türkmen jemgyýetiniň durmuşyna düýpli girdi. Şonuň bilen birlikde raýat kodeksi çylşyrymly nama bolup durýar, onda halkara hukuk hünär adalgalary köp.

Umuman, Türkmenistanyň raýat kodeksi emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalaryň toplumyny özünde jemleýänligi bilen ähmiýetlidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Raýat hukugy haýsy gatnaşyklary öz içine alýar?
2. Raýat hukugynyň kanunçylyk esaslary barada näme bilýärsiňiz?
3. Türkmenistanyň raýat kanunçylygynyň ýörelgelerini düşündiriň!

§17. Raýat-hukuk gatnaşyklary

Raýat-hukuk gatnaşyklary barada düşünje. Mälim bolşy ýaly, jemgyýet dürli gatnaşyklardan, ýagny ahlak, hukuk, gatnaşyklaryndan ybaratdyr. Döwlet hukuk-namalaryň kömegi bilen adamlaryň bähbitlerini gozgaýan has möhüm gatnaşyklary kadalaşdyryp, ol jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hukuk gatnaşyklaryna öwürýär. Diýmek, haýsy jemgyýetçilik gatnaşyklary kanunlara ýa-da beýleki hukuk namalar tarapyndan kadalaşdyrylýan bolsa, olara hukuk gatnaşyklary diýmek bolar.

Hukuk gatnaşyklary dürli-dürlüdür. Mysal üçin, olar zähmet bilen bagly bolsa – zähmet hukuk gatnaşyklary; dolandyryş bilen bagly bolsa, dolandyryş hukuk gatnaşyklary; emläk bilen bagly bolsa, raýat-hukuk gatnaşyklary diýilýär. Özleriniň häsiýeti boýunça meňzeş bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän hukuk namalar hukugyň pudagyny emele getirýär.

Raýat hukuk gatnaşyklary hukuk gatnaşygynyň bir görnüsidir. Ol gatnaşyklar kanunçylyk tarapyndan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryň kadalaşdyrmagy netijesinde ýüze çykýar we şu aýratynlyklary bilen tapawutlanýar: Taraplaryň biri-birinden emläk we guramaçylyk taýdan aýrybaşgalygy; Hukuk ýagdaýy boýunça taraplaryň deňligi; Hukuk we borç bolmalysy ýaly ýerine ýetirilmändigi üçin diňe emläkleýin çäreler ulanylýar.

Raýat-hukuk gatnaşyklary diýlip, taraplary emläkleýin we guramaçylyk taýdan aýrybaşga, hak-hukuklary we borçlary deň, hukuklaryň we borçlaryň amala aşyrylmagy emläkleýin häsiýetli döwlet mejbur ediş çäreleri bilen üpjün edilen jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar. Raýat-hukuk gatnaşyklary, ýagny emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar taraplaryň arasynda nämeler barada döräp biler? Birinjiden, zat, emläk barada. Ikinjiden, hyzmatlar barada. Üçünjiden, çeper döredijilik işiniň netijeleri barada. Dördünjiden, emläkleýin däl şahsy eşretler: at-abraý, mer-

tebe, hatyra, kärhananyň işjeň abraýy barada dörap biler. Raýatlar bilen söwda dükanlarynyň, jemgyýetçilik iýmiti we durmuş hyzmaty kärhanalarynyň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň iň köp ýaýran görnüşidir. Her gün adamlar endik bolan durmuş hereketini edýärler: önümleri we başga harytlary satyn alýarlar, jemgyýetçilik ulaglaryndan peýdalanýarlar we şeýle etmek bilen raýat-hukuk kanunçylygy bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklara gatnaşýarlar. Emläk gatnaşyklary, ýagny pul gymmaty bolan maddy nygmatlar baradaky gatnaşyklar raýat hukuk gatnaşyklarynyň esasy we has köp ýaýran görnüşleriniň biridir.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň taraplary. Ähli beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklary ýaly, raýat-hukuk gatnaşyklary hem şahslaryň arasynda döreýär, şonuň üçin raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri fiziki we ýuridik şahslar bolup biler diýlip Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 2-nji maddasynyň üçünji bendinde bellenen. Bu kada Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurtlaryň raýatlary we belli bir raýatlygy bolman telekeçilik bilen meşgullanýan ýa-da meşgullanmaýan şahslar barada hem ulanylýar. Şonuň üçin hemmesi umumylaşdyrylyp, raýat kanunçylygynda ähli raýatlara «fiziki şahslar» diýilýär.

Fiziki şahslar bilen bir hatarda hukuk şahslar, ýagny edaralar, kärhanalar, guramalar hem raýat hukugynyň subýekti bolup durýar. Raýatlardan tapawutlylykda hukuk şahslar raýat-hukuk gatnaşygynyň köpçülikleýin subýekti bolup durýar. Raýat hukugynyň subýektleriniň içinde esasy orun fiziki şahslara degişlidir. Şonuň üçin Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 2-nji bölüminiň 1-nji baby, 19-47-nji maddalar fiziki şahslara bagyşlanandyr. Şeýle-de raýatlaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän ýörite kanunlaryň hem birnäçesi hereket edýär. Türkmenistanda raýatlaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän kanunlaryň biri-de Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky kanunydur. Bu kanun 1992-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda kabul

edildi. Bu kanun raýatlygy edinmek, saklamak, üýtgetmek we ýatyrmak, şonuň bilen baglanyşykly birnäçe düzgünleri öz içine alýar. Türkmenistanyň raýatlygy Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygynyň möhüm alamaty bolup, ol adamyň döwlete degişlidigini hem-de döwlet bilen adamyň arasyndaky durnukly häsiýetdäki hukuk gatnaşygyny, olaryň özara hukuklary bilen borçlarynyň bütin jemini kesgitleýär. 2011-nji ýylyň 26-nji martynda «Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda» ýörite kanun döwrebaplaşdyrylyp täzeden kabul edildi. Bu kanunyň kabul edilmegi daşary ýurtlar bilen Türkmenistanyň gatnaşyklarynyň hemmetaraplaýyn has ýygjamlaşmagyny we ösmegini üpjün etdi, şonuň netijesinde biziň ýurdumyza daşary ýurtlularyň ýgy-ýygydan gelip gitmekleri bilen, olaryň hukuk ýagdaýlaryny kesgitleýän raýat, maşgala, zähmet, dolandyryş, jenaýat we beýleki meseleler bilen baglanyşykly ýagdaýlar kadalaşdyryldy. Halkara gatnaşyklarynda dünýä özüni tanadan Türkmenistan döwletiniň daşary ýurtlar bilen baglanyşykly gatnaşyklary halkara hukuk kadalaryna laýyklykda çözüär. 2012-nji ýylyň 31-nji martynda «Migrasiýa hakynda», 2012-nji ýylyň 04-nji awgustynda bolsa «Bosgunlar hakynda» täze kanunlar kabul edildi.

Umuman, raýatlar, raýatlygy bolmadyk adamlar, daşary ýurtlular, ýagny fiziki şahslar raýat-hukuk gatnaşyklaryna yzygiderli gatnaşýarlar. Mysal üçin, her gün diýen ýaly dükandan azyk önümlerini we beýleki harytlary satyn alýarlar, durmuş hyzmatyndan, ulaglaryň hyzmatyndan peýdalanýarlar we beýleki dürli şertnamalary baglaşýarlar. Diýmek, haryt-pul, ýagny raýat-hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary bolýarlar. Türkmenistanyň ykdysadyýetinde bazar gatnaşyklaryna geçilmegi bilen raýatlaryň haryt-pul gatnaşyklaryna gatnaşygy köpeldi. Şonuň üçin raýatlaryň hukuk ýagdaýyny anyklamak möhüm ähmiýete eýe. Raýatlaryň hukuk gatnaşyklaryna gatnaşmagy üçin esasy şertleriň biri olaryň hukuk we kämillik ukybynyň bolmagydyr.

Raýatyň hukuk ukyby. Raýat kodeksiniň 20-nji maddasyna laýyklykda, raýatlaryň hukuklaryna we borçlaryna eýe bolmak ukyby (hukuk ukyby), fiziki şahslaryň hemmesi üçin deň derejede ykrar edilýär. Raýatyň hukuk ukyby onuň doglan pursadynda ýüze çykýar we onuň aradan çykmagy bilen gutarýar. Mirasdar bolmak hukugy onuň enesiniň göwresinde galan pursadyndan ýüze çykýar. Raýatlaryň hukuk gatnaşygyna gatnaşmagy üçin onuň adynyň, ýaşayan ýeriniň hem ähmiýeti bar. Şonuň üçinem şertnama baglaşylanda raýat baradaky şol maglumatlar görkezilýär. Raýatyň raýat-hukuk gatnaşygyna gatnaşmagy üçin diňe bir hukuk ukybynyň bolmagy ýeterlik däl.

Raýatlaryň kämillik ukyby. Raýat kodeksiniň 23-nji maddasynda kämillik ukyby diýen düşünje bar. Kämillik ukyby diýmek, raýatyň öz erk-islegi we öz hereketleri bilen raýat hukuklaryny edinmek we amala aşyrmak, özi üçin raýat borçlaryny döretmek hem-de olary ýerine ýetirmek ukybydyr. Kämillik ukyby onuň kemala gelmegi bilen, ýagny on sekiz ýaşyna ýetmegi bilen doly möçberde ýüze çykýar.

On sekiz ýaşyna ýetmänkä nikalaşmaga kanun boýunça ýol berilýän halatynda, raýatyň nikalaşan wagtyndan başlap ol doly möçberde kämillik ukybyna eýe bolýar. Nika baglaşylmagy netijesinde eýe bolnan kämillik ukyby on sekiz ýaşyna ýetmänkä nika bozulan halatynda hem doly möçberinde saklanyp galýar. Ýedi ýaşdan bärdäki kemala gelmedikleriň (kiçi ýaşly çagalaryň) kämillik ukyby ýokdur. Ýedi ýaşdan on sekiz ýäşe çenli bolan kemala gelmedikleriň çäklendirilen kämillik ukyby bardyr. Çäklendirilen kämillik ukyby bolan şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň hakyky bolmagy üçin, onuň kanuny wekiliniň razyçylygy zerurdyr, ýöne çäklendirilen kämillik ukyby bolan şahsyň geleşik esasynda peýda alýan halatlary muňa girmeyär. Häzirki döwürde raýatlaryň telekeçilik işi bilen meşgullanmagyna mümkinçilik döredi, ýagny raýat kärhana döretmezden, degişli tertipde salgyt gullugynda hasaba durup telekeçilik işi bilen meşgullanmaga haklydyr.

Raýatyň kämillik ukyby hem hukuk ukyby ýaly eldegilmesizdir. Kämillik ukybyny çäklendirmäge we ondan mahrum etmäge diňe kanunda görkezilen tertipde ýol berilýär. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 26-njy maddasyna laýyklykda, psihiki ýarawsyzlygy (dälilik keseli ýa-da akyly kemlik) sebäpli öz hereketleriniň manysyna düşüni bilmeýän ýa-da şol hereketlere erk edip bilmeýän fiziki şahs kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilip bilner. Şol fiziki şahsa hossar bellenýär. Kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň adyndan geleşikleri onuň hossary baglaşýar. Kanunda bellenen halatlardan we tertipden başga ýagdaýlarda hiç kimiň kämillik ukybyny çäklendirmäge haky ýokdur. Raýatyň kämillik ukybyndan doly ýa-da kem-käsläýin ýüz döndermegi hem-de kämillik ukybyny çäklendirmäge gönükdirilen beýleki geleşikleriň kanuny güýji ýokdur.

Türkmenistanyň raýat kodeksinde raýatyň kämillik ukybynyň çäklendirilmeginiň şu esaslary göz önünde tutulandyr, ýagny, spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny köp içmegi-çekmegi zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýasalyanraýatyňkämillikukybynykazyýetçäklendirip biler. Çäklendirilen kämillik ukyply raýata howandar bellenilýär. Şonuň ýaly şahsy durmuş häsiýetindäki ownuk geleşiklerden başga, emläge ygtyýar etmek hakyndaky geleşikleri baglaşmaga, iş hakyny, pensiýany ýa-da girdeýjiniň beýleki görnüşlerini almaga hem-de olara ygtyýar etmäge diňe howandaryň razylygy bilen haklydyr. Raýatyň kämillik ukybynyň çäklendirilmegine getiren esaslar aradan aýrylan mahalynda, kazyýet onuň kämillik ukybynyň çäklendirilmegini ýatyrýar. Raýata bellenen howandarlyk kazyýetiň çözgüdi esasynda ýatyrýlar.

Döwlet, şäherler, etraplar, raýatlar (raýatlygy bolmadyk adamlar, daşary ýurtlular), ýuridik taraplar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň taraplary bolup bilerler. Döwlet, ilkinji nobatda, syýasy häkimiýetiň guramasy hökmünde çykyş edýär,

emma şonuň bilen bir hatarda ol raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tarapy hem bolup biler. Döwlet raýat kanunçylygy tarapyndan düzgünleşdirilýän gatnaşyklara şu gatnaşyklara beýleki gatnaşyjylar bilen deň başlangyçlarda gatnaşýar. Döwletiň adyndan raýat-hukuk gatnaşyklaryna döwlet emlägini dolandyrýan guramalar, maliýe we degişlilikde döwlet tarapyndan ýörite ygtyýar berlen guramalar gatnaşýarlar.

Şonuň ýaly-da edaralar, kärhanalar, guramalar haryt-pul gatnaşyklaryna gatnaşyp, dürli şertnamalary baglaşyp, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tarapy hökmünde çykyş edýärler. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 48-nji maddasyna laýyklykda edaralara, kärhanalara, guramalara hukuk şahslar diýilýär. Hukuk şahslar bolup durýan kärhanalar, guramalar hem raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylara degişlidir, ýagny islendik kärhana emläk gatnaşyklaryna özbaşdak girip bilmez, özüniň hukuk şahsy diýlip ykrar edilmegi üçin kärhananyň şu alamatlary bolmalydyr. Birinjiden, kärhananyň tertipnamasy ýa-da döredijilik şertnamasy we tertipnamasy görnüşinde guramaçylyk taýdan resmileşdirilmegi gerek. Hukuk şahsyň döredijilik şertnamasy ony döredijiler bilen baglaşylýar, tertipnamasy bolsa tassyklanylýar. Ikinjiden, emläk aýratynlygy, ýagny onuň bankda öz adynda açylan hasaby bolmaly hem-de hasabynda durýan emläkleri bolmaly. Üçünjiden, şu aýrybaşgalaşdyrylan emläge öz borçnamalary boýunça jogap bermäge ukybyň bolmaly, ýagny muňa özbaşdak emläk jogapkärçiligi diýilýär. Dördünjiden, dürli raýat-hukuk gatnaşyklarynda, kazyýetde, araçylar kazyýetinde öz adyndan çykyş etmäge ukyby bolmaly. Kärhanalaryň dürli görnüşleriniň hukuk ýagdaýy ýörite kanunlar, ýagny 2000-nji ýylyň 15-nji iýunynda «Kärhanalar hakynda» kanun, 1999-njy ýylyň 23-nji noýabrynda kabul edilen «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» kanun, 2007-nji ýylyň 30-njy martynda kabul edilen «Daýhan hojalygy hakynda» kanunlar bilen kesgitlenýär.

Kärhana döredilende, taýýarlanylmalý resminamalaryň sanawy Türkmenistanyň kärhanalar hakyndaky kanunynda beýan edilen, ýagny olara arza, kärhananyň tertipnamasy, döredijiler baradaky maglumatlar, esaslandyryş şertnamasy, iş meýilnamasy, kärhananyň ady, ýerleşýän ýeri, döwlet pajynyň tölenendigi hakyndaky resminamalar degişlidir. Kärhanalaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän esasy resminamalaryň biri onuň tertipnamasydyr (ustawy). Tertipnamada kärhananyň ady, ýerleşýän salgysy, esaslandyryjylaryň sanawy, kärhananyň işiniň maksatlary we görnüşleri, kärhananyň emläginde esaslandyryjylaryň paýy hakyndaky maglumatlar, kärhananyň dolandyrylyşynyň tertibi, girdejileri paýlamagyň we çykdaýlary tölemegiň tertibi, iş üýtgedip gurmagyň we bes etmegiň şertleri görkezilýär.

Häzir Türkmenistanda kärhanalaryň birnäçe guramaçylyk-hukuk görnüşleri bar. Mysal üçin, döwlet kärhanasy, ýekebara maşgala kärhanasy, hyzmatdaşlyk kärhanasy, jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasy, hojalyk şereketi, paýdarlar jemgyýeti, golçur kärhanasy bar.

Eýeçilik hukugy barada düşünje. Emläkleýin, haryt-pul gatnaşyklarynyň hereket etmegi eýeçilik hukugyna esaslanýar. Eýeçilik diýmek, maddy we ruhy gymmatlyklaryň kimdir birine degişlidigini aňladýar. Zada eýelik etmegiň, ondan peýdalanmagyň, oňa ygtyýar etmegiň kadalary hukuk namalarda beýan edilýär. Eýeçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk namalaryň toplumyna eýeçilik hukugy ýa-da eýeçilik hukugynyň çeşmeleri diýilýär. Raýatyň nukdaý nazaryndan eýeçilik hukugy diýmek – munuň özi şahsyň emläk eýesiniň öz zatlaryna, öz isleýşine görä eýelik edip, olary peýdalanyp, olara ygtyýar edip bilýänligidir, ýagny emläk eýesine şol hereketleri etmäge kanun arkaly ykrar edilýän hem goralýan mümkinçilikleriň berilmegidir. Emläk eýesi öz emlägi barada Türkmenistanyň kanunlaryna ters gelmeýän islendik hereketleri etmäge

haky bardyr, ýöne eýeçilik hukugy amala aşyrylanda tebigata we beýleki eýelere zyýan ýetirilmeli däldir. Konstitusiyanyň 9-njy maddasyna, eýeçilik hakyndaky kanuna we raýat kodeksiniň eýeçilige degişli 166-244-nji maddalaryna laýyklykda, eýeçilik eldegrilmesizdir. Türkmenistan önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugyny berkarar edýär. Olar raýatlaryň birleşiklerine we döwlete hem degişli bolup biler. Diňe döwletiň eýeçiligi bolup durýan zatlar kanun esasynda bellenýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşlerini ösdürmek üçin olary deň derejede goraýar, olar üçin deň şertler döredýär.

Türkmenistanyň kanunçylygy boýunça kimiň emlägiň eýesi diýip ykrar edilýändigine baglylykda eýeçiligiň birnäçe görnüşleri bellenen: hususy eýeçilik, döwlet eýeçiligi, jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi. Häzirki döwürde eýeçiligiň täze görnüşi bolan hususy eýeçilik döredi. Hususy eýeçilik – bazar gatnaşyklarynyň esasy hereketlendiriji güýjüdir. Raýatlaryň eýeçiliginde bolup bilýän zatlar barada çäklendirmeler aýryldy, muňa durmuşda mysal gaty köp.

Eýeçilik hukugy – obýektiv manyda düşünilende, bu maddy we intellektual serişdeleriň jemgyýetiň agzalaryna degişlidigi babatda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk kadalarynyň jemidir; subýektiv manyda düşünilende, bu anyk şahslaryň eýeçilik hukugydyr, ýagny subýektiv (şahsy) manyda eýeçilik hukugy üç sany düzüm böleginden ybaratdyr : emläge eýelik etmek; emläkden peýdalanmak; eýeçiligindäki emläge ygtyýar etmek – eýeçilik hukugynyň mazmunyny düzýär.

Emläge eýelik etmek – bu şahsyň belli bir zady (emlägi) edinmäge we özünde saklamaga bolan hakyny aňladýar. Emlägi kanuny ýol bilen edinmek diňe bir zady (emlägi) satyn almak arkaly amala aşyrylýan däldir. Emläk sowgat berlip, miras goýlup, çalşylyp, tapyndy bolup hem, baýrak

berlip hem bilinýär. Emläkden peýdalanmak – bu şahsyň öz edinen emläginden peýdalanmaga, ýagny özüniň maddy we ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin eýelik edýän emlägini ulanmaga bolan hakyny aňladýar. Mysal üçin, satyn alan kitap tekjesinde öz kitaplaryny goýmak we ony özüniň gaýry şahsy bähbitleri üçin ulanmak. Eýeçiligindäki emläge ygtyýar etmek – bu şahsyň öz eýeçiligindäki emlägi satmaga, sowgat bermäge, kärendesine bermäge we ş.m. hereketleri amala aşyrmaga bolan ygtyýarlygyny aňladýar. Mysal üçin, eýeçiligindäki kitap tekjesini satýar ýa-da kimdir birine sowgat berýär. Emläk eýesiniň ygtyýarlygynda eýeçilik hukugynyň şu düzüm bölekleriniň üçüsi hem jemlenende, ol doly eýeçilik hukugyna eýe bolýar we islegine görä öz eýeçiligindäki emläk babatda kanuna we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalara ters gelmeýän hem-de beýleki şahslaryň kanun tarapyndan goralýan hukuklaryna we bähbitlerine zyýan ýetirmeýän islendik hereketi etmäge haklydyr. Mundan başga-da emläk eýesi doly eýeçilik hukugyny özünde saklap galmak bilen, öz emlägini başga şahslaryň eýelik etmegine we peýdalanmagyna, çäklendirilen derejede ygtyýar etmegine hem berip bilýär. Mysal üçin, emläk kärendesine berlende zat eýesi eýelik etmek we peýdalanmak ygtyýarlyklaryny başga şahsa berilmegi, ýa-da ulag serişdesiniň eýesi tarapyndan başga bir şahsa ulag serişdesine eýelik etmäge, ony dolandyrmaga, ondan peýdalanmaga ygtyýar berýän ynanç hatynyň berilmegi.

Ylmy-tehniki ösüşiň çaltlaşmagy netijesinde adamzat ylymda, tehnikada täze-täze basgançaklara galýar. Şonuň bilen baglanyşyklylykda bolsa intellektual eýeçiligi goramagyň ähmiýeti artýar. Bu ugurda Türkmenistan 2008-nji ýylda «Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda», «Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda» täze kanunlary kabul etdi. Adamzat jemgyýetiniň ösüşi taryhda-da, häzirki döwürde-de täze bilimleri özleşdirmek, intellektual eýeçiligiň obýektleri

bolan oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, «nou hau», ýagny önüm öndürmegiň syrlaryny we çeper döredijilikli işiň beýleki netijelerini önümçilige ornaşdyrmagyň, peýdalanmagyň, goramagyň derejesine bagly bolup durýar. Intellektual eýeçilik bilen baglanyşykly kanunçylyk patent hukugy we awtorlyk hukugy diýip atlandyrylýan iki ugra bölünýär. Agzalan täze kanunlar patent hukugyna degişli bolup, bu kanunlary amala aşyrmak işlerini, esasan, Türkmenistanyň ykdysadyýet we ösüş ministsrliginiň patent müdirligi alyp barýar. Täze kanunlaryň kabul edilmegi intellektual eýeçilik ulgamyndaky işleri kämilleşdirmäge esas bolar. Oýlap tapyşlaryna we senagat nusgalaryna bolan hukugyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda goralýandygy hem-de patent bilen tassyklanýandygy, haryt nyşanlarynyň döwlet tarapyndan bellige alnyş esasynda ýa-da Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalarynyň güýji bilen goralýandygy we şahadatnama bilen tassyklanýandygy kanunlarda anyk beýan edilendir. Intellektual eýeçilik hukugynyň çygryna degişli «Seleksiýanyň gazananlaryny hukuk taýdan goramak hakynda» kanun 2011-nji ýylyň 4-nji awgustynda kabul edildi. «Awtorlyk hukugy we gatyşyk hukuklar hakynda» kanunyň 2012-nji ýylyň 10 ýanwarynda kabul edilmegi bolsa, intellektual eýeçilik hukugynyň ýörite kanunlarynyň ösüşinde täze bir ädim boldy.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Raýat hukuk gatnaşyklary diýilende nämä düşünmeli, ol gatnaşyklaryň taraplary kimler bolup biler?
2. Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tapawutlandyryjy alamatlaryny düşündiriň!
3. Raýat hukuk ukyby diýmek nämä, raýatlaryň kämillik ukyby diýmek nämä?
4. Kärhanalaryň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
5. Raýatyň nukdaýnazaryndan eýeçilik hukugy oňa nähili mümkinçilikleri berýär?
6. Türkmenistanda eýeçiligiň nähili görnüşleri bar?

§18. Raýat-hukuk borçnamalary

Raýat-hukuk borçnamalary barada düşünje. Borçnama esasynda bir şahs (bergidar) başga bir şahsyň (kreditoryň, algydaryň) peýdasyna belli bir hereketi etmäge, ýagny emlägi bermäge, işi ýerine ýetirmäge, pul tölemäge ýa-da belli bir hereketi etmekden saklanmaga borçludyr, algydaryň bolsa bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmegini talap etmäge haky bardyr.

Borçnama durmuşda has köp ýaýran şol bir wagtyň özünde köpdürli raýat-hukuk gatnaşygydyr. Mysal üçin, awtoulag kärhanasy ýük daşanda, kärhana öndüren harytlaryny satanda ýa-da çig mal satyn alanda, gurluşyk kärhanasy jaý guranda, raýat dükandan haryt satyn alanda borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryna girýär. Borçnama haryt-pul gatnaşyklarynyň mydamalyk hemrasydyr. Borçnamalaýyn gatnaşyklary kadalaşdyrýan maddalar raýat kodeksiniň köp bölegini tutýar. Borçnamalara degişli kadalalar beýleki hukuknamalarda hem öz beýanyyny tapýar. Mysal üçin, Söwda hakyndaky kanuny we beýlekiler.

Borçnamalaýyn hukuk raýat hukugynyň bir bölegidir. Borçnamalaýyn hukuk emläk gymmatlyklarynyň bir şahsdan beýleki şahsa geçmegini, işleriň belli bir görnüşleriniň, hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegini düzgünleşdirýän raýat-hukuk kadalaryny öz içine alýar. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň üçünji bölegi 330-1051-nji maddalar, ýagny 721 sany madda borçnamalaýyn hukuga bagyşlanan, şolardan 330-501-nji maddalar, ýagny 171 sany madda borçnamalar hakyndaky umumy kadalara degişlidir, 501-nji maddadan başlap 1051-nji madda çenli şertnamalaýyn borçnamalaryň aýry-aýry görnüşleri kadalaşdyrylan. Munuň özi Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen borçnamalary kadalaşdyrmaga uly üns berilýändigini aňladýar.

Borçnamanyň kesgitlemesinden görnüşi ýaly, onuň mazmununy algydaryň we bergidaryň hukuklarynyň we borçlarynyň jemi düzýär. Mysal üçin, saytjy satýan harydyny

alyja bermäge borçlanýar, alyjy bolsa alan harydynyň puluny tölemäge borçlanýar. Käbir halatlarda bergidaryň borçlary emläkleýin däl häsiýetde hem bolup biler. Mysal üçin, kitaby çap etdirmek hakynda şertnama baglaşan awtor, çaphanada ýygnalan kitabynyň nusgasyny okap, onuň köpçülikleýin çap edilmegine rugsat bermäge borçly. Borçnama köplenç halatlarda bergidar tarapyndan haýsydyr bir hetreketleriň edilmegini göz önünde tutýar: harytlary bermek, işleri ýerine ýetirmek, hyzmat etmek, pul tölemek we ş.m. Seýrek halatlarda bergidar hereketden saklanmaga borçly. Mysal üçin, emlägi saklaýjynyň saklaýan emläginden peýdalanmaga haky ýok.

Borçnamalar köp dürli esaslardan, köplenç halatda şertnamalardan ýa-da geleşiklerden emele gelýär. Raýat kodeksiniň 75-nji maddasyna laýyklykda »Raýat hukuklaryny we borçlaryny bellemäge, üýtgetmäge ýa-da bes etmäge gönükdirip, fiziki we hukuk şahslaryň öz erk-islegini bildirmegi geleşik hasaplanýar».

Raýat hukuk borçnamalarynyň ýüze çykmagynyň esaslary. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary raýat kodeksiniň 8-nji maddasyda beýan edilýär. Raýat hukuklary we borçlary kanunlarda göz önünde tutulan esaslardan ýüze çykýar, şonuň ýaly-da kanunlarda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin raýat kanunlarynyň umumy başlangyçlaryna we manysyna görä raýat hukuklaryny we borçlaryny döredýän fiziki we ýuridik şahslaryň hereketlerinden ýüze çykýar. Şuňa laýyklykda, raýat hukuklary we borçlary: kanunda göz önünde tutulan şertnamalardan we beýleki geleşiklerden, şonuň ýaly-da kanunda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin, oňa garşy gelmeýän şertnamalardan we beýleki geleşiklerden (bu esasa islendik şertnamany mysal getirmek bolar); raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary hökmünde kanunda göz önünde tutulan döwlet edarasynyň we öz-özünü dolandyryşyň ýerli edarasynyň namasyndan

(häkimligiň raýata ýer ýa-da jaý bermek baradaky çözüdi); raýat hukuklaryny we borçlaryny bellän kazyýet çözüdinden (raýatyň ýaşyny kesgitlemek ýa-da spirtli içgileri, neşe jisimlerini yzygiderli ulanyp, maşgalasyny kyn maddy ýagdaýa goýýan raýatlaryň kämillik ukybyny çäklendirmek); kanunda gadagan edilmedik esaslar boýunça emlägi döretmek we edinmek netijesinden (jaý gurmak, ekin ekip hasyl almak); ylym, edebiyat, sungat eserlerini döretmegiň, oýlap tapyşlaryň we intellektual işiniň beýleki netijesinden; başga şahsa zyýan ýetirilmegi sebäpli (Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 1027-1051-nji maddalary); esassyz baýamak sebäpli (Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 1016-1026-njy maddalary); fiziki we ýuridiki şahslaryň gaýry hereketleri sebäpli (tapyndy, hum –Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 214, 215-nji maddalary); kanunlar boýunça raýat hukuk netijeleriniň başlanmagy bilen baglanyşdyrylýan wakalar sebäpli ýüze çykýar (tebigy hadysalardan heläkçilik çekenlere döwlet tarapyndan kömek etmek baradaky çözügüt muňa mysal bolup biler).

Eger-de kanun haýsydyr bir ýagdaý bilen hukuklaryň döremegini, üýtgemegini we bes edilmegini baglanyşdyryp goýan bolsa, biz olara hukuk ýagdaýlar (ýuridik faktlar) diýýäris. Hukuk ýagdaýlar iki görnüşde bolup biler. 1) hereketler borçnama gatnaşygy taraplaryň erk-isleginden emele gelýär. Mysal üçin, şertnama baglaşmak. 2) wakalar, hadysalar erk-islege bagly däl. Mysal üçin, adamyň ölümi onuň mirasdarlaryndan miras almaga bolan hukugy döredýär.

Umuman, raýat kanunçylygy borçnamalaýyn gatnaşyklaryň diňe bir döreýiş esaslaryny kadalaşdyrman, eýsem borçnamalaryň ýerine ýetirilişini, ýerine ýetirmegiň üpjün ediş serişdelerini hem düzgünleşdirýär. Şeýle-de Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 437-464-nji maddalarynda borçnamalaryň bes edilmeginiň görnüşleri kadalaşdyrylýar. Borçnamalaýyn gatnaşyk köplenç halatlarda borçnamany

ýerine ýetirmek bilen bes edilýär. Borçnamalar ykdysady gatnaşyklary kadalaşdyrýar hem-de emläk gymmatlyklarynyň bir tarapdan beýleki tarapa geçmegini, işleriň, hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegini düzgünleşdirýär. Borçnamanyň mazmunyny, esasan, taraplar kesgitleýär, şonuň üçin hem durmuşda şertnamalaýyn borçnamalar köp duş gelýär, degişlilikde Türkmenistanyň raýat kodeksiniň hem köp maddalary şertnamalaýyn borçnamalary kadalaşdyrmaga bagyşlanandyr.

Raýat hukuk borçnamalarynyň görnüşleri. Raýat hukugynda borçnamalary dürli usullar bilen toparlara bölýärler, ýöne esasan: 1. Şertnamalaýyn borçnamalar; 2. Zyýan ýetirilmegi zerarly ýüze çykýan borçnamalar (delikt-etmiş) diýen görnüşlere bölmek köp ulanylýar.

Borçnama iki tarap: algydar we bergidar ýa-da algydarlaryň birnäçesi we bergidarlaryň birnäçesi gatnaşýar. Türkmenistanyň raýat kodeksi borçnamalaryň dürli görnüşlerini kadalaşdyrýar. Mysal üçin, almak-satmak, alyş-çalyş, kärende, syýahatçylyk hyzmaty, ätiýaçlandyрма we beýlekiler. Raýat kodeksiniň 501-992-nji maddalary bilen düzgünleşdirilen borçnamalaryň aýry-aýry görnüşlerine üns beriň! Ol ýerde ilki bilen zatlaryň (harytlaryň) bir şahsdan başga şahsa geçmegi bilen baglanyşykly borçnamalar kadalaşdyrylan, soňra hyzmatlary we işleri ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly şertnamalar kadalaşdyrylan. Ýene-de bir üns bermeli zat, 993-1051-nji maddalarda kanun boýunça borçnamaly gatnaşyklar düzgünleşdirilen. Umumy hukuklar, kesekiniň işlerini tabşyryksyz ýöretmek, esassyz baýamak we etmiş netijesinde döreyän borçnamalar özlere mahsus aýratynlyklary hasaba almak bilen kadalaşdyrylypdyr.

Şertnamalaýyn borçnamalar barada ýörite temada beýan edilýändigini üçin biz, esasan, zeled ýetirilmegi zerarly ýüze çykýan borçnamalara üns bermekçi. Umumy ykrar edilen kada boýunça kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz

hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 1027-1051-nji maddalarynda zyýan ýetirmegiň dürli görnüşlerinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagyň kadalary bellenen. Eger zeled ýetiren şahs zelediň öz günäsi boýunça ýetirilmändigini subut etse, onda ol şahs zeledi tölemekden boşadylýar. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň degişli maddalarynda zyýan ýetirýän maglumatlaryň ýaýradylmagynyň netijeleri, kemala gelmedigiň ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik, ruhy taýdan keselli şahs tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmagyň, gulluk borçlaryny berjaý edýän döwründe ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmagyň, raýdaş jogapkärçiliginiň, ulag serişdeleriniň ulanylmagy netijesinde ýeten zyýanyň öwezini doldurmagyň, ýangyn söndürilen wagtynda ýeten zyýanyň öwezini doldurmagyň, mallaryň ýetiren zyýanyň öwezini doldurmagyň we beýleki birnäçe ýagdaýlarda ýetirilen zyýanlar üçin jogapkärçiliginiň kadalary berkidilen.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda öndürilýän önümleriň hiliniň dünýä ülnüleriniň talaplaryna laýyk bolmagy barada wezipe goýulýar. Şonuň üçin Türkmenistanyň raýat kodeksinde pes hilli önümden ýeten zyýan üçin borçnamalaýyn jogapkärçiliginiň ýüze çykýandygy baradaky 1044 – 1051-nji maddalar aýratyn üns berilmäge mynasypdyr.

Raýat hukuklaryny goramagyň usullary Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen we kepillendirilen. Hukuklary goramagy kazyýet we beýleki hukuk goraýjy edaralar amala aşyrýar. Raýat kodeksiniň 11-nji maddasynda goramagyň usullarynyň sanawy beýan edilen. Türkmenistanyň raýat kanunçylygy raýatlaryň, edaralaryň, kärhanalaryň, guralalaryň hukuklaryny ykrar etmek bilen birlikde, ol hukuklaryň goraglylygyny üpjün edýär. Hukuk tertibiniň, wezipe borçlarynyň netijeli berjaý edilmegi milli ykdysadyýetimiziň sazlaşykly ösmeginiň hem girewidir.

Raýat hukuklaryny goramagy, esasan, kazyýetler amala aşyrýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Borçnama diýmek näme?
2. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň döremegine esas bolýan ýagdaýlary mysal getirin!
3. Şertnama diýilende nämä düşüňärsiňiz!
4. Raýat-hukuk şertnamalarynyň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?

§19. Raýat-hukuk şertnamalary

Raýat-hukuk şertnamalaryny baglaşmagyň tertibi.

Şahslar kanunyň çäklerinde şertnamalary erkin baglaşyp we bu şertnamalaryň mazmunyny kesgitlep bilerler. Eger jemgyýetiň ýa-da şahsyýetiň düýpli bähbitlerini goramak maksady bilen, şertnamanyň hakykylygy döwletiň rugsadyna bagly bolsa, onda munuň özi aýratyn kanun arkaly düzgünleşdirilmelidir diýip Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 333-nji maddasynda bellenen. Şertnamalaýyn borçnamalar şertnama baglaşylmagy netijesinde ýüze çykýar. Munuň özi borçnamalaryň has ýaýran görnüşidir. Raýatlar köplenç halatda özleriniň maddy we medeni isleglerini kanagatalandyrmaga gönükdirilen şertnamalary baglaşýarlar. Mysal üçin, satyn almak – satmak şertnamasy kärende şertnamasy, alyş-çalyş şertnamasy, sowgat etmek şertnamasy we beýlekiler.

Islendik şertnamany baglaşmak bir tarapyň beýleki tarapa şertnama baglaşmak hakyndaky teklip (oferta) bilen ýüzlenmeginden başlanýar. Raýat kodeksiniň 343-nji maddasynda «teklip eden şahsyň öz teklibini ýerine ýetirmäge taýynlygy beýan edilen bolsa, ol baglaşylan hasaplanýlar» diýip görkezilen. Beýleki tarap teklibi kabul edýär (muňa raýat kodeksiniň 344-nji maddasy boýunça aksept diýilýär). Şertnama gatnaşyjylaryň hukuklary we borçlary kanun arkaly we şertnama gatnaşyjylaryň özläriniň arasyndaky ylalaşyk arkaly kesgtilenilýär. Şertnama

baglaşmagyň umumy kadalary raýat kodeksiniň 341-355-nji maddalarynda beýan edilen. Eger taraplar şertnama baglaşmak üçin bellenen formasy berjaý edip, şertnamanyň düýp şertleriniň hemmesi boýunça ylalaşyk gazanan bolsalar, onda şertnama baglaşylan hasaplanylýar.

Raýatlar köplenç halatlarda şertnamalary dilden baglaşýarlar. Eger şertnamanyň hakyky bolmagy üçin kanunda belli bir forma bellenen bolsa ýa-da taraplar şertnama üçin şonuň ýaly forma göz önünde tutan bolsalar, onda şertnama şonuň ýaly keşp hakyndaky talap ýerine ýetirilenden soň güýje girýär. Eger taraplar ýazmaça keşp hakynda ylalaşan bolsalar, onda şertnama taraplaryň gol çeken bir resminamasyny düzmek arkaly baglaşylyp bilner. Kanun aýry-aýry şertnamalar üçin hökmany ýazmaça keşbiň bolmagyny belleýär, şol şertnamalaryň käbirleriniň keşbi barada başga, goşmaça talaplar hem bildirilýär. Mysal üçin, raýat kodeksiniň 337-nji maddasynda gozgalmaýan zatlar baradaky şertnamalar ýazmaça we notarial tertipde tasýyklanan bolmaly diýip bellenen.

Raýat-hukuk şertnamasy diýip, raýatlaryň ýa-da ýuridik şahslaryň hukuklarynyň döremegine, üýtgemegine we bes edilmegine gönükdirilen, olaryň erk-islegini beýan edýän hereketleri hakyndaky ylalaşygyna düşünilýär. Şertnamanyň mazmuny diýmek munuň özi taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýän şertleriň jemidir. Şertnama ýazmaça baglaşylanda, şu maglumatlar hökman görkezilmeli: şertnamanyň ady we hasap belgisi, şertnamanyň baglaşylan ýeri we wagty, şertnama baglaşýan taraplaryň ady we olara kimleriň wekilçilik edýändigini, şertnama name üçin baglaşylandygy, ýagny belli bir zady bermelimi ýa-da hyzmat, iş ýerine ýetirmelimi, şertnamanyň nyrhy we töleg geçirmeginiň şertleri, taraplaryň hukuklary, borçlary, taraplaryň jogapkärçiligi we jogapkärçilikden boşadýan ýagdaýlar, ýüze çykan jedelleriň çözüliş düzgüni, aýratyn şertler, taraplaryň hukuk salgysy we bank maglumatlary, taraplaryň wekilleriniň goly,

eger şertnama hukuk şahsalaryň arasynda baglaşylýan bolsa, kärhananyň möhri bilen tassyklanmaly.

Şertnama gatnaşyklary haryt alyş çalyşy hadysasynyň esasy bolup durýar, şonuň şertnamanyň köp görnüşleriniň gadymy taryhy bar hem-de olaryň köpdürlüligi bazar ykdy-sadyýetiniň netijeli işlemegi üçin zerurdyr. Bazar gatnaşyklary çäýe kadalaşdyrmagy talap edýär, ol hem raýat kodeksiniň 1-nji maddasynda görkezilen şertnamanyň erkinlik ýörelgesi arkaly üpjün edilýär. Bazar gatnaşyklary ösdügiçe Türkmenistanda şertnamalaryň täze dürli görnüşleri ýüze çykýar. Türkmenistanyň haryt çig mal biržasynda baglaşylýan we bellige alynýan şertnamalara birža kontraktlary diýilýär. Şertnama we kontrakt adalgalarynyň manysy birmeňzeşdir. Kontrakt «contractus» diýen latyn sözünden gelip çykyp, hukuk manysynda taraplaryň ikisi üçinem hukuklary we borçlary möhletleri bilen belläp berýän şertnamany, ylalaşygy aňladýar.

Islendik telekeçiniň täjirçilik meýilnamalarynyň durmuşa geçirilmegi ylalaşyklary düzmezden we şertnamalary baglaşmazdan mümkin däl, çünki şertnama – munuň özi telekeçilik bilen meşgullanýan adamlaryň çen bilen edýän pikirleriniň we hasaplamalarynyň, olaryň peýda gazanmaga bolan ymtlyşynyň beýan edilýän görnüşidir. Şertnama – bu, ilkinji nobatda, gyzyklanýan taraplaryň ylalaşygydyr, özara nep gazanmak bähbidi bilen bilelikde hereket etmek üçin olaryň öz aralaryndaky ylalaşygy aňladylan namadyr.

Şertnama nähili bolmaly? Şertnama, birinjiden, siziň bähbidiňize düzülen bolmaly; ikinjiden, ol hereket edýän kanunçylygy bozmaly däl; üçünjiden, siziň bähbitleriňiz hukuk taýdan ygtybarly goralmaly, siziň garşydaş wekiliňiziň (fiziki we hukuk taraplaryň) şertnama boýunça borçnamalary onuň jogapkärçiligi bilen pugta üpjün edilmeli hem-de, dördünjiden, onda ýekeje-de «çözülmedik mesele» ýa-da «hukuk taýdan nätakyklyk» bolmaly däl.

Bazaryň subýektleriniň ählisiniň işewir gatnaşyklary kanunçylyk we olaryň öz şertnamasynda göz önünde tutýan

şertleri arkaly berkidilýär hem-de ähli täjirçilik çäresiniň üstünligi, köplenç, şeýle şertnamanyň nähili düzülendigine we resmileşdirilendigine bagly bolýar. Şertnamada raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlarynyň we ýörelgeleriniň ençemesi öz beýanyny tapýar. Oňa gatnaşyjylaryň gatnaşyklary özara deňlige esaslanýar. Şertnama taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny, öz borçnamalaryny ýerine ýetirip bilmedik halatyndaky jogapkärçiligini, hasaplaşyklarynyň tertibini, borçnamalaryň ýerine ýetiriliş möhletlerini we emläk gatnaşyklarynyň beýleki möhüm şertlerini kesgitleýär.

Raýat hukuk şertnamalarynyň görnüşleri. Şertnamalar senagatda, oba hojalygynda, söwdada, gurluşykda, daşary ykdysady gatnaşyklarda we raýatlaryň gündelik durmuşynda ulanylýar. Şonuň üçin Türkmenistanyň raýat kodeksiniň II bölümi satyn almak-satmak şertnamasyndan başlap, şertnamalaryň dürli görnüşlerini kadalaşdyrýar. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde haryt-pul gatnaşyklaryny beýan etmegiň esasy formasy hökmünde şertnamanyň dürli görnüşleri ulanylýar. Durmuşda has köp baglaşylýan şertnamalar boýunça ýörite nusgalyk şertnamalar taýýarlanýlar. Mysal üçin, kärende şertnamasy. Türkmenistanyň raýat kodeksinde şertnamalaryň şu görnüşleri beýan edilen: almak-satmak, alyş-çalyş, sowgat etmek, emlägi kireýine bermek, lizing, kärende, oba hojalygy üçin niýetlenilen ýerleri kärendesine bermek, françaýzing, ssuda, karz alyş-beriş, potratçylyk, syýahatçylyk hyzmat, daşawyş, tabsyryk, eýeçiligi ynançly dolandyrmak, ulag ekspedisiýasy, dellalçylyk, söwda wekili, komissioner, sylag bermegi jemagat önünde wada bermek, konkurs, emlägi saklamak, haryt ammaryna saklamaga tabsyrmak, ätiýaçlandyрма, bank hyzmaty, zamunlyk, kontokorrent, bergi borçnamalary, bilelikdäki iş (şereket), ömürlük ekläp-saklamak, oýunlar, jedel we beýleki şertnamalara degişli kadalar berkidilen.

Mysal üçin, almak-satmak şertnamasy şertnamanyň iň giň ýaýran görnüşidir. Bu şertnama boýunça satyjy emlägi

alyjynyň eýeçiligine bermäge, alyjy bolsa emlägi kabul etmäge we onuň üçin ylalaşylan puly tölemäge borçlanýar. Eýeçilige bermek diýlende, diňe bir zady däl, eýsem oňa bolan hukugy hem alyja bermek göz önünde tutulýar. Durmuşda almak-satmak şertnamasy dürli görnüşlerde duş gelýär. Edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň arasynda baglaşylýan almak-satmak şertnamasy Türkmenistanyň Döwlet haryt, çig mal biržasynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Jaýlary, desgalary almak-satmak Türkmenistanyň Döwlet kepillendiriş edarasynda tassyklanýar. Awtoulaglary almak-satmak Türkmenistanyň Içeri İşler ministriliginiň ýöl gözegçilik gullugynda resmileşdirilýär.

Häzirki döwürde şertnamanyň ýene-de bir köp duş gelýän görnüşi karz alyş-beriş şertnamasydyr. Esasan, bank karzyny göz önünde tutulýar. Bank karzy munuň özi wagtlaýyn boş duran pul serişdelerini karz alyja töleglilik, möhletlilik we gaýtaryp bermek şerti bilen ýerlemek barada baglaşylýan şertnamadyr.

Şertnamanyň islendik görnüşiniň düzülişi we onuň esasy şertleri umumy kadalara esaslanýar. Şertnamanyň giriş bölegi (preambulasy) şu esasy düzgünleri öz içine alýar:

Şertnamanyň ady (almak-satmagyň, hyzmat etmekligiň, kärendäniň, bilelikde işlemegiň we ş.m. şertnamasy). Şertnamanyň takyk ady ony okaýanlara nähili hukuk gatnaşyklary barada gürrüň gidýändigini görkezýär.

Şertnamanyň gol çekilen senesi. Şertnama baglaşan tarapyň oňa gol çeken we möhür basan gün, aýyny we ýyly görkezilmeli. Eger taraplar şertnama dürli wagtda gol çekýän bolsalar, onda ol soňky tarapyň gol çeken pursadyndan baglaşylan hasap edilýär.

Şertnamanyň gol çekilýän ýeri. Şertnamanyň gol çekilýän ýeri - bu ýöne bir resmilik däl, bu şert kämahal örän uly hukuk ähmiýetine eýe bolýar, bu ylaýta-da daşary ýurt firmalary bilen daşary söwda şertnamalary baglaşylan mahaly möhümdir. Şertnama baglaşýan taraplaryň doly ady.

Tarapyň şertnama boýunça ady (mysal üçin, «potratçy» «önüm iberiji», «kärendeçi» we ş.m.). Munuň özi şertnamanyň ýazgysynda tarapyň doly adyny her gezek gaýtalamazlyk üçin zerur. Şertnama gol çekýän adamyň wezipesiniň doly ady, familiýasy, ady we atasynyň ady, şonuň ýaly-da onuň şertnama gol çekmäge ygtyýarlydygyny aňladýan resminamanyň ady.

Soňra şertnamada taraplaryň hukuklary, borçlary beýan edilýär. Şertnamanyň bu böleginde onuň düýpli şertleri beýan edilýär: şertnama boýunça birinji tarapyň borçnamalary; şertnama boýunça ikinji tarapyň borçnamalary; taraplaryň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekliginiň möhletleri; taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmeli ýeri; taraplaryň her biriniň borçnamalaryny ýerine ýtiriş usuly (hereketleriň tertibi, zygiderlilikigi we möhletleri). Bu şertleriň anyk mazmuny şertnamanyň görnüşine we ony düzmegiň anyk ýagdaýyna bagly.

Şertnamanyň goşmaça şertleri – islendik şertnamanyň bu bölümi şertnamada göz önünde tutulmagy hökman bolmadyk, emma olaryň bolmagy taraplaryň hukuklaryna we borçlaryna, şonuň ýaly-da olary ýerine ýetirmegiň tertibine düýpli täsir edýän şertleri özünde jemleýär.

Şertnamanyň hereket ediş möhletini taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetiriş möhletleri bellenen halatynda görkezmek gerek. Munuň özi şunuň bilen şertlendirilendir, ýagny siz şertnamanyň haçan bes edilýändigini we ony ýerine ýetirmekde garşylyklaýyn wekiliň ýüz döndermegine degişli talaplarynyň we nägilelikleriň mümkin boljakdygyny bilmelisiňiz. Islendik şertnamada taraplaryň jogapkärçiligi barada şert goýulýar. Jogapkärçilik baradaky şert taraplaryň biri şertnamanyň şertlerini bozan halatynda olaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmeklerini üpjün edýär.

Raýat hukuk şertnamalarynyň ýerine ýetirilişi. Şertnamanyň ýerine ýetirilişi üpjün ediş serişdeleri. Şertnama kanuna we ylalaşylan şertlere laýyklykda, so-

nuň ýaly görkezmeler bolmadyk mahalynda bolsa, adatda bildirilýän talaplara laýyklykda degişli derejede we bellenen möhletde ýerine ýetirilmelidir. Kanuny esas bolmasa, şertnamany ýerine ýetirmekden birtaraplaýyn ýüz döndermeklige we şertnamanyň şertlerini birtaraplaýyn üýtgetmeklige ýol berilmeýär. Şertnamany ýerine ýetirmekligiň umumy kadalary Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 375-417-nji maddalarynda beýan edilen. Şertnamalaryň aýry-aýry görnüşleriniň ýerine ýetiriş aýratynlyklary şol şertnamalara degişli kadalarda bellenip ýa-da baglaşylan şertnamanyň özünde beýan edilip bilner.

Baglaşylýan şertnamalaryň ýerine ýetirilmegi taraplaryň düzgün-nyzam duýgusyna, ynsabyna esaslanýar. Şonuň üçin durmuşda şertnamalar köplenç halatda bolmalysy ýaly ýerine ýetirilýär.

Şertnama gol çekilmegi taraplaryň ony baglaşmaga erk-isleg bildirýändigine şaýatlyk edýär, şoňa laýyklykda ol taraplarda degişli hukuklar, borçnamalar we jogapkärçilik ýüze çykýär. Jedel ýüze çykan halatynda, şertnama resminama hökmünde araçy kazyýetde iň möhüm subutnama bolup durýar.

Kanun şertnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň birnäçe goşmaça serişdelerini göz önünde tutýar. Mysal üçin, puşmana puly (raýat kodeksiniň 427-430-nji maddalary), önünden pul bermek (raýat kodeksiniň 431-433-nji maddalary), girew (raýat kodeksiniň 261-299-njy maddalary), kepillendirme (raýat kodeksiniň 434-436-nji maddalary).

Borçnamalary üpjün etmegiň usullary. Täjirçilik amallaryny üstünlikli geçirmek üçin amatly hyzmatdaş tapmak heniz az, bu şertnama bolmalysy ýaly ýerine ýetirmek üçin onuň bilen amatly şertnama baglaşmak örän möhüm. Bu ýagdaýda borçnamalary üpjün etmegiň günäkär tarapa emläk taýdan täsir etmegiň goşmaça usullary netijeli bolup durýar. Türkmenistanyň kanunçylygynda borçnamalary

üpjün etmegiň dört sany esasy usuly bar, ýagny: puşmana puly, girew, kepillendirme, öňünden pul bermek (hagyrlaşma puly). Bularyň her biri Türkmenistanyň RK-nde berkidilendir.

Şertnama boýunça borçnalaryň ýerine ýetirilmeginiň üpjünçiligi bergidara emläk taýdan täsir etmegiň goşmaça çäresi bolup, ol öz borçnamasyny ýerine ýetirmäge ony mejbur edýär hem-de bergidar şertnama boýunça öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmedik ýa-da bolmalysy ýaly ýerine ýetirmedik halatynda, algydaryň bähbitlerini kanagatlandyrýar. Şertnama baglaşmak tejribesinde üpjün ediş serişdeleriniň has köp ulanylýany puşmana puly ýa-da jerimedir.

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 429-njy maddasyna laýyklykda, eger puşmana puly bergidar öz borçlaryny wagtynda ýerine ýetirmedik halatlary üçin göz önünde tutulmadyk bolsa, algydar bir wagtyň özünde puşmana pulunyň tölenmegini we borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini talap edip bilmeýär. Algydar bolsa zeleliň öweziniň doldurylmagyny talap etmäge mydama haklydyr.

Häzirki döwürde karz şertnamasynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin esasan, girew ulanylýar. Girewbergidaryň karz berijä bergisini üzmedik halatynda, girew goýlan emlägiň gymmatynyň hasabayna üzlüşmek mümkinçiligini aňladýar. Girewiň özi talaby we onuň bilen baglanyşykly goşmaça hukuklary üpjün edýär. Girew şertnama esasynda ýüze çykýar, ýagny, bergidar emlägini meýletin girewe goýmak bilen bu barada algydar bilen ýazmaça şertnama baglaşýar. Girew baradaky kadalar Türkmenistanyň raýat kodeksinde we girew hakynda ýörite kanunda beýan edilýär. Kanuna laýyklykda, haryt-pul dolanyşygy gadagan edilmedik islendik emläk, şeýle hem emläk hukuklary girew goýlup bilner.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Şertnama diýmek näme?
2. Şertnamanyň mazmunynda nämeler beýan edilýär?
3. Şertnamanyň gurluşy nähili bolmaly?
4. Raýatlar durmuşda haýsy raýat-hukuk şertnamalaryny zygiderli baglaşýarlar?
5. Haýsy şertnamalar hökman ýazmaça baglaşmaly?
6. Şertnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin haýsy hukuk serişdeleriniň ulanylýandygyny düşündiriň!
7. Girew haýsy şertnamalar baglaşylanda ulanylýar?

§20. Miras hukugy

Miras hukugynyň umumy düşünjesi. Miras almak-bermek her bir jemgyýetçilik gurluşynyň esasynda durýan eýeçilik bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ölen adamyň emläginiň başga bir şahsa ýa-da şahslara geçmegine miras almak-bermek diýilýär. Ölen şahsyň (miras berijiniň) emläginiň beýleki şahslara (mirasdarlara) geçmegi kanun boýunça ýa-da wesýetnama boýunça, ýa-da esaslaryň ikisi boýunça-da amala aşyrylýar. Kanun boýunça miras – öleniň emläginiň kanunda görkezilen şahsa geçmegi, eger miras beriji wesýetnama goýmasa, ýa wesýetnama dolulygyna ýa-da bölekleýin hakyky däl diýlip ykrar edilende ulanylýar

Türkmenistanyň raýat kodeksiniň V bölegi, ýagny 1070-1260-njy maddalar miras hukugyna bagyşlanandyr. Ol maddalarda miras hakyndaky düşünjeden başlap, mirasyň açylan ýeri, mirasyň açylan wagty, kanun boýunça kimiň mirasdar bolup bilýandigi, haýsy ýagdaýlarda mirasdan mahrum edip bolýandygy, wesýetnamanyň nähili resmileşdirilýänligi, kimleriň hökmany paýat hukugynyň bardygy, mirasy kabul etmegiň kadalary baradaky soraglara anyk jogap berilýär.

Raýat kodeksiniň 1074-nji maddasynda «Miras berijä onuň soňky erkini amal etmäge bilkastlaýyn päsgel beren we şonuň bilen ol ýa-da oňa ýakyn şahslaryň mirasdar

bolmagyna, ýa-da mirasda şolaryň paýynyň artmagyna ýardam eden, ýa-da bilkastlaýyn jenaýat eden, ýa wesýet edijiniň wesýetnamasynda beýan eden soňky erkiniň garşysyna başga ahlaksyz etmiş eden şahs, eger şeýle ýagdaýlar kazyýet tarapyndan tassyklanan bolsa (mynasyp däl mirasdar), ne kanun boýunça, ne wesýetnama boýunça mirasdar bolup bilmez» diýip bellenendir.

Mirasýň ýüze çykan ýeri diýlip, miras galdyryjynyň ýaşayan ýeri, eger ol belli bolmasa, miraslygyň ýerleşýän ýeri hasaplanylýar.

Miras galdyryjynyň ölen güni ýa-da şahsy ölen diýip habar bermek hakynda kazyýetiň çözgüdiniň güýje giren güni miraslygyň ýüze çykan wagty hasaplanylýar.

Miraslyk hukugyndan mahrum edilen şahsyň miras paýy mirasa dahylly beýleki mirasdarlara geçýär we şolaryň arasynda deň paýlanylýar.

Miras hukugyna degişli kadalar diňe raýat kodeksinde däl-de, eýsem Türkmenistanyň döwlet kepillendiriş edarasy hakyndaky, Arçynlar hakyndaky kanunda hem bar.

Kanun we wesýetnama boýunça miras almak. Kanun boýunça miras alnanda, şular mirasdar bolup durýar: Birinji nobatda, öleniň çagalary (şol sanda ogullyga alnanlar), äri, aýaly, ejesi, kakasy; Ikinji nobatda, öleniň doganlary we uýalary, onuň atasy we enesi, babasy we mamasy; Agtyklar, çowluklar we ýuwluklar, eger miras ýüze çykan döwründe, miras galdyryjylaryň mirasdarlary bolmaly şolaryň ene-atalary diri bolmasa, kanun boýunça mirasdarlar hasaplanylýar hem-de kanun boýunça miras alnanda, olaryň ölen ene-atalaryna degişli bolup biljek paýy miras alýarlar. Muňa orun tutma hukugy esasynda miras almak diýilýär. Agtyklar, çowluklar we ýuwluklar, eger olaryň ene-atalary mirasy almakdan ýüz öwren bolsalar, mirasdar bolup bilmezler.

Adam ölüm ätiýajy üçin özüniň emlägni ýa-da onuň bir bölegini mirasdarlaryň birine ýa-da birnäçesine, şeýle

hem keseki şahslara galdyryp biler, ýöne wesýetnamanyň hakyky bolmagy üçin wesýet ediji kämillik ukyply bolmaly. Wesýetnamany wesýet edijiniň hususy özi düzmeli. Wekiliň üsti bilen wesýetnama düzmäge ýol berilmeyär.

Wesýetnama ýazmaça görnüşde düzülmelidir we notariusda tassyklanmalydyr. Eger-de notariusda tassyklamak mümkinçiligi bolmasa, wesýet ediji keselhanada ýatan bolsa, keselhananyň baş lukmany; garrylar öýünde bolsa, garrylar öýüniň ýolbaşçysy; harby gullukda bolsa, harby bölümiň serkerdesi; deňiz ýa-da howa gämisinde bolsa, gäminiň kapitany; azatlykdan mahrum ediliş ýerlerinde bolsa, azatlykdan mahrum ediliş ýeriniň başlygy tarapyndan tassyklanyp bilner. Arçynlar hakyndaky kanun boýunça oba ýerlerinde wesýetnamany arçyn hem tassyklap bilýär. Wesýetnama düzmek we ony kanuny tertipde tassyklamak durmuşda köp duş gelýän resminamalaryň biridir. Wesýetnama birtaraplaýyn geleşikdir. Ol mirasdarlaryň erkislegine bagly däldir we mirasdaryň wesýetnamanyň mazmuny bilen razylygynyň ýa-da nägileliginiň wesýetnamanyň hakyky bolmagyna täsiri ýokdur.

Raýat kodeksiniň 1130-njy maddasyna laýyklykda «Miras galdyryjynyň çagalaryna, onuň ene-atasyna we ärine (aýalyna) wesýetnamanyň mazmunyna garamazdan, kanun boýunça miras edinmekde (hökmany paý) olara degişli paýyň ýarysyny düzmeli bolan hökmany paý degişlidir». Hokmany paýa bolan talap hukugy miras ýüze çykan pursadyndan döreyär. Şeýle talaba bolan hukuk miras boýunça geçýär.

Eger ne kanun boýunça, ne wesýetnama boýunça mirasdarlar bolmasa ýa-da olaryň hiç biri mirasy almadyk bolsa, ýa ähli mirasdarlar miras edinmek hukugyndan mahrum bolsalar, mirasdarlar bolmadyk emläk gazna geçýär; eger miras galdyryjy garrylar, maýyplar, kesel bejeriş edaralarynyň, terbiýeçilik edaralarynyň we durmuş-üpjünçilik edaralarynyň saklamagynda bolan bolsa, şolaryň eýeçiligine geçýär.

Mirasdarlar bolmadyk emläk paýdarlar jemgyýetiniň paýnamalary görnüşinde ýa-da kärhanadan üleş, paý görnüşinde bolsa, eger kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk halatda şolara geçýär.

Mirasy kabul etmegiň düzgünleri. Türkmenistanyň raýat kodeksiniň 1180-nji maddasynda mirasy kabul etmegiň düşüňjesi berlen. Oňa laýyklykda, mirasdar kanun boýunça bolsa-da, wesýetnama boýunça bolsa-da mirasy kabul edýär, ýagny mirasyň ýüze çykarylan ýeri boýunça kepillendiriş edarasyna mirasy kabul etmek hakynda arza berlende, ýa-da iş ýüzünde emläge eýelik etmäge ýa-da dolandyrmaga girişen ýagdaýynda, miras kabul edilen hasaplanylýar. Eger mirasdar mirasyň bir bölegine eýeçilik etmäge hakykatdan girişen bolsa, ol dolulygyna kabul edilen hasaplanylýar. Eger mirasdarlaryň biri mirasdan paýy almakdan beýleki mirasdarlaryň peýdasyna ýüz dönderse, şeýle hereket mirasyň kabul edilmegi hasaplanylýar.

Mirasy kämillik ukyby bolan şahs kabul edip biler. Kämillik ukyby bolmadyk we kämillik ukyby çäklendirilen şahslar mirasy diňe öz kanuny wekilleriniň üsti bilen alýarlar. Mirasdar mirasy hususy özi ýa-da wekiliň üsti bilen kabul edip biler.

Mirasyň ýüze çykan gününden alty aýyň dowamynda miras kabul edilmelidir. Eger mirasy almak hukugy beýleki mirasdarlar mirasy kabul etmedik ýagdaýynda ýüze çyksa, mirasy kabul etmek üçin bellenen möhletden galan döwrüň içinde miras kabul edilmelidir, emma şol wagt üç aýdan az bolsa, ol üç aýa çenli uzaldylýar. Mirasy kabul etmek üçin bellenen möhlet, eger kazyýet ony esasly sebäplere görä gijikdirilen hasaplasa, şol möhlet kazyýet tarapyndan uzaldylyp bilner. Miras möhleti dolanda, eger mirasy kabul edýän beýleki mirasdarlaryň hemmesi razy bolsalar, kazyýete ýüz tutman hem kabul edilip bilner. Beýleki mirasdarlaryň gelmegine garaşmadyk we emläge eýelik etmäge ýa-da dolandyrmaga girişen mirasdar miras ýüze

çykan gününden başlap alty aý dolýança ýa-da mirasa bolan hukuk hakynda şahadatnama alýança, mirasa ygtyýar etmäge hakly däldir.

Eger mirasdar miras açylandan soň, emma mirasy kabul etmäge ýetişmän ölen bolsa, mirasdan paýyny almak hukugy onuň mirasdarlaryna geçýär.

Mirasdar hasaplanan şahslar mirasyň ýüze çykan ýerinde kepillendiriş edarasyndan miras hakyndaky şahadatnamany talap edip biler. Miras hakynda şahadatnamanyň alynmagy hökmanydyr, sebäbi ol ýeri, jaýy, awtoulaglary mirasdarlaryň adyna geçirmek üçin esas bolup durýar.

Mirasy bölmek mirasy kabul edýän mirasdarlaryň ylalaşmagy boýunça, kanun ýa-da wesýetnama boýunça şolaryň her biriniň paýyna laýyklykda geçirilýär. Miras bölünende şärikli mirasdarlaryň arasynda ylalaşyk ýok mahalynda, jedele kazyýet tarapyndan seredilýär. Mirasdarlara diňe onuň miras galan emläkleri däl-de, eýsem onuň bergileri hem geçýär, ýöne mirasdar algydarlara kabul eden mirasynyň çäklerinde jogap berýär, eger bergi miras galan emlägiň möçberinden köp bolsa, onuň üçin jogap bermeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Miras hukukgynyň esasy kadalaryny düşündiriň!
2. Kanun boýunça mirasdarlara kimler degişli?
3. Wesýetnama nähili tertipde düzülýär?
4. Hökmany paý näme?
5. Mirasy kabul etmegiň kadalaryny düşündiriň!

§21. Raýat-hukuk jogapkärçiligi

Raýat hukuk jogapkärçiliginiň şertleri. Hukuk jogapkärçiliginiň esasy wezipesi hukuk bozulmalarynyň önüni almak, bozulan hukuklary öňki derejesine dikeltmek bolup durýar. Şeýlelikde, hukuk gatnaşyklarynyň talabalaýyk kadaly bolmagy üpjün edilýär.

Hukuk jogapkärçiligi özünde şu alamatlary jemleýär: Döwletiň mejbur ediş çäresi; Hukuk bozulmasy üçin kanunda bellenen; Bu döwlet mejbur ediş çäresini diňe ygtyýarly döwlet edaralary ulanyp bilýär; Haýsydyr bir ýagdaý üçin kanunyň bellän hukuk netijesi. Türkmenistanyň kanunçylygy jogapkärçiligiň dört görnüşini belleýär: raýat, jenaýat, dolandyryş, düzgün-nyzam. Olaryň içinde has köp ulanylýany raýat-hukuk jogapkärçiligidir, sebäbi ol bazar ykdysadyýetiniň usullaryna laýyk gelýär.

Jogapkärçiligiň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, raýat-hukuk jogapkärçiligini islendik jogapkärçilik bilen bilelikde ulanyp bolýar. Raýat-hukuk jogapkärçiligi diýip, kanun ýa-da şertnama boýunça bellenen borjuna bozan şahsyň garşysyna ulanylýan oňaysyz maddy, mejbur ediş çäresine aýdylýar. Beýleki jogapkärçilikler diňe kanun esasynda döreýär, emma raýat-hukuk jogapkärçiligi şertnama esasynda hem döreýär bilýär. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň esasy wezipesi hukuk bozulmalarynyň önüni almak, bozulan hukuklary öňki derejesine dikeltmek bolup durýar.

Raýat-hukuk jogapkärçiligine çekmegiň dört sany şerti bar:

1. Kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy.
2. Zyýanyň, zelesiň bolmagy.
3. Ýetirilen zyýan bilen döran netijäniň arasyndaky sebäpli baglanyşyk.
4. Günä.

Şu şertleri synlanyňda, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ählumumylygy we aýratynlyklary ýüze çykýar. Jenaýat, dolandyryş jogapkärçilikleri diňe kanun bozulanda ýüze çykýan bolsa, raýat-hukuk (maddy) jogapkärçilik şertnama esasynda hem döreýär bilýär. Şeýle aýratynlyk zyýanyň, zelesiň bolmagy diýen şert barada-da ýüze çykýar. Zyýan, zele bolmasa, raýat-hukuk (maddy) jogapkärçilige çekip bolmaýar, emma jenaýat jogapkärçiligine (Türkmenistanyň jenaýat kodeksiniň 13-14-nji maddalary), jenaýata taýýarlyk görmek ýa-da jenaýatyň kastyna düşmek üçin jogap-

kärçilige çekip bolýar. Raýat kanunçylygy boýunça, eger bir adam başga biriniň emlägine zeled ýetiriji hereketi ýa-da hereketsizligi eden hem bolsa, zyýan döremedik bolsa, onda maddy jogapkärçilige çekip bolmaýar.

Baglaşylan şertnama boýunça öz borçlaryny bolmalysy ýaly ýerine ýetirmekleri boýunça taraplaryň borçnamalary emläk jogapkärçiliginiň serişdeleri arkaly kepillendirilendir, olar beýleki tarapyň öňündäki borçlaryny ýerine ýetirmeýän ýa-da bolmalysy ýaly ýerine ýetirmeýän tarapa ýüklenilýär. Kanunçylyk şertnamany bozujylar babatynda esasy düzgünleri öz içine alýar. Umumy düzgünler raýat kodeksiniň 418-425-nji maddalarynda bar, aýry-aýry düzgünler bolsa raýat kodeksiniň şertnamalaýyn borçlaryň dürli görnüşlerine bagyşlanan baplarynda göz önünde tutulandyr. Şol kadalar umumy netijelere gelmäge mümkinçilik berýärler: 1. Şertnama boýunça bir tarap öz borçlaryny ýerine ýetirmedik, bolmalysy ýaly ýerine ýetirmedik ýa-da bu borçlaryny ýerine ýetirmekden ýüz öwren halatynda, bir tarap beýleki tarapa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmalydyr. 2. Borçnamanyň ýerine ýetirilmedik halatynda, aýratyn kesgitlenen zady beýleki tarapyň eýeçiligine ýa-da peýdalanmagyna geçirmeli, ol tarap hem bu zadyň bergidardan öz haýryna alynmagyny ýa-da ýetirilen zyýanyň öweziniň doldurylmagyny talap etmäge haklydyr. 3. Belli bir işi ýerine ýetirmek borjunyň ýerine ýetirilmedik halatynda, algydar onuň ýerine ýetirilmegini üçünji tarapa tabşyryp hem-de bergidardan zyýanlaryň öweziniň doldurylmagyny talap edip bilýär.

Şertnamanyň ýerine ýetirilmezligi üçin telekeçiniň islendik halatda, eger munuň sebäbini ýeňip geçip bolmajak güýjüň (tebigy betbagtçylyk, harby hereketler we ş.m.) täsiridigini subut etmese, jogapkärçilik çekýändigini kanunçylykda bellendir. Şeýlelik bilen, jogapkärçiligi şertnama boýunça taraplaryň birine ýüklemegiň zerur şerti beýleki tarapyň çeken zyýanlary bolup durýar. Kanunçylyga laýyk-

lykda zyýan diýip, şertnama boýunça bir tarapyň çeken harajatlaryna, onuň emläginiň ýitirilmegine ýa-da zaýalanmagyna, şonuň ýaly-da beýleki tarap borçnamasyny ýerine ýetiren bolsa, onuň almagy mümkin bolan alynmadyk girdejlere düşünilýär. Şeýlelikde, zyýanlar düşüňjesi şu böleklerden durýar: Emlägiň ýitirilmegi, emlägiň fiziki taýdan ýok edilmegi ýa-da onuň hojalyk dolanyşygyndan çykmagy; Emlägiň zaýalanmagy, oňa sarp ediş sypatlarynyň, daşky görnüşiniň ýaramazlaşmagy, gymmatynyň kemelmegi bilen baglanyşykly zeper ýetmegi

Düzgün bolşy ýaly, zyýanlar jogap berijiden kazyýetiň karary boýunça pul görnüşinde alynýar, emma jogap berijide pul serişdeleri ýok bolan halatynda, talap edijiniň kazyýetiň kararyny ýerine ýetirmekligiň usulyny alynmaly puly jogap berijiniň emläginden almaklyga gönükdirmek arkaly üýtgetmek barada kazyýete arza bilen ýüz tutmak mümkinçiligi bar.

Bazar gatnaşyklary ösdügiçe, şertnamanyň ähmiýeti hem artýar. Ol diňe bir jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esasy hemde taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny bellige alýan resminama bolman, eýsem şertnamanyň taraplarynyň özüni alyp barşyny kadalaşdyrmagyň resminamasydyr.

Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň alamatlary we görnüşleri. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň alamatlary diýlende, onuň mejbur ediş çäresidigini, hukuk bozulmasy üçin bellenilendigini, bu mejbur ediş çäresini taraplaryň özleri biri-birine meýletin ýa-da ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan ulanyp bolýandygyny bellemek gerek. Şeýlede jogapkärçilige çekilende, kanunyň ýa-da şertnamanyň haýsydyr bir ýagdaý üçin bellän çäreleri (sanksiýalary) ulanylýar. Raýat-hukuk maddy jogapkärçiligine zyýan, zellel bolmasa çekip bolmaýar.

Jogapkärçiligiň görnüşleri baradaky kadalar raýat kodeksiniň 138, 407, 413, 681, 713, 818 we beýleki birnäçe

maddalarynda beýan edilýär. Jogapkärçiligiň görnüşleri diýlende, biz şol maddy täsir ediş serişdelerini dürli usullar bilen kanunda ýa-da şertnamada beýan edilişine düşüňýäris. Şonuň üçin olary dürli hili atlandyryarys: paýly, raýdaş, garyşyk (raýat kodeksiniň 1027-1051-nji maddalary). Haýsy hukuk çeşmelerinde bellendigidinden ugur alnyp, raýat-hukuk jogapkärçiligi iki görnüşe bölünýär: Şertnamalaýyn jogapkärçilik. Adyndan görnüşi ýaly bu jogapkärçilik şertnamanyň şertleriniň bozulmagyna esaslanýar. Şertnama – bu iki ýa-da ondan köp tarapyň arasynda baglaşylan ylalaşykdyr. Şertnamalaýyn jogapkärçiligiň esasy çäresi puşmana puludyr. Puşmana puly öňünden şertleşilen pul möçberi bolup, ony şertnamany ýerine ýetirmedik tarap beýleki tarapa töleýär. Taraplar şertnama baglaşanlarynda, puşmana puluny erkin kesgitlep bilýärler. Puşmana puly hakyndaky ylalaşyk ýazmaça görnüşde bolmalydyr. Puşmana puly şertnamalarda dürli hili atlandyrylyp bilner. Eger-de anyk pul möçberinden ýa-da üýtgemeyän göterim möçberinde beýan edilen bolsa, oňa jerime diýilýär.

Ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak baradaky jogapkärçilik (delikt). Kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs şol zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr. Eger zeled ýetiren adam zeledniň öz günäsi boýunça ýetirilmändigini subut etse, onda ol şol zeledni tölemekden boşadylýar. Raýat kodeksiniň 1029-njy maddasyna laýyklykda, on ýaşyna ýetmedik şahs başga şahslara ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmeýär. On ýaşyny dolduran kemala gelmedik şahs eger zyýan ýetiren wagtynda öz hereketiniň (eden işiniň) ähmiýetine akyl ýetirip bilmeýän bolsa, ol özüniň başga şahsa ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmeýär. Onuň deregine kemala gelmedigiň ata-enesi ýa-da oňa gözegçilik edýän jogapkär şahslar kemala gelmedigiň bikanun hereketleri bilen başga şahsa ýetiren zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr. Gözegçilik etmäge jogapkär şahslar zyýanyň önüni alyp

bilmedik halatlarynda, jogapkärçilik aradan aýrylýar. Şeýle kadalar ruhy taýdan keselli (dälilik keseli) şahs tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmakda hem ulanylýar (raýat kodeksiniň 1030-1031-nji maddalary). Eger mal adamyň bedenine (synasyna) degip, onuň ömrüne ýa-da saglygyna zeper ýetirse ýa-da zatlaryny zaýalasa, malyň eýesi zyýan çekene ýetirilen zelesiň öwezini dolduryp bermäge borçludyr diýlip, 1038-nji maddada bellenen. Raýat kodeksinde pes hilli önümden ýeten zyýan üçin jogapkärçilige aýratyn üns berilýär we ýörite bapda, 1044-1051-nji maddalarda kada-laşdyrylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Raýat-hukuk jogapkärçiligine çekmek üçin nähili şertler gerek?
2. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň nähili aýratynlyklary bar?
3. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň görnüşlerini, ýagny şertnamalaýyn jogapkärçilik we ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak barada nähili mysallary getirip bilersiňiz!

V Bap TÜRKMENISTANYŇ MAŞGALA HUKUGYNYŇ ESASLARY

§22. Maşgala hukugy barada düşünje. Nikalaşmagyň we nika bozulmagyň tertibi we şetleri.

Maşgala hukugy barada düşünje. Maşgala hukuk gatnaşyklary we olaryň görnüşleri. Türkmen maşgalasy edebiň, terbiýäniň öýi hasaplanylýar. Nikadan, garyndaşlygyndan, ogullyga ýa-da gyzlyga almagyndan (perzentlige almak) ýa-da çagalaryň maşgala kabul edilmeginiň başga görnüşinden gelip çykýan şahsy emläk däl we emläk hukuklary hem-de borçlary bilen baglanyşykly şahslaryň topary maşgala diýlip hasap edilýär. Türkmen maşgala terbiýesiniň gözbaşynda ata-babalarymyzdan galan asylylyk däp-dessurlar, edim-gylymlar, Ogyz hanyň ýörelgeleri ýatyr. Maşgala ojağynyň mukaddesligi, enä we ululara hormat goýmak, geçirimlilik, sadalyk we zähmetsöýerlik ýaly ahlak häsiýetleri biziň halkymyzyň taryhy köklerinden ugur alýarlar.

Döwlet Baştutanymyz Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe garaşsyzlygynyň ähli gazananlaryny berkitmäge, jemgyýetiň ähli pudaklaryna mundan beýläk bolup geçýän düýpli özgerişliklere öz mynasyp goşantlaryny goşýan Türkmenistanyň aýal-gyzlaryň tutýan ornuna belent baha berýär. Maşgala türkmen jemgyýetiniň özeni bolup durýar. Ol özboluşly ilkinji guramadyr. Onda gatnaşyklaryň köp ugurly görnüşleri kemala gelýär we dürli meseleler çözülýär. Her bir maşgala maddy we ruhy taýdan üpjün bolmalydyr, ýurdumyzyň mynasyp raýatlaryny terbiýeläp ýetişdirmek üçin özbaşdak we jogapkär bolmalydyr. Maşgala näçe berk boldugyça, jemgyýet şonça-da hemmetaraplaýyn baý bolýar. Biziň wezipämiz türkmen maşgalasynyň sütünlerini gorap

saklamakdan we berkitmekden, onuň maddy üpjünçiligini gowlandyrmakdan ybaratdyr diýip, Türkmenistanyň mähriban Prezidenti öz çykyşlarynda belledi.

Maşgala hukugy – hukuk namalaryň toplумы bolup, maşgalany dolandyrýan, ýagny degişli şahsy we emläk-hukuk gatnaşyklaryny, nikada duran adamlaryň hukuk ýagdaýyny, garyndaşlygyny we perzentlige almaklygy kadalaşdyrýan hukukdyr. Maşgala hukugy, özbaşdak hukuk bolup, är-aýalyň, ene-atalaryň we çagalaryň, maşgalanyň beýleki agzalarynyň, perzentlige alanlaryň we perzentlige alynanlaryň, hossarlaryň, howandarlaryň we hossarlyga, howandarlyga alynan adamlaryň arasynda nika, nikany ýatyrmak we bozmak, aliment (hossarlyk hakyny) töletmek we aliment tölemekden boşatmak, enelik we atalyk, perzentlige almaklyk, hossarlyk we howandarlyk babatda ýüze çykýan hukuk şahsy we emläk gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuk pudagydyr. Maşgalanyň beýleki agzalary diýip öweý enä, öweý ata we öweý çagalara, süýtdeş we doly süýtdeş däl doganlara, garry enä, garry ata we agtyklara aýdylýar. Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 1-nji maddasynda maşgala hukugyna degişli adamlara (subýektlere) şeýle düşündiriş berilýär. Är-aýal – öz aralarynda nikada durýan adamlar (äri we aýaly); çaga – on sekiz ýaşyna (kämillik ýaşyna) ýetmedik adam; ata-ene – çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysynda onuň ata-enesi hökmünde bellige alnan adamlar (kakasy we ejesi); süýtdeş doganlar – bir ata-eneden bolan doganlar; doly süýtdeş däl doganlar – bir kakadan we aýry ejeden ýa-da bir ejeden we aýry kakadan bolan doganlar; perzentlige alan – çagany terbiýelemäge (perzentlige) alan kämillik ýaşyna ýeten adam ýa-da är-aýal (olaryň biri); öweý kaka – çagalaryň ejesiniň soňky nika baglaşan adamsy; öweý eje – çagalaryň kakasynyň soňky nika baglaşan aýaly; öweý ogul – är-aýalyň biriniň beýlekisi babatda, onuň üçin ganybir bolmadyk ogly; öweý gyz – är-aýalyň biriniň beýlekisi babatda, onuň üçin ganybir bolmadyk gyzy bolýar.

Garyndaşlar bolanda, ol – öz aralarynda ganybir garyndaşlygy bilen baglanyşykly we biri-beýlekisinden ýada umumy ata-babadan gelip çykýan adamlar. Garry ata (garry ene), garry baba (garry mama), ata we ene, baba we mama, kaka (eje), ogul (gyz), agtyklar, çowluklar, doganlar, daýylar (daýzalar), ýegenler we beýlekiler garyndaşlar bolup durýarlar. Ata-babalaryna barýan ugur boýunça garyndaşlar – ata-babalaryna barýan ugur boýunça garyndaşlygy bilen özara baglanyşykly adamlar, ýagny haçan-da oňa zürýatdan ata-baba garalanda: agtyk, ogul, kaka, ata. Ata-babalaryndan gaýdýan ugur boýunça garyndaşlyk – ata-babalaryndan gaýdýan ugur boýunça garyndaşlygy bilen özara baglanyşykly adamlar, ýagny haçan-da oňa ata-babadan zürýada garalanda: ata, kaka, ogul, agtyk.

Maşgala hukuk gatnaşyklary diňe maşgala hukugyna degişli adamlaryň arasynda döräp bilýärler we Türkmenistanyň Maşgala kanunçylygynyň kadalarynyň esasynda düzgünleşdirilýärler. Türkmenistanyň maşgala kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiýasyna esaslanýar we Maşgala kodeksinden hem-de Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan ybarat bolup durýar. Eger Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Maşgala kodeksde bellenen kadalardan başga kadalara bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar. Maşgalany goldamaga we goramaga gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslarynyň kemala getirilmegi, onuň ykdysady taýdan özbaşdaklygy we ähli agzalarynyň hal-ýagdaýynyň ýokarlanmagy üçin şertleri döretmek arkaly maşgala hakynda aladanyň edilmegine, maşgalalara döwlet kömek pullarynyň tölenilmeginiň üpjün edilmegi, olaryň saglygyny goramagyň guralmagy, ata-eneleriň zähmet işini maşgala borçlaryny ýerine ýetirmek bilen utgaşdyrmagy üçin şertleriň döredilmegi, durmuş infrastrukturasyny ösdürmek, şeýle hem maşgalany, eneligi we çagalagy, atalygy goramak babatda döwlet syýasatyny durmuşa geçirmäge

gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny kemala getirmek Türkmenistanyň maşgala kanunçylygynyň maksady bolup durýar. Şu aşakdakylar Türkmenistanyň maşgala kanunçylygynyň esasy wezipeleri bolup durýar: 1) maşgala gatnaşyklarynyň erkek bilen aýalyň meýletin nika baglaşmagynda, är-aýalyň maşgaladaky hukuklarynyň deňliginde, biri-birine söýgi we hormat bilen düşünişmegi, kömek bermegi esasynda we ähli maşgala agzalarynyň maşgalanyň önündäki jogapkärçilik duýgusynda gurulmagy; 2) maşgalanyň umumadamzat ahlak ýörelgelerinde pugtalandyrylmagy; 3) maşgala işlerine başga biriniň gatnaşmagyna ýol berilmezligi; 4) är-aýalyň, ata-enäniň we maşgalanyň beýleki agzalarynyň hukuklarynyň we borçlarynyň ýola goýulmagy we olaryň amala aşyrylmagynyň üpjün edilmegi; 5) çagalaryň hukuklarynyň ýola goýulmagy we olaryň ileri tutulmagynyň üpjün edilmegi; 6) çaganyň dogulmagyna çenli we doglandan soňky hukuk we beýleki goragy, her bir çaganyň ösmegi we kemala gelmegi üçin amatly şertleriň üpjün edilmegi; 7) eneligiň we çagalygyň, atalygyň goralmagy.

Türkmenistanyň maşgala kanunçylygy nika baglaşylmagynyň şertlerini we tertibini belleýär, är-aýalyň, ata-eneleriň we çagalaryň, perzentlige alanlaryň we perzentlige alnanlaryň, maşgalanyň beýleki agzalarynyň arasyndaky şahsy emläk däl we emläk gatnaşyklary, perzentlige almak, hossarlyk (howandarlyk) bilen baglanyşykly ýüze çykyan gatnaşyklary, Türkmenistanyň maşgala kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda we çäklerde - beýleki garyndaşlar bilen başga adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary düzgünleşdirýär, şeýle hem ata-enesiniň howandarlygyndan galan çagalary maşgala ýerleşdirmegiň görnüşlerini we tertibini, nikany bozmagyň, ony hakyky däl diýip ykrar etmegiň şertlerini we tertibini, raýat ýagdaýynyň namalarynyň döwlet tarapyndan bellige alynmagynyň tertibini kesgitleýär.

Maşgala hukuk gatnaşyklary iki görnüşe bölünýärler. Birinji – şahsy hukuk gatnaşyklar, olara nika baglaşmak, nika ýatyrmak ýa-da bozmak, atalyk we enelik, perzentlik, hossarlyk we howandarlyk bilen bagly gatnaşyklar girýärler. Şu hukuk şahsy gatnaşyklaryň esasynda maşgala gatnaşyklarynyň ikinji görnüşi döreyär, şahsy emläk gatnaşyklar, olar maşgala hukugyna degişli adamlaryň arasynda emläk babatda ýüze çykýarlar. Şolaryň hataryna är-aýalyň emläk gatnaşyklary, ene-atalaryň we çagalaryň umumy we aýratyn emläginiň bolmagy, aliment töletmek (hossarlyk hakyny) ýa-da aliment tölemekden boşatmak, we şuna meňzeşler degişlidir.

Nika barada düşünje. Nikalaşmagyň tertibi we şetleri. Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 7-nji maddasyna laýyklykda, diňe RÝNÝ edaralary (welaýat hukukly şäherleriň, etraplaryň, etrap hukukly şäherleriň, şäherdäki etraplaryň häkimlikleriniň RÝNÝ bölümlerini, Geňeşleri öz içine alýan raýat ýagdaýynyň namalarynyň ýazgysynyň (RÝNÝ) döwlet edaralary, şeýle hem raýat ýagdaýynyň namalaryny döwlet tarapyndan bellige almaga ygtyýarly edilen Türkmenistanyň diplomatik wekilhanalary ýa-da konsullyk edaralary) tarapyndan bellige alnan nika ykrar edilýär, ol nika, är-aýalyň hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagyna getirýär. Belläp geçmeli, dini döp-dessur boýunça nikalaşmagyň hukuk taýdan ähmiýeti ýokdur. Nika – är-aýalyň (erkek bilen aýalyň) öz aralaryndaky hukuklaryny we borçlaryny döredýän, erkek bilen aýalyň kanunda bellenilen tertipde maşgala gurmak üçin baglaşan meýletin deň hukukly birleşigi. Konstitusiýanyň 27-nji maddasyna laýyklykda, nika ýaşyna ýeten erkek bilen aýal biribiri bilen ylalaşyp, nikalaşmaga hem maşgala gurnamaga hukugy bardyr. Nika ýaşyna ýeten we nika baglaşmak isleýän adamlar olaryň biriniň ýaşayan ýerindäki ýa-da olaryň ata-eneleriň ýaşayan ýerindäki RÝNÝ edaralaryna arza berilýär. Arzada olar Maşgala kodeksiniň 20-nji mad-

dasynda göz önünde tutulan nika baglaşmaga päsgel berýän ýagdaýlaryň ýokdugyny görkezmelidirler, şeýle hem özleriniň umumy familiýasy hökmünde är-aýalyň haýsysynyň familiýasyny saýlamak isleýändiklerini ýa-da her biriniň nika baglaşmagyndan öňki familiýasyny saklamak isleýändigini, olaryň her biriniň ozal nikada durandygyny we şol nikadan çagalarynyň bolandygyny, bilelikdäki çagalarynyň bardygyny görkezmelidirler. Arzanyň ýanyna pasport (ýa-da onuň ornuny tutýan resminama) goşulýar.

Maşgala gatnaşyklarynda är-aýalyň hukuklary deňdir. Türkmenistanda, nika ýaşı hem oglanlar üçin, hem gyzlar üçin deňdir. Maşgala kodeksiniň 15-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň her bir 18 ýaşa ýeten raýaty nika baglaşmaga hukukly bolup durýar. Aýratyn halatlarda esasy sebäpler bolan mahalynda hossarlyk we howandarlyk edaralary tarapyndan nika baglaşmak isleýän adamlaryň haýysy boýunça nika ýaşı bir ýyldan köp bolamdyk wagta peseldilip bilner. Şu ýagdaýda, şeýle adam nika baglaşylan gününden başlap doly möçberde kämillik ukybyna eýe bolýar. Şunda onuň kämillik ukyby nika bozulan halatynda hem doly möçberde saklanyp galýar.

Türkmenistanyň maşgala kanunçylygyna görä, RÝNÝ edaralaryna arza berleninden bir aý möhlet geçeninden soň nika baglaşylýar. Esasy sebäpler bolan mahalynda nika baglaşylmagynyň bellige alynýan ýerindäki RÝNÝ edaralary bir aý geçmezden öň nika baglaşylmagyna rugsat berip, şeýle hem bu möhleti uzaldylyp bilerler, ýöne ol iki aýdan köp bolmaly däldir. Aýratyn ýagdaýlar (göwrelilik, çaganyň dogulmagy, taraplaryň biriniň ömrüne gös-göni howp abanmagy we beýleki aýratyn ýagdaýlar) bolan mahalynda nika arza berlen gününde baglaşylyp bilner. Nika dabaraly ýagdaýda baglaşylýar. Ýöne, nika baglaşmak üçin baş şertleriň bolmaklygy zerurdyr. Birinji, nikalaşýanlaryň özara razylaşmagy bolmaly. Ikinji, nikalaşýanlar nika ýaşyna ýeten bolmalydyrlar. Üçinji, nikalaşýanlaryň psihiki

bozulmagyň (ruhy keseliň ýa-da kemakyllygyň) netijesinde haýsy-da bir biri kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip, ykrar edilen adam bolmaly däl. Dördünji, nikalaşýanlar başga bir resmi nikada duran bolmaly däl, eger-de olaryň haýsydyr biri nikada duran bolsa, onda ol nikalaşmak üçin nika bozulanlygy ýa-da ýanyoldaşy ölenligi babatda şahadatnama görkezmeli. Bäşinji, nikalaşýanlar biri-birine gös-göni garyndaş bolmaly däl (ene-atalar bilen çagalaryň, süýtdeş doganlar bilen uýalaryň, süýtdeş däl doganlar bilen uýalaryň arasynda, garry ene-ata we agtyklarynyň arasynda, şonuň ýaly-da perzentlige alanlar bilen perzentlige alnanlaryň arasynda nika baglaşylyp bilinmez). Talap edilýän şertiň başdan biri bolmasa, onda şol nika baglaşmagyna ýol berilmeýär. Eger-de päsgelçilik bolan halatynda nika baglaşylan bolsa, onda şol nika kazyýetiň çözgüdiniň esasynda hakyky däl diýilip ykrar edilýär we şol nikadan ýüze çykan är-aýalyň hemme hukuklary we borçlary ýatyrylýar.

Är-aýalyň arasynda ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklary. Är-aýalyň hukuklary we boçlary nika baglaşylan gününden ýüze çykýar. Nika baglaşylan mahalynda olaryň arasynda şahsy hukuk gatnaşyklar döreýär, şonda äraýal islegi boýunça özleriniň umumy ady (familiýasy) hökümünde äraýalyň biriniň adyny saýlap alyarlar ýa-da äraýalyň her biri özünüň nikalaşmazdan öň ozalky adyny saklaýar. Eneligiň, atalygyň, çagalary terbiýelemegiň, olaryň biliminiň meseleleri we maşgala durmuşynyň beýleki meseleleri äraýalyň deňlik ýörelgesinden ugur alnyp äraýal tarapyndan bilelikde çözülýär. Äraýal maşgalada öz gatnaşyklaryny özara hormat goýmak we özara kömek bermek esasynda gurmaga, maşgalanyň abadançylygyna we pugtalandyrylmagyna ýardam etmäge, öz çagalarynyň maddy hal-ýagdaýy we ösüşi barada alada etmäge borçludylar. Äraýalyň her biri işi, käri we ýaşaýan ýerini erkin saýlap alyp biler. Nika baglaşylandan soň äraýalyň

arasynnda şahsy hukuk gatnaşyklaryň esasynda emläk hukuk gatnaşyklary hem döreyär. Är-aýal tarapyndan nikaly döwründe edinilen emlägi (pul we gymmatly kagyzlary hem goşmak bilen, gozgalmaýan we gozgalýan zatlary) är-aýalyň haýsysyna satyn alnandygyna ýa-da pul serişdeleriniň är-aýalyň haýsysyna ýa-da haýsysy tarapyndan harç edilendigine garamazdan, olaryň bilelikdäki umumy eýeçiligi bolup durýar. Är-aýalyň bilelikdäki emlägine alan pensiýalary, döwlet kömek pullary, şeýle hem ýörite niýetlenen maksady bolmadyk gaýry pul möçberleri (maddy kömek pul möçberleri, zähmete ukyplylygyny ýitirmegi bilen baglanyşykly ýa-da saglygyna başga şikes ýetirilmegi netijesinde zyýanyň (zeleliň) öweziniň dolunmagyna tölenen pul möçberleri we başgalar) degişlidir. Är-aýalyň bilelikdäki emläge eýelik etmäge, peýdalanmaga we erk etmäge deň hukuklary bardyr. Haçan-da olaryň biri öý hojalygyny ýöretmek, çagalara seretmek bilen meşgullanan halatynda ýa-da başga esasly sebäpler boýunça özbaşdak girdejisi bolmadyk mahalynda hem bilelikdäki emläge är-aýalyň deň hukuklary bardyr. Nika baglaşylmazdan öň är-aýala degişli bolan emläk, şonuň ýaly-da olaryň nikaly döwründe sowgat görnüşinde ýa-da miras almak tertibinde alan emlägi olaryň her biriniň öz eýeçiligi bolup durýar. Är-aýalyň nikaly döwründe umumy serişdeleriniň hasabyna edinen şahsy peýdalanýan zatlary (geým, aýakgap we ş.m.), olardan peýdalanan äriň (aýalynyň) eýeçiligi diýlip ykrar edilýär, gymmat bahaly we beýleki zynat zatlar muňa degişli däldir.

Nikanyň bes edilmegi. Nikanyň bozulmagynyň tertibi. Nika är-aýalyň biri ölende ýa-da kazyýet tarapyndan är-aýalyň biri ölen diýlip yglan edilende ýa-da nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilende; nikanyň bozulmagy bellige alnanda; nikany hakyky däl diýip ykrar etmek hakynda kazyýetiň çözüdi kanuny güýje girende bes edilýär. Nika iki tertipde bozulup bilner. Birinji tertip – RÝNÝ edarasy tarapyndan, ikinji tertip – kazyýet üsti bilen geçirilýär.

Är-aýalyň özara razylygy boýunça nikanyň bozulmagy, olaryň kämillik ýaşyna ýetmedik we zähmete ukypsyz kämillik ýaşyna ýeten umumy çagalary bolmadyk we är-aýalyň bilelikde edinen emlägini bölme hakynda, zähmete ukypsyz mätäç bolan äri (aýalyny) ekläp-saklamak üçin serişdeleri tölemek hakynda jedel bolmadyk mahalynda, är-aýalyň bilelikdäki arzasynyň esasynda RÝNÝ edarasy tarapyndan arza berlen gününden iki aý geçenden soň geçirilýär. Eger-de arzany bermek üçin är-aýalyň biriniň RÝNÝ edarasyna gelmäge mümkinçiligi bolmasa, äriň (aýalynyň) nikany bozmak hakynda erk-islegi aýratyn arza bilen resmileşdirilip bilner. Şu halatda RÝNÝ edarasyna gelmäge mümkinçiligi bolmadyk äriň (aýalynyň) arzadaky golunyň hakykydygyna kepillendiriş tertibinde güwä geçirilen bolmalydyr.

Nika bozulmagynyň ikinji tertibi kazyýet tarapyndan Türkmenistanyň raýat iş ýörediş kanunçylygynda bellenilen hak islegi önümçiligi tertibinde amala aşyrylýar. Nikanyň kazyýet tarapyndan bozulmagy är-aýalyň kämillik ýaşyna ýetmedik we zähmete ukypsyz kämillik ýaşyna ýeten umumy çagalary bolan halatynda, şeýle hem nikanyň bozulmagyna är-aýalyň biriniň razylygy bolmasa; bilelikdäki emläk hakynda jedel bolanda; kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen adamyň nikasynyň bozulmagy hakynda onuň hossarynyň arzasy bar bolsa; jenaýat edenligi üçin azatlykdan mahrum etmeklige iş kesileniň özüniň nikasynyň bozulmagy hakynda arzasy bar bolsa. şu ýagdaýlar bolan mahalynda geçirilýär. Nikanyň kazyýet tarapyndan bozulmagy haçanda är-aýalyň biriniň garşylygynyň ýoklugyna garamazdan, RÝNÝ edarasy tarapyndan nikanyň bozulmagyndan ýüz dönderilen halatynda hem (är-aýalyň özara razylygy boýunça bilelikdäki nika bozmak barada arzany bermek üçin gelmek islemeýän bolsa we ş.m.) geçirilýär.

Kazyýet är-aýaly ýaraşdyrmak we maşgalany saklap galmak üçin mümkin çäreleri görýär we ol är-aýalyň ýaraş-

magy üçin alty aýa çenli möhlet belläp, işi seljermegi gaýra goýmaga borçlydyr. Är-aýalyň ikisiniň nikanyň bozulmagynarazylygy bolanda we olaryň arasynda jedel bolmadyk halatynda nikany bozmak üçin üç aýa çenli möhlet bellenilýär. Kämillik ýaşyna ýetmedik we zähmete ukypsyz kämillik ýaşyna ýeten çagalaryň är-aýalynyň haýyşy bilen ýaşajakdygyny, kämillik ýaşyna ýetmedik we zähmete ukypsyz kämillik ýaşyna ýeten çagalary ýa-da zähmete ukypsyz äri (aýaly) ekläp-saklamak üçin serişdeleri tölemegiň tertibini, möçberini, emläk hakynda jedelleriň bardygyny är-aýaldan anyklamaga kazyýet borçlydyr. Nika bozulýar, eger kazyýet tarapyndan mundan beýläk är-aýalyň bile ýaşamagynyň we maşgalanyň saklanyp galmagynyň mümkin däldigi anyklanylsa; eger är-aýaly ýarashdyrmak üçin çäreler netije bermese we är-aýal (olaryň biri) nikanyň bozulmagyny talap etse; är-aýalyň biriniň bolmadyk mahalynda (gelmese, ýaşayan ýeri belli bolmasa we ş. m.). Är-aýalyň biriniň arzasy boýunça nikanyň bozulmagy we nikanyň bozulmagynyň döwlet tarapyndan bellige alynmagy, eger är-aýalyň beýlekisi jenaýat edenligi üçin azyndan üç ýyl möhlete azatlykdan mahrum etmeklige iş kesilen bolsa, nikany bozmak hakynda arza berlen günden iki aý geçenden soň, eger kazyýet tarapyndan ölen diýlip yglan edilen ýa-da nam-nyşansyz giden ýa-da kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen bolsa, bir aý geçenden soň arza beren äriniň (aýalynyň) gatnaşmagynda geçirilýär. Kazyýetiň çözüdi esasynda nikanyň bozulmagynyň, nikanyň bozulandygy hakynda şahadatnamanyň berilmegi bilen döwlet tarapyndan bellige alynmagy är-aýalyň (olardan biriniň) arzasy boýunça ýa-da kämillik ukyby ýok äriniň (aýalynyň) hossarynyň arzasy boýunça är-aýalyň (olardan biriniň) ýaşayan ýerindäki ýa-da kazyýetiň çözüdiniň çykarylan ýerindäki RÝNÝ edarasy tarapyndan geçirilýär. Nikanyň bozulmagynyň bellige alnandygy hakynda nikasy bozulan adamlaryň pasportynda (ýa-da onuň ornuny tutýan res-

minamada) nikanyň bozulmagynyň bellige alnan ýerini we wagtyny hem-de nikanyň bozulmagy bellige alnandan soň äriň (aýalynyň) aljak familiýasyny görkezmek bilen bellik edilýär (ýazgy geçirilýär).

Bozulan nikanyň hukuk netijeleri. Aliment tölemek borjyny ýüklemek we aliment tölemegi ýatyrmak. Türkmenistanyň maşgala kanunynyň esasynda nikanyň bozulmagy RÝNÝ edaralarynda döwlet tarapyndan bellige alnan gününden, şeýle hem är-aýalyň biriniň ölen ýa-da kazyýet tarapyndan ölen diýlip yglan edilen ýa-da nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilen gününden, bes edilýär. Nika bozulanda äriň (aýalynyň) özüniň nika baglaşmagyndan öňki familiýasyny saýlamaga ýa-da nika baglaşylanda saýlan familiýasyny saklamaga haklydyr. Nika baglaşmagyndan öňki familiýasyny saýlan halatynda, ol bu hakda nikanyň bozulmagy bellige alnanda hökman mälim etmelidir, bu barada degişli ýazgy edilýär. Är-aýalyň bilelikdäki emlägi olaryň özara ylalaşygy boýunça bölünip bilner. Är-aýalyň islegi boýunça bilelikdäki emlägini bölmek hakynda ylalaşyk kepillendiriş tertibinde tassyklanylýp bilner. Jedel bolan halatynda är-aýalyň bilelikdäki emlägini bölmek, şeýle hem är-aýalyň bu emläkdäki paýlaryny kesgitlemek, kazyýet tertibinde geçirilýär. Är-aýalyň talap etmegi boýunça bilelikdäki emläk bölünende kazyýet emlägiň är-aýalyň haýsysyna berilmäge degişlidigini kesgitleýär. Eger är-aýalyň birine bahasy oňa tölenilmäge degişli paýdan ýokary geçýän emläk berlen halatynda är-aýalyň beýlekisine degişli pul ýa-da başga öwez tölegi berlip bilner. Nikasy bozulan är-aýalyň bilelikdäki emlägini bölmek hakynda talaplaryna hak islegiň üç ýyllyk wagt möhleti ulanylýar. Kämilik ýaşyna ýetmedik we zähmete ukypsyz kämlik ýaşyna ýeten çagalaryň isleglerini kanagatlandyrmak üçin alnan zatlar (geým, aýakgap, mekdep we sport esbaplary, saz gurallary, çagalar kitaphanasy, şahsy şaý-sep önümleri we ş.m.) bölünmäge degişli däldir we onuň öwezi dolunmazdan çagalary bilen

ýaşaýan är-aýalyň birine berilýär. Ata-ene aýry ýaşan mahalynda çaganyň ýaşaýan ýeri ata-enesiniň ylalaşygy bilen kesgitlenilýär. Ylalaşyk bolmadyk mahalynda ata-enäniň arasyndaky jedel çaganyň in gowy bähbitlerini we pikirini nazara almak bilen kazyýet tarapyndan çözülýär. Şunda kazyýet çaganyň ata-enesiniň her birine, doganlaryna ysnyşyklylygyny, ata-enesiniň her biriniň we çaganyň arasyndaky bar bolan gatnaşyklary, çaganyň terbiýesi we ösmegi üçin zerur şertleri döretmek mümkinçiligini (käri, ata-enäniň işiniň düzgünini, ata-enäniň maddy we maşgala ýagdaýyny we başgaly) nazara alýar.

Haçan-da çagalaryň ene-atalary nikasyny bozan bolsalar ýa-da olardan aýry ýaşap maddy kömek bermeseler, onda olar çagalaryna aliment (hossarlyk hakyny) tölemäge borçly bolup durýarlar. Eger ata-eneler çagalaryny ekläp-saklamaýan bolsalar, olary ekläp-saklamak üçin serişdeler kazyýet tertibinde tutulyp alynýar. Çagany ekläp-saklamak üçin aliment ata-enesinden (olaryň birinden) her aýda bir çaga üçin – girdejiniň dördten biri; iki çaga üçin – girdejiniň üçden biri; üç we şondan köp çaga üçin - girdejiniň ýarysy möçberde alynýar. Eger aliment tölemäge borçly atanyň (enäniň) kämillik ýaşyna ýetmedik başga çagalary bolup, aliment alynýan mahalynda şol çagalaryň maddy taýdan üpjünçiligi aliment alýan çagalaryňkydan az bolsa, şeýle hem aliment töleýän ata (ene) I ýa-da II topar maýyp bolan halatlarynda, ýa-da çagalar işleýän we olaryň ýeterlik girdejisi bar bolsa, ýa-da başga esasly sebäpler bolanda, aliment tölemegiň şol bellenen möçberleri kazyýet tarapyndan azaldylyp bilner. Eger-de çaga kemala gelen, ýöne welin işe ýarawsyz bolsa, onda ata-eneden alynýan alimentiň möçberi ata-enäniň we kömege mätäç çagalaryň maddy hem-de maşgala ýagdaýyndan ugur alynyp her aýda tölenip durulýan belli bir pul möçberinde özara ylalaşygy boýunça ýa-da jedel ýüze çykan halatynda kazyýet tarapyndan kesgitlenilýär. Kemala gelen, işe ukyply çagalar öz kömege

mätäç, zähmete ukypsyz ene-atalaryna hossarlyk hakyny tölemäge borçlydyrlar. Haçan hossarlyk hakyny tölemäge sebäp bolan ýagdaýlar aradan aýrylsa, onda aliment tölemek borjy ýatyrylýar.

Soraglar:

1. Maşgala hukugy diýip nämä düşünmeli?
2. Maşgala hukuk gatnaşyklary diýmek näme?
3. Nika diýlip nämä aýdylýar?
4. Nika baglaşmagyň tertibi nähili?
5. Är-aýalyň arasynda nähili hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar?
6. Nika bozulmagynyň tertibi nähili?
7. Kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary bar halatynda, är-aýalyň nikasy nirede bozulýar?

§23. Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklary

Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklarynyň esaslary. Ata-ene bilen çagalaryň özara hukuklary we borçlary çagalaryň gelip çykyşynyň Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde tassyklanan wagtynda ýüze çykýar we çagalaryň kimden bolandygyna esaslanýar. Çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysyna onuň ata-enesi hakynda maglumatlar nika baglaşylandygy hakynda şahadatnamanyň esasynda girizilýär. Çaga öz aralarynda nikada durýan adamlardan doglanda, çaganyň kakasy diýip çaganyň ejesiniň äri hasaplanylýar, eger çaganyň ejesi nikada durmaýan bolsa we nikanyň bozulan, nika hakyky däl diýlip ykrar edilen pursatynda ýa-da çaganyň ejesiniň äriniň ölen pursatyndan başlap, üç ýüz günň dowamynda çaga dogulsa, onda çaganyň ejesiniň öňki äri çaganyň kakasy diýlip hasaplanylýar. Ejesiniň äriniň çaga babatda atalygy RÝNÝ edarasy tarapyndan tassyklanylýar. Eger çaganyň ejesi öz äriniň (öňki

äriniň) çaganyň kakasy däldigini ýazmaça görnüşde mälim etse, onda çaga babatdaky atalyk çaganyň ejesiniň we onuň hakyky kakasynyň arzasy esasynda anyklanýlar. Şunda onuň haýyşy diňe bu hakda ejesiniň we onuň äriň (öňki äriň) ýazmaça arzasy, ýa-da onuň äriň (öňki äriň) ölen diýlip yglan edilen ýa-da nam-nyşansyz giden diýlip ykrar edilendigi hakynda kazyýetiň kanuny güýje giren çözüdi bolan mahalynda kanagatlandyrylyp bilner. Äri (öňki äri) şeýle arzany bermekden ýüz dönderende, ýa-da ol bolmadyk mahalynda, şeýle hem çaganyň ejesi bilen onuň äriň (öňki äriň) arasynda atalyk babatda jedel bolanda atalyk babatda jedel kazyýet tarapyndan çözülýär. Çaganyň dogluşy döwlet tarapyndan bellige alnanda onuň familiýasy, ady we atasynyň ady, onuň ata-enesi hakynda maglumatlar çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysyna girizilýär. Çaganyň doglan gününden bir aýdan gijä galman çaganyň doglan ýerindäki ýa-da onuň ata-enesiniň (olaryň biriniň) ýaşayan ýerindäki RÝNÝ edarasyna ýazmaça görnüşde arza berilýär. Çaga öli doglan halatynda çaganyň doglan gününden üç iş günden gijä galman arza berilýär. Çaganyň dogluşyny döwlet tarapyndan bellige almak arzanyň esasynda, dabaraly ýagdaýda geçirilýär. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklarynyň esaslary çagalaryň dogulyşy baradaky şahadatnama bolup durýar. Çaganyň dogulyşy baradaky şahadatnama çaganyň dogulan ýerindäki ýa-da ene-atasynyň, ýa-da olardan biriniň ýaşayan ýerindäki RÝNÝ edarasy tarapyndan berilýär.

Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan şahsy gatnaşyklaryň görnüşleri. Çaganyň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak olaryň ata-enesiniň ýa-da olaryň ornuny tutýan adamlar üstüne ýüklenilýär. Ata-enäniň öz çagasyny terbiýelemäge, onuň indiwiidualygyny, ýaşyny we jynsyny nazara almak bilen oňa hossarlyk etmäge, onuň saglygy, beden, psihiki, ruhy we ahlak taýdan ösüşi barada alada etmäge, zähmete taýýarlamaga, ony kanunlara,

taryhy we milli dep-dessurlara sarpa goýmaklyga uýgunlaşdyrmaga hukugy bardyr we borçludyr. Ata-enäniň çagany terbiýelemekde ähli başga adamlardan artykmaç hukugy bardyr. Ata-ene çaganyň ýaşyny we hukuk ukyplylygyny nazara almak bilen, çaganyň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini durmuşa geçirmäge we goramaga gönükdirilen özbaşdak hereketleri amala aşyrmagynda oňa ýardam edýär. Ata-ene çaganyň kanuny wekilleri bolmak bilen, üçünji taraplar bilen gatnaşyklarda, şol sanda derňewde we kazyýetde onuň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goraýarlar. Eger hossarlyk we howandarlyk edarasy tarapyndan ata-enesi bilen çaganyň bähbitleriniň arasynda düşünişmezlikleriň bardygy anyklanylsa, ata-ene çaganyň bähbitlerine wekilçilik etmäge hakly däldir. Ata-enesi bilen çaganyň arasynda düşünişmezlikler bolan halatynda hossarlyk we howandarlyk edarasy onuň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak üçin wekil bellemäge borçludyr. Ata-ene çagalarynyň umumy orta bilim almagyny üpjün etmäge borçludyr. Olaryň öz çagalarynyň pikirini nazara almak bilen, bilim edarasyny we olary okatmagyň görnüşini saýlamaga hukugy bardyr. Ata-eneler çaganyň terbiýesi we ösüşi üçin jogapkärçilik çekýärler. Ata-enäniň öz çagalary babatda deň hukuklary we borçlary bardyr. Ata-enäniň arasyndaky nika bozulan halatynda hem öz çagalary babatda deň hukuklary we borçlary bardyr. Ata-enelik hukuklary çagalar doly kämillik ukybyna eýe bolan halatynda bes edilýär. Çaganyň doglan pursatyndan başlap raýatlygyny, milletini, adyny, atasynyň adyny, familiýasyny we maşgala gatnaşyklaryny goşmak bilen, öz indiwiduallygyny saklamaga hukugy bardyr. Çaganyň ady ata-enesiniň razylygy bilen dakylýar. Çaga atasynyň ady kakasynyň ady boýunça dakylýar. Çaga nikada durmaýan ejeden doglan halatynda, ata-enesiniň bilelikdäki arzasy bolmadyk mahalynda ýa-da atalygy anyklamak, ýa-da atalygyň ykrar edilendiginiň faktyny takykklamak hakynda ka-

zyýetiň çözüdi bolmadyk mahalynda, çaganyň kakasynyň familiýasy ejesiniň familiýasy boýunça çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysyna girizilýär, çaganyň kakasynyň we atasynyň ady – ejesiniň görkezmesi boýunça, milleti we raýatlygy – ejesiniň milleti we raýatlygy boýunça girizilýär. Girizilen maglumatlar atalygy anyklamak hakynda meseläni çözmek üçin päsgelçilik bolup bilmez. Eger ejesi çaganyň kakasy hakynda maglumatlary görkezmekden ýüz dönderse, onda «çaganyň kakasy» diýen setirde kese çyzyk goýulýar. Eger çaganyň kakasy bilen nikada durmaýan ejesiniň islegi boýunça çaganyň kakasy hakynda maglumatlar çaganyň dogluş hakynda nama ýazgysyna girizilmeýän bolsa, onda atasynyň ady oňa ejesiniň görkezmesi boýunça dakylp bilner. Çaganyň familiýasy ata-enesiniň familiýasy bilen kesgitlenilýär. Eger ata-ene umumy familiýany göterýän bolsa, çaga ata-enesiniň familiýasy dakylýar. Ata-enesiniň familiýasy dürli bolanda, şeýle hem ata-enesiniň (olardan biriniň) familiýasy üýtgände, çaga ata-enesiniň razylygy bilen kakasynyň ýa-da ejesiniň familiýasy dakylýar. Ata-enesiniň islegi boýunça çaga kakasynyň ýa-da atasynyň, ýa-da babasynyň ady boýunça familiýa berlip bilner. Çaganyň ady ýa-da familiýasy babatda ata-enesiniň arasynda yllaşyk bolmadyk mahalynda ýüze çykan düşünişmezlikler hossarlyk we howandarlyk edarasy tarapyndan çözülýär. Çaganyň milleti onuň ata-enesiniň milleti bilen kesgitlenilýär. Eger ata-enesiniň milleti dürli bolsa, çaga pasport berlende, milleti onuň islegi boýunça kakasynyň ýa-da ejesiniň milletine görä kesgitlenilýär. Biri-biri bilen nikada durmaýan adamlardan çaga doglan halatynda we olaryň bilelikdäki arzasy ýa-da çaganyň kakasynyň arzasy bolmadyk mahalynda atalyk ata-enäniň biriniň ýa-da çaganyň hossarynyň (howandarynyň) arzasy boýunça, ýa-da çaga eklenjinde durýan adamyň arzasy boýunça, ýa-da on sekiz ýaşyna ýeten çaganyň özüniň arzasy boýunça kazyýet tertibinde anyklanylýar. Çaganyň atalygy anyklanylanda,

kazyýet çaga dogulmazyndan öň çaganyň ejesiniň we jogap berijiniň bile ýaşandygyny we umumy hojalygy ýöredendigini ýa-da çagany bilelikde terbiýeländigini, ýa-da ekläp-saklandygyny, ýa-da jogap beriji tarapyndan atalygyň ykrar edilmegini anyk tassyklaýan başga kanuny subutnamalary nazara alýar.

Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan emläk gatnaşyklary. Ene-atanyň we çagalaryň arasynda şahsy hukuk gatnaşyklaryň esasynda emläk hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar. Ata-eneler kämillik ýaşyna ýetmedik, kämillik ýaşyna ýeten zähmete ukypsyz kömege mätäç bolan çagalary, şeýle hem, bilim almagyň gündizki görnüşi boýunça, ýöne ýigrimi üç ýaşdan uly bolmadyk okýanlary ekläp-saklamaga borçludyr. Kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryň we ene-atalaryň emlägi umumy bolup durýar, diýmek her bir kemala gelmedik çaga ene-atasynyň emlägi bilen ulalyp bilýär. Çaga 18 ýaş dolandan soň, onuň emlägi ene-atasynyň emläginden aýry bolup durýar. Şol wagtdan başlap, ene-atalar we çagalalar bir-biriniň emlägi bilen diňe razylygy boýunça ulanyp bilýärler.

Perzentlige almaklyk we perzentligi ýatyrmak. Hos-sarlygy we howandarlygy bellemek we ony ýatyrmak. Perzentlige almaklyk diýlip, maşgalanyň keseki, ýagny ýetim ýa-da ene-atanyň terbiýesinden kesilen (enäniň, atanyň näsaglygy sebäpli, ene-atanyň çagany terbiýelemekden ýüz öwürmegi ýa-da ene-ata hukugyndan mahrum edilmegi) çagalary terbiýelemeklige alynmagyna aýdylýar. Perzentlige almaklyk – bu hukuknama bolup, perzentlige alýanyň we perzentlige alynýanyň arasynda garyndaşlyk derejede edil hakyky ene-ata we çagalaryň arasyndaky ýaly ýüze çykýan hukuklary we borçlary döredýär. Diňe kemala gelmedik çagalary, olaryň bähbitlerini goramak üçin perzentlige alyp bolýar. Ýöne käbir halatlarda, perzentlige alanyň we perzentlige alynýanyň arasynda ata-ene bilen çaganyň arasyndaky ýaly gatnaşyklaryň hakykatdan hem öň bardygy

kazyýet tarapyndan anyklanylsa, kämillik ýaşyna ýetenden soň hem adamy perzentlige almak geçirilip bilner. Perzentlige alyjylar bolsa tersine, diňe kämillik ýaşyna ýeten adamlar bolup bilerler.

Perzentlige almaklyk bilen raýatlar döwlete ene-atasyz galan çagalary terbiýelemekde uly ýardam edýär. Çagany perzentlige aljak adamlar öz arzasy bilen häkimlikleriň hossarlyk we howandarlyk edaralaryna ýüz tutýarlar. Perzentlige almak hakynda resminamalary hossarlyk we howandarlyk edaralary taýýarlaýarlar we olaryň gatnaşmagynda şol resminamalara häkim tarapyndan bir aýyň dowamynda garalýar. Perzentlige alýanyň we perzentlige alnan çaganyň özara hukuklary we borçlary çagany perzentlige almak baradaky çözüti çykarylan gününden başlap ýüze çykýar. Türkmenistanyň maşgala kanunçylygy esasynda kazyýetiň çözüdi boýunça ata-enelik hukugyndan mahrum edilen, ýa-da kazyýet tarapyndan ata-enelik hukuklary çäklendirilen adamlar, kazyýetiň çözüdiniň esasynda kämillik ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen diýlip ykrar edilen adamlar, kanun tarapyndan öz üstüne ýüklenen borçlaryny ýerine ýetirmändigi ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirmändigi sebäpli, hossaryň (howandaryň) borjuna ýerine ýetirmekden çetleşdirilen adamlar, öňki perzentlige alanlar, eger perzentlige almak olaryň günäsi boýunça kazyýet tarapyndan ýatyrylan bolsa, saglyk ýagdaýy boýunça ata-eneleriniň hukuklaryny we borçlaryny amala aşyryp bilmeýän adamlar, mugallymçylyk we terbiýeçilik işi bilen baglanyşykly jenaýatlary, şeýle hem bilkastlaýyn agyr we aýratyn agyr jenaýatlary edendigi üçin iş kesilen adamlar, eger olaryň iş kesilenlik aýby ýatyrylmadyk bolsa, hemişelik ýaşayan ýeri, şeýle hem bellenilen sanitariýa we tehnik talaplara laýyk gelýän ýaşayyş jaýy bolmadyk adamlar, arakhorlukdan, neşeşlikden ýa-da taksikamaniýadan ejir çekýän adamlar perzentlige alyjylar bolup bilmeýärler. Öz aralarynda nikada durmaýan adamlar şol bir çagany

bilelikde perzentlige alyp bilmezler. Eger-de perzentlige almaklyk çaganyň bähbitlerine ters gelyän bolsa we perzentlik kanuny düzgünlerini bozulup geçirilen bolsa, onda perzentlige almaklyk kazyýetiň çözüdiniň esasynda haryky däl diýlip ýa-da ýatyrylyp bilner.

Ata-enesiniň ölmegi, ata-enesiniň ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilmegi, ata-enesiniň kesellemegi zerarly ýa-da beýleki sebäplere görä, ata-enäniň hossarlygyndan mahrum bolan kemala gelmedik çagalary terbiýelemek üçin, şonuň ýaly-da şol çagalaryň şahsy we emläk hukuklaryny hem-de bähbitlerini goramak üçin olaryň üstünden hossarlyk we howandarlyk belenilýär. Hossarlyk we howandarlyk kämillik ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen fiziki şahslaryň hukuklaryny we bähbitlerini goramak üçin belenip bilner. Özleriniň saglyk ýagdaýy sebäpli, öz hukuklaryny özbaşdak amala aşyryp bilmeýän we öz borçlaryny özbaşdak ýerine ýetirip bilmeýän kemala gelen adamlaryň şahsy we emläk hukuklaryny hem-de bähbitlerini goramak üçin hossarlyk we howandarlyk belenilýär. Kämillik ýaşyna ýetmedik ýedi ýaşa çenli çagalara, şeýle hem kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen adamlara hossarlyk belenilýär. Hossarlar kanuna laýyklykda hossarlyk edilýänleriň wekilleri bolup durýarlar hem-de olaryň adyndan we olaryň bähbitleri üçin ähli zerur geleşikleri baglaşýarlar. Kämillik ýaşyna ýetmedik ýedi ýaşdan on sekiz ýaşa çenli çagalara, şeýle hem kazyýet tarapyndan kämillik ukyby çäklendirilen diýlip ykrar edilen adamlara howandarlyk belenilýär. Kämillik ýaşly kämillik ukyby bolan saglyk ýagdaýy sebäpli özleriniň hukuklaryny özbaşdak gorap we borçlaryny ýerine ýetirip bilmeýän adamlara howandarlyk diňe şol adamlaryň haýyşy boýunça belenilip bilner.

Howandarlar howandarlyk edilýänleriň öz hukuklaryny amala aşyrmagynda we borçlaryny ýerine ýetirmeginde olara ýardam edýärler, şeýle hem olary üçinji adamlaryň

hyýanatçylyklaryndan gorap saklaýarlar. Howandarlar howandarlyk edilýänleriň özbaşdak baglaşmaga hakly bolmadyk geleşiklerini baglaşmaga razylyk berýärler. Hossarlaryň we howandarlaryň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda hukuklary we borçlary bardyr. Hossarlaryň hossarlyk we howandarlyk edaralaryndan deslapdan ygtyýarlyk alman hossarlyk edilýänleriň adyndan durmuş geleşikleriniň çäklerinden çykýan geleşikleri baglaşmaga haky ýokdur, howandarlaryň bolsa - şolar ýaly geleşikler baglaşylmagyna razylyk bermäge haky ýokdur. Kepillendiriş tertibinde tassyklanylmaga degişli şertnamalary baglaşmak üçin, hossarlyk edilýänleriň degişli hukuklardan ýüz döndermek üçin, emlägi paýlaşmak üçin, ýaşaýyş jaýlaryny çalyşmak we emlägi almak üçin hossarlyk we howandarlyk edarasynyň deslapdan ygtyýarlyk bermegi talap edilýär. Hossarlyk we howandarlyk boýunça wezipeleri hossarlyk we howandarlyk edaralary amala aşyrýarlar. Hossarlyk we howandarlyk etmek kämillik ýaşyna ýetmedik çagalara – bilim edaralarynyň, kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen diýlip ykrar edilen adamlara - saglygy goraýyş edaralarynyň, saglyk ýagdaýy boýunça howandarlyk edilmegi zerur bolan kämillik ukyby bar adamlara – durmuş taýdan goramak edaralarynyň üstüne ýüklenilýär.

Hossar ýa-da howandar saýlanyp alnan mahalynda onuň şahsy sypatlary, hossarlyk ýa-da howandarlyk borçlaryny ýerine ýetirmäge ukyby, onuň bilen hossarlyga ýa-da howandarlyga mätäç bolan adamyň arasyndaky gatnaşyklar onuň ýaly-da eger mümkin bolsa, howandarlyk edilýäniň islegi nazara alynmalydyr. Kämillik ukyby bolan, ýöne saglyk ýagdaýy sebäpli, özbaşdak öz hukuklaryny goramaga we öz borçlaryny ýerine ýetirmäge mümkinçiligi bolmadyk, kemala gelen adama howandar, diňe howandarlyk edilýän adamyň razylygy bilen saýlanylyp alynýar. On sekiz ýaşyna ýetmedikler; kanunda bellenen tertipde kämillik

ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäklendirilen diýlip ykrar edilenler; ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilenler; ozal perzentlige alanlar, eger perzentlige almak perzentlige alanyň öz borçlaryny ýerine ýetirmändigi ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirmändigi sebäpli ýatyrylan bolsa; özleriniň üstüne ýüklenen borçlary ýerine ýetirmändigi ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirmändigi sebäpli hossaryň ýa-da howandaryň borçlaryndan çetleşdirilenler; mugallymçylyk we terbiýeçilik işi bilen baglanyşykly jenaýatlary, şeýle hem bilkastlaýyn agyr we aýratyn agyr jenaýatlary edendigi üçin iş kesilen, eger olaryň iş kesilenlik aýby aýrylmadyk bolsa; arakhorlukdan, neşekeşlikden ýa-da toksikomaniýadan ejir çekýänler hossar ýa-da howandar edilip belleniş bilmezler. Hossarlyga we howandarlyga bellenen adamlar öz borjyny talaba laýyk ýerine ýetirip bilmeseler ýa-da hossarlygy-howandarlygy talap edýän esaslar aradan aýrylsa, onda hossarlyk we howandarlyk ýatyrylýar.

Soraglar:

1. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklara näme esas bolup durýar?
2. Ene-atalaryň we çagalaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklary nähili bolýar?
3. Ene-atalaryň we çagalaryň arasyndaky emläk gatnaşyklary nähili kadalaşdyrylýarlar?
4. Perzentligiň maksady näme bolup durýar?
5. Perzentlige almaklygyň tertibi nähili?
6. Perzentlige almagyň ýatyrylmagyna näme esas bolup bilýär?
7. Hossarlyk kimiň üstünden bellenişär?
8. Howandarlyga degişli adamlar kimler bolup durýarlar?

VI. bap TÜRKMENISTANYŇ JENAÝAT HUKUGYNYŇ ESASLARY

§24. Jenaýat hukugy we jenaýat barada düşünje

Jenaýat hukugy we jenaýat kanuny barada düşünje. Jenaýat hukugy, hukugyň bir ulgamy bolup, döwletiň ýokary kanun çykaryjy edarasy tarapyndan bellenen, jenaýat eden adamlar babatda jeza bermek, döwlet mejbur edişiniň beýleki çärelerini ulanmak ýoly bilen jemgyýetçilik gatnaşyklaryny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goraýan, şonuň ýaly-da jenaýat jogapkärçiliginiň esasyňy, jenaýat jogapkärçiliginden boşatmagyň we jeza bermeginiň iş kesilenlik aýbynyň ýatymagyny, lukmançylyk we terbiýeçilik häsiýetli mejbur ediş çäreleri ulanmagyň şertlerini we tertibini düzgünleşdirýän hukuknamalaryň jemini beýan edýän pudakdyr. Jenaýat hukugy jenaýaty, jenaýatyň derejelerini, jenaýat jogapkärçilige degişli adamlary, jenaýat jogapkärçiliginiň bellenmeginiň we boşadylmagynyň esaslaryny, jenaýat jogapkärçiligini agyrlaşdyrýan we ýeňilleşdirýän ýagdaýlaryny, jenaýatçylygy aradan aýyrýan ýagdaýlaryny jezany we onuň görnüşlerini kadalaşdyrýan hukuk pudagydyr. Jenaýat hukugy jenaýat eden adamyň we döwletiň adyndan çykyş edýän, hukugy goraýjy edaralaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary kadalaşdyrýar. Jenaýat hukuk gatnaşyklary jenaýatçylykly wakanyň başlan pursatyndan ýüze çykýarlar we jenaýat eden adamyň iş kesilenlik aýbynyň aýyrylmagy bilen tamamlanýar. Hukukugy goraýjy edaralar diňe döwletiň adyndan jenaýatçylykly waka baha berýärler we şolary eden adamlara hökümiň esasynda jeza çärelerini ulanýarlar. Jenaýat kanunçylygynyň wezipeleri Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 2-nji maddasynda beýan edilen, olaryň

esasynda jenaýat hukugynyň wezipeleri kesgitlenilýär, olaryň sanyna şahsyýeti, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, jemgyýeti we döwletiň bähbitlerini, eýeçiligi, jemgyýetçilik tertibini, Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny, konstitusion gurluşyny we Bitaraplyk hukuk ýagdaýyny, parahatçylygy we adamzadyň howpsuzlygyny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goramak, şeýle hem jenaýatlaryň önüni almak hem girýär.

Türkmenistanyň jenaýat kanuny häkimiýetiň jenaýat diýlip ykrar edilen jemgyýetçilik üçin howply etmişleri gadagan edýän we jenaýat etmekde günäkär adamlar barada jezalary we beýleki döwlet mejbur ediş hem jemgyýetçilik täsiriniň çärelerini belleýän namadyr. Jenaýat kanunçylygy jenaýat bolup durýan etmişleriň gutarnykly san ýazgysyny berýär. Jenaýat kanunlaryny diňe Mejlis çykaryp biler, soň bolsa olara Türkmenistanyň Prezidenti gol çekýär. Başga döwlet edaralaryň jenaýat kanuny çykarmaga we kabul etmäge haky ýokdur.

Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň gurluşy we mazmuny. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi 1997-nji ýylyň iýun aýynyň 12-ne kabul edilen, oňa gysgaça Türkmenistanyň JK diýilýär. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi kabul edileni bári oňa ençeme üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. Şol sebäpli 2010-njy ýylyň 10-njy maýynda Türkmenistanda kanun esasynda Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň rejelesen görnüşi kabul edildi. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksine düýpli üýtgetmeler 2010-njy ýylda girizildi, şol sanda 15 ýyl azatykdan mahrum etmek jezanyň in ýokary möhleti diýlip bellenildi. Diňe aýratyn agyr jenaýatlaryň edilmegi üçin 25 ýyl azatlykdan mahrum edilmek jezasy bellenip bilner. Şol sanda, köp jenaýatlaryň sanksiyasyna (maddada göz önünde tutulan jeza), esasanam eýeçilige garşy jenaýatlaryň sanksiyasyna jerime jezasy goşuldy.

Türkmenistanyň Jenaýat kanunçylygyna girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar Türkmenistanyň ykrar eden

halkara şertnamalaryň we borçnamalaryň durmuşa geçirilýändiginiň aýdyň subutnamasydyr. Türkmenistanyň milli kanunçylygy ýyl-ýyldan kämilleşdirilýär we ony dünýä standartlaryna gabat getirmek üçin döwletimizde uly-uly işler alyp barylýar. Türkmenistanyň Jenaýat kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we halkara hukugynyň ýörelgelerine esaslanýar. Türkmenistanyň JK-sy Umumy we Aýratyn bölümlerden ybarat bolup, özünde 359 madda jemleýär. Türkmenistanyň çäginde hereket edýän kanunlaryň we namalaryň hemmesi Türkmenistanyň Jenaýat kodeksine laýyk gelmelidir. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi 14 sany bölümden we 34 sany bapdan düzülen. Umumy bölekde jenaýat kanunçylygynyň we jenaýat hukugynyň esasy düşüňjeleri kadalaşdyrylan, Aýratyn bölekde bolsa aýratyn ýeke-täk jenaýatlaryň düşüňjeleri, görnüşleri we maddalaşdyrylyş alamatlary görkezilen.

Jenaýat hukugynyň esasy ýörelgeleri. Jenaýat hukugynyň esasy ýörelgeleri (esasy düzgünler) Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 3-nji maddasynda görkezilendir, olar şulardan ybarat: 1) kanunlyk; 2) kanunyň öňünde raýatlaryň deňligi; 3) günäkärlik jogapkärçiligi; 4) adalatlylyk; 5) yn-sanperwerlik. **Kanunlyk** ýörelgesi – her bir raýatyň kanunlary hormatlamalydygyny we berjaý etmelidigini aňladýar. Etmişin jenaýatçylyklydygy, şoňa jeza berilmelidigi we gaýry jenaýat-hukuk netijeleri jenaýat kanuny arkaly kesgitlenilýär. **Raýatlaryň jenaýat eden halatynda kanunyň öňünde deňligi** bolanda – adamyň jynsyna, tenniniň reňkine, milletine, gürleýän diline, wezipesine, emlägine, dinine garamazdan, jenaýat jogapkärçiligi deň ýüze çykýar. Şu ýörelge demokratiýa düzgünlerini beýan edýär. **Günäkärlik** ýörelgesi – diňe jenaýat eden adamyň günäsi bes-belli bolsa, hem-de zyýanly netijeleriň we edilen etmişin arasynda sebäpli baglansyk bolsa, dine şonda jenaýat jogapkärçiligi ýüze çykýar. Kazyýetiň hökümi boýunça we kanuna laýyklykda aýyplanlyýan günäkär diýlip

hasaplanylmasa we oňa jenaýat jezasy berilmedik halatynda, hiç kim jenaýat etmekde günäkär diýlip hasap edilip bilinmez, oňa jenaýat jezasy berlip bilinmez. **Adalatlylyk ýörelgesi** – adalatlylyk öz mazmuny boýunça kanunçylygyň mahsus alamatydyr. Adalatlylygyň esasynda ýagşylyk we ýamanlyk düşüňjeleri bardyr. Her bir jenaýat eden adam diňe öz eden jenaýaty üçin jeza çäresine çekilip bilner. Jenaýatkäre ulanylýan jeza, adalatly, onuň eden etmişine laýyklykda bellenmelidir. Berilýän jeza, jenaýatyň agyrlygyna, onuň edilen ýagdaýlaryna we günäkäriň şahsyýetine gabat gelmelidir. **Ynsanperwerlik ýörelgesi** – ol adamkärçilikdir. Her bir raýatyň, onyň eden jenaýatyna garamazdan, hukuklary we bähbitleri hökmany suratda berjaý edilmelidir. Adamyň mertebesine, namysyna degýän, beden taýdan ony kemsidýän hereketler jenaýat eden adamyň garşysyna ulanyp bilinmez.

Jenaýat barada düşüňje we onuň alamatlary. Jenaýatyň beýleki hukuk bozulmalardan tapawudy. Şahsyýet bilen jemgyýetiň arasyndaky jedel haýsysynyň ýokary jemgyýetçilik howpy döredýändiginiň we jenaýat hukuk täsiri üçin çäre ulanmagy talap edýändiginiň kesgitlemesi jenaýat kanunçylygyň esasy meseleleriniň biri bolup durýar. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 10-njy maddasyna laýyklykda, jenaýat kanuny tarapyndan goralýan obýektlere zyýan ýetirýän, ýa-da zyýan ýetirmäge howp döredýän, edilen jemgyýetçilik howply günä etmiş (hereket ýa-da hereketsizlik) jenaýat diýilip hasap edilýär. Jenaýatyň alamatlary (esasy taraplary), kanunda jenaýat düşündirişiniň kanuny kesgitlemesiniň esasynda düzülýär. Jenaýatyň alamaty dört hökmany düzümden ybaratdyr: 1) jemgyýet üçin howply; 2) günäli; 3) jenaýat kanunyna garşy; 4) jenaýat jogapkärçilikli (jezaly).

Jenaýat kanunçylygy jenaýatyň kesgitlemesini jemgyýetçilik howply hereket ýada hereketsizlik astynda göz önünde tutýar. Onuň esasynda maddy alamat, onuň jem-

ýetçilik howpy goýlan. Jemgyýetçilik howpy bu jenaýatyň aýratyň durmuş düzgünlerine garsy ýagdaýdyr. Ol kanunyň goragy astynda goýlan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna hakyky zyýan ýetirmekde mümkinçiligini özünde jemleýän jenaýatyň kanuna ters gelýän alamatlaryny we düzümini baglanyşdyrýar.

Hukuk bozulma hereketiň giň toplumyna dürli düşüňýär. Jenaýat hem, özüniň esasy alamatlary boýunça hukuk bozulmadyr. Ýöne hukukçylaryň bellemegine görä, jenaýat beýleki hukuk tertibiniň bozulmalaryndan, ýagny özüniň raýatlara, jemgyýete we döwlete ýetirýän uly howpy bilen tapawutlanýar. Jenaýat jemgyýete howplylyk derejesi we häsiýeti boýunça beýleki jemgyýetçilik hukuk bozulmalaryndan tapawutlanýar. Jenaýatçylykly etmiş günäniň bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk görnüşi bilen amala aşyrylyp bilner. Jenaýat Türkmenistanyň jenaýat kanunyň kadasyna ters gelýändir. Diňe jenaýat edilenligi üçin jenaýat jogapkärçiligi hökmünde jeza çäresi bellenip bilner. Jenaýatyň we beýleki hukuk bozulmalarynyň çäklendirmesiniň maddy alamaty ýetirilen zyýan bolup durýar. Ýetirilen zyýanyň möçberine görä köp halatlarda hukuk bozulma jenaýat hökmünde hasaplanylýar.

Özüniň mazmuny boýunça diňe jemgyýet üçin howply hereket ýa-da hereketsizlik jenaýat bolup durýar. Jemgyýetçilikli howply hereketleriň hukuk tarapyndan goralýan bähbitlere zyýan ýetiriş howpuny görkezýär. Hereket, işjeň hereket bolup, oňa diňe hereketler we şonuň bilen baglanyşykly zatlar girmän, eýsem aýdylan sözler, haýbatlar girýär. Hereket «urmak, basmak, zyňmak, açmak, iteklemek, almak» üsti bilen amala aşyrylýar. Hereketsizlik bolsa adamyň özüni passiw alyp barşyny aňladýar, diýmek, belli bir borjuna girýän hereketlerden saklanmak. Hereketsizlik dürli hereketiň saklanmagy bilen kesgitlenýär. Ol jemgyýetçilik howply akyl ýetirilişi, erkin özüni alyp barşy, berlen şertlerde adamyň belli bir hereketi amala aşyrmaga borçly

bolup, ýöne amala aşyrylmadyk halatynda, herketsizligiň üsti bilen jenaýat edildi diýip aýdylýar. Hereketsizligiň üsti bilen jenaýaty amala aşyran adam jenaýat jogapkärçiligine çekilende, jenaýatkäriň özüni alyp barşynyň häsiýeti we mazmuny nazara alynman, eýsem hereketsizligiň çägi 3 kadadan çykma bilen kesgitlenýär:

1. Adamyň belli bir hereketi ýerine ýetirmeginiň hökmanylygy.
2. Şol hereketleri görkezilen şertlerde amala aşyrmagyň mümkinçiligi.
3. Adamdan talap edilýän hereketleri ýerine ýetirilmezligi.

Soraglar:

1. Jenaýat hukugy nämäni öwredýär?
2. Jenaýat hukugynyň ýörelgeleri nämelerden düzülen?
3. Jenaýat diýlip nämä diýilýär?
4. Jenaýatyň alamatlary nämeden ybarat bolup durýar?
5. Jenaýatyň beýleki hukuk bozulmalardan nämä tapawudy bar?
6. Hereketiň üsti bilen jenaýat etmek diýlip nämä diýilýär?
7. Hereketsizligiň üsti bilen jenaýat etmek diýlip nämä aýdylýar?

§25. Jenaýatyň görnüşleri

Jenaýatyň görnüşleri. Jenaýatlar görnüşi boýunça ýeke-täk (ýönekeý) we çylşyrymly jenaýatlara bölünýärler. Jenaýatçylykly etmiş hereketiň ýa-da hereketsizligiň üsti bilen amala aşyrylmagy, günäniň görnüşi boýunça ýeke-täk (ýönekeý) we çylşyrymly jenaýatlara bölünmek, jenaýat hukugynyň nazaryýetinde giňişleýin seredilýär. Ýeke-täk jenaýat diýlip, bir hereketden (hereketsizlikden) we bir netijeden ybarat etmiş aýdylýar. Ol Jenaýat kodeksiň Aýratyn bölümüniň bir maddasynda ýa-da maddasynyň bir bölümünde maddalaşdyrylan, jenaýatyň bir düzümini düzýän, bir görnüşde bir obýekte kast edýän hereket (hereketsizlik) bolup durýar. Çylşyrymly jenaýat bolsa, iki ýa-

da ondan köp hereketiň (hereketsizligiň) üsti bilen amala aşyrylmagy ýa-da birnäçe zyýanly netijeleriň ýüze çykmagy, ýa-da güňäniň iki görnüşi bilen häsiýetlendirilýär. Haçanda, iki ýa-da ondan köp hereketiň (hereketsizligiň) esasynda diňe bir zyýanly netije ýüze çyksa, ýa-da iki we ondan köp hereketiň (hereketsizligiň) esasynda köp zyýanly netije dörese, ýa-da güňäniň iki görnüşi bilen bir jenaýat edilse, onda sol jenaýata çylşyrymly jenaýat diýlip aýdylýar. Günäniň agyrylyk derejesiniň we jenaýatyň jemgyýetçilik howpunyň esasynda Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiň 11-nji maddasy boýunça hemme jenaýatlary **netijäniň derejesi boýunça dört derejelere** bölünýärler: **uly bolmadyk agyr, ortaça agyr, agyr we aýratyn agyr.**

1. Uly bolmadyk agyr jenaýatlar diýlip, edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda ýokary jezasy iki ýyldan köp bolmadyk möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn we seresapsyzlykly etmişler hasaplanýar.
2. Ortaça agyr jenaýatlar diýlip, edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda iň ýokary jezasy 8 ýyla çenli möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek görnüşinde göz tutulan önünde bilkastlaýyn we seresapsyzlykly etmişler hasap edilýär.
3. Agyr jenaýatlar diýlip, edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda iň ýokary jezasy 15 ýyla çenli möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn we seresapsyzlykly etmişler hasap edilýär.
4. Aýratyn agyr jenaýatlar diýlip, edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda iň ýokary jezasy 25 ýyla çenli möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek jezasy görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn jenaýatlar hasaplanýar.

Jenaýatlaryň hemmesini derejesi boýunça bölmek uly ähmiýetlidir, sebäbi jeza bellenende, onda jezanyň görnüşi,

agyrlygy we çägi, jenaýatyň derejesi bilen bagly bolup durýar. Günäniň görnüşi boýunça jenaýata seredeniňde, onda jenaýatlaryň belli bir derejeleri, meselem, uly bolmadyk agyr, ortaça agyr we agyr jenaýatlary hem bilkastdan hem-de seresapsyzlygyň üsti bilen amala aşyrylyp bilner, aýratyn agyr jenaýatlar bolsa diňe bilkastdan edilen bolmaly.

Jenaýatyň düzümi. Jenaýat kodeksiniň haýsy maddasy bilen bolan jenaýatçylykly waka gabat gelýändigini anyklamak we edilen etmişi maddalaşdyrmak üçin zerur. Her bir jenaýat öz düzüminde dört alamaty jemleýär, olar:

- 1) Obýekt;
- 2) Obýektiw tarapy;
- 3) Subýektiw tarapy;
- 4) Subýekt.

Jenaýatyň **Obýekti** diýlip, jenaýat kanuny tarapyndan goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklarana aýdylýar. Türkmenistanyň jenaýat kanunçylygy şahsyýeti, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerini, eýeçiligi, jemgyýetçilik tertibini, Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny, konstitusion gurluşyny we Bitaraplyk hukuk ýagdaýyny, parahatçylygy we adamzadyň howpsuzlygyny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goraýandyr. Jenaýatyň **Obýektiw tarapy** – jenaýatyň daşky alamatlaryny özünde jemleýär. Oňa etmişiň özi (hereket ýa-da hereketsizlik), ýüze çykan zyýanly netije, etmişiň we netijäniň arasyndaky sebäpli baglansyk hökmany girmelidir. Ýöne ondan daşary jenaýatyň ýeri, wagty, ýaragy, usuly we beýlekiler jenaýatyň obýektiw tarapynyň goşmaça alamatlary hökmünde seredilip bilner. Jenaýatyň **Subýektiw tarapy** bolsa, jenaýatkäriň eden etmişine içki, psihiki garaýşyny görkezýär. Subýektiw tarapy günäni aňladýar, onuň iki görnüşi bardyr: bilkastlaýyn we seresapsyzlykdan. Jenaýatyň **Subýekti** jenaýaty amala aşyran, akly düzüw, jenaýat jogapkärçiliginiň ýaşyna ýeten adamdyr. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 20-21-nji maddalarynda, jenaýat jogapkärçiliginiň umumy şertleri görkezilendir, oňa jenaýat eden wagtyna çenli on alty ýaş dolan

adamlar, akyly düzüw fiziki şahsyýet degişlidir. Ýöne käbir jenaýatlaryň edilmegi üçin, jenaýat jogapkärçiligine on dört ýaşdan on alty ýaşa çenli bolan adamlar hem degişli bolýarlar, bilkastlaýyn adam öldürendigi üçin (101 madda), saglyga bilkastdan agyr şikes ýetirendigi üçin (107 madda), saglyga bilkastdan orta agyrlykdaky şikes ýetirendigi üçin (108 madda), zorlandygy üçin (134 madda), ogurlyk edendigi üçin (227 madda), talaňçylyk edendigi üçin (230 madda), garakçylyk edendigi üçin (231 madda), gorkuzyp alandygy üçin (232 madda), kesekiniň transport serişdesini bikanun eýeländigi üçin (234 madda), emlägi bilkastdan ýok edendigi ýa-da zaýalandygy üçin (235 maddanyň ikinji bölegi), ýaragy, ok-därileri, partlaýjy maddalary we partladyjy enjamlary ogurlandygy ýa-da gorkuzyp alandygy üçin (291 madda), neşe serişdeleri ýa-da psihotrop maddalary satmak maksady bilen bikanun taýýarlandygy, gaýtadan işländigigi, edinendigi, saklandygy, daşandygy, iberendigi üçin (292 madda), neşe serişdeleri ýa-da psihotrop maddalary ogurlandygy ýa-da gorkuzyp alandygy üçin (294 madda). Jenaýat eden mahalynda öz hereketleriniň (hereketsizliginiň) häsiýetine, ähmiýetine düşünen, olardan ugur alan adam akyly düzüw diýlip hasap edilýär we jenaýat jogapkärçiligine çekilip bilner. Jenaýat kanunynda göz önünde tutulan etmişi eden mahalynda öz hereketleriniň (hereketsizliginiň) häsiýetine we ähmiýetine, olaryň jemgyýetçilik howpludygyna akyl ýetirip bilmedik ýa-da psihiki (akyl) taýdan kesellemegi, psihiki bozulmagyň wagtlaýyn keselliligi ýa-da akyly kemligi netijesinde şolara erk edip bilmedik adam jenaýat jogapkärçiligine çekilip bilinmez.

Bilkastlaýyn we seresapsyzlyk bilen jenaýat etmek. Jenaýatyň esasy alamaty, günäkärlik bolup durýar. Günäkärlik jenaýatyň günäli edilmegini aňladýar. Günä – jenaýatkäriň içki psihiki (akyl) garaýşyny aňladýar. Günä – günäkär adamyň jenaýatçylykly etmişe we ol etmişiň zyýanly netijesine psihiki gatnaşygy bolup durýar. Ol jemgyýetçilik howply etmişi amala aşyrmakda jenaýatçynyň akyl ýetirişi bilen erkiniň baglanyşygyny beýan edýär.

Günä, anyk hereketiň (hereketsizligip) amala aşmagyny we ondan saklanylmagyny saýlap almaklygy düzgünleşdirýär. Günäniň iki görnüşi bardyr, jenaýat diňe bilkastdan ýa-da seresapsyzlyk bilen edilip bilner. Jemgyýetçilik howply etmişi bilkastdan ýa-da seresapsyzlyk bilen eden adam jenaýatda günäkär diýlip hasap edilip bilner.

Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 27-nji maddasynyň esasynda, göni ýa-da gytaklaýyn niýet bilen edilen jemgyýetçilik etmiş bilkastdan edilen jenaýat diýlip hasaplanylýar. Eger jenaýaty eden adam, öz hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň jemgyýetçilik howply häsiýetine akyl ýetirse, onuň jemgyýetçilik howply netijelerini öňünden görse, şolaryň bolmagyny islese ýa-da şol netijeleriň bolmagynyň gutulgysyzdygyny öňünden görse, jenaýat göni niýet bilen edilen diýlip hasap edilýär. Eger jenaýaty eden adam öz hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň jemgyýetçilik howply häsiýetine akyl ýetirse, onuň jemgyýetçilik howply netijelerini öňünden görse, islemese, ýöne şeýle netijeleriň bolmagyna düşüňjeli ýol berse ýa-da olara parhsyz garasa, jenaýat gytaklaýyn niýet bilen edilen diýlip hasap edilýär.

Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 28-nji maddasynyň esasynda, jemgyýetçilik üçin howply netijeleriň bolmagyna getiren, özüne ynam edijilik ýa-da harsallyk boýunça edilen jemgyýetçilik howply etmiş seresapsyzlyk boýunça edilen jenaýat diýlip hasap edilýär. Eger jenaýaty eden adam, öz hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň jemgyýetçilik üçin howpludygyna akyl ýetirse, jemgyýetçilik howply netijeleriň bolmak mümkinçiligini öňünden görse, ýöne olaryň öňüni alaryň diýip, ýeňilkellelik bilen hasap etse, özüne ynam edijilik boýunça edilen jenaýat diýlip hasap edilýär. Eger jenaýaty eden adam öz hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň jemgyýetçilik howpludygyna akyl ýetirmese, jemgyýetçilik howply netijeleriň bolmak mümkinçiligini öňünden görüp bilmese, hatda zerur ünslilik we hüşgärlik bolanda şolary öňünden görmeli we görmegi mümkin bolan ýagdaýdaky jenaýat harsallyk boýunça edilen diýlip hasaplanylýar.

Jenaýata bilelikde gatnaşmak (şariklik) we onuň görnüşleri. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 32-maddasynda jenaýata bile gatnaşmak düşüňjesi şeýle berlen, bilkastdan jenaýaty etmäge iki ýa-da şondan-da köp adamyň bilkastdan bilelikde gatnaşmagy jenaýata bile gatnaşmak diýlip hasap edilýär. Bilelikde edilenligini häsiýetlendirmek üçin bilelikde hereket edýän adamlaryň arasyndaky belli bir baglansygy bolmalydyr. Jenaýata bile gatnaşma diňe bilkastdan göni ýa-da gytaklaýyn niýet bilen hereket etmegini aňladýar. Şarikleriň dört görnüşi bellenilýär, olar: ýerine ýetiriji, guraýjy, meçew beriji we ýarandyr.

Dürli şarikleriň orny, ýerine ýetiren etmişi boýunça birmeňzeş bolup bilmez. Şarikleriň orny etmişi maddalaşdyrmak we jeza bellemek üçin örän zerurdyr. Jenaýaty gös-göni eden adam ýa-da beýleki adamlar (bilelikde ýerine ýetirijiler) bilen bilelikde etmäge gös-göni gatnaşan, şeýle hem kanunyň güýjüne görä jenaýat jogapkärçiligine degişli bolmadyk, beýleki adamlary peýdalanmak arkaly jenaýat eden jenaýaty ýerine ýetiriji diýlip hasap edilýär. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 36-njy maddasyna laýyklykda beýleki şarikleriň niýetini gursap almaýan, ýerine ýetiriji tarapyndan jenaýatyň edilmegi ýerine ýetirijiniň kadadan çykmagy diýlip hasap edilýär. Ýerine ýetirijiniň kadadan çykmagyna beýleki şarikler jenaýat jogapkärçiligine degişli däldir. Jenaýat etmegi guran ýa-da onuň ýerine ýetirilmegine ýolbaşçylyk eden, şeýle hem jenaýat etmek üçin topary ýa-da jenaýatçylykly bileleşigi döreden ýa-da olara ýolbaşçylyk eden adam jenaýaty guraýjy diýlip hasap edilýär. Razy etmek, bermit bermek, haýbat atmak ýa-da başga usul arkaly jenaýat etmäge yran adam jenaýat etmäge meçew beriji diýlip hasap edilýär. Ynandyryjy usuly – haýyş, teklipl, satyn almak, sowgat arkaly yrmak.

Mejbur edilmegine – buýruk, adamyň özüne ýa ýakynlaryna bolan gatnaşykda gorkuzmak, bedeni zorluk, gulluk

ýagdaýyndan hyýanatly peýdalanmak ýaly usullar degişli. Jenaýat kanunynda meçew berijini beýan edýän söz «yrmakdyr». Maslahatlary, görkezmeleri bilen, habarlary, jenaýat etmegiň gurallaryny ýa-da serişdelerini bermek ýa-da päsgelçilikleri ýok etmek bilen jenaýat edilmegine ýardam beren adam, şeýle hem jenaýatçyny, ýaragy ýa-da jenaýat etmegiň gaýry serişdelerini, jenaýatyň yzlaryny ýa-da jenaýatçylykly ýol bilen edinilen zatlary gizlemegi öňünden wada (söz) beren adam, şeýle hem şeýle zatlary edinmegi ýa-da satmagy öňünden wada beren adam ýaran diýlip hasap edilýär.

Jenaýatyň şarikligi barada aýdanymyzda bir zady belläp geçmeli, şariklik diňe bilkastlaýyn günäniň görnüşi bilen amala aşyrylyp bilner. Özem, şariklikde jenaýat edilende, hökmany suratda şarikleriň hemme görnüşleri bolmaly däl-dir, olaryň haýsy-da bir görnüşi bolup ýa-da bolman biler. Meselem, käbir jenaýatlarda meçew beriji ýa-da ýaran bolmaýar. Ýöne, bir jenaýatyň amala aşyrylmagyna iki ýa-da ondan köp adamyň gatnaşmagy şarikligiň alamatyny ýüze çykarýar. Belli bir ýagdaýlarda jenaýat etmegine ýeke bir däl-de, eýsem iki ýa-da ondan köp ýerine ýetiriji gatnaşýar. Şol halatda jenaýatyň esasynda has howply we zyýanly netije ýüze çykyp biler, sebäbi köp adam tarapyndan bir jenaýatyň amala aşyrylmagy şol jenaýatyň edilen wagtyny gysgaldýar we ýerine ýetirijileriň ukybyny has ýokarlandyrýar. Emma kazyýet şariklik üçin jeza çäresini bellände, şariklikde jenaýat edenlere berilýän jeza her bir gatnaşyjynyň ýetiren zyýanyna we eden goşandyna laýyklykda belleýär.

Jenaýatçylygy aradan aýyrýan ýagdaýlar barada düşünje we olaryň görnüşleri. Jenaýat hukugynda goralýan bähbitlere ýetirilen zyýan we howp, jenaýat jogapkärçiligine getirýän jemgyýetçilik howply etmiş ýaly seredilmese, şeýle ýagdaýlar jenaýatçylygy aradan aýyrýar. Olar kanunalaýyk, jemgyýetçilik bähbitli hasaplanýar. Jenaýatçylygy aradan aýyrýan ýagdaýlaryň umumy alamat-

lary – bu jenaýatlary amala aşyrmakda adamyň özüni alyp baryş ýagdaýy (hereket ýa-da hereketsizlik) bolup durýar. Daşky görnüşi boýunça jenaýatçylygy aradan aýyrýan ýagdaýlar jenaýat kanunynda gadagan edilen jemgyýetçilik howply etmişň alamatlary bilen meňzeş, ýöne olar kanuna laýyk hasaplanýar, ýagny goralýan bähbitleri goramaga we jemgyýetçilik peýdaly maksatlary gazanmaga ugrukdyrylan, ýa-da zyýan ýetirmäge mejbur ediji azat-erkin adamyň özüni alyp barşy. Jenaýatçylygy aradan aýyrýan ýagdaýlaryň sanawy altydan ybaratdyr. Oňa zerur goranyş, jenaýat eden adam saklananda zyýan ýetirilmegi, bialaç zerurlyk, fiziki we psihiki taýdan mejbur etmek, esaslandyrylan töwekgelçilik we buýrugy ýerine ýetirmek. Şu etmişler daşky alamatlary boýunça jenaýata meňzeş bolsa-da, olar jenaýat däl, sebäbi olar kanuny bähbitler goralanda ýüze çykýarlar we olary amala aşyran adam günäli däl, sebäbi olar jemgyýetiň, döwletiň, raýatlaryň we özleriniň bähbitlerini hyýanatçylyklardan goraýarlar.

Soraglar:

1. Jenaýatyň görnüşleri nähili bolýar?
2. Jenaýatyň düzümi nämeden ybarat?
3. Jenaýatyň Subýekti diýip kime diýilýär?
4. Bilkastlaýyn niýet bilen edilen jenaýat diýlip nämä aýdylýar?
5. Seresapsyzlyk bilen jenaýat etmek näme?
6. Jenaýata bilelikde gatnaşmak (şäriklik) näme bolup durýar?
7. Şärikligiň görnüşleri nämeden ybarat?
8. Jenaýatçylygy aradan aýyrýan ýagdaýlar diýlip nämä aýdylýar?

§26. Jenaýat jogapkärçiligi barada düşünje.

Jenaýat jogapkärçiligi barada düşünje. Jenaýat jogapkärçiliginiň esaslary. Jenaýaty etmek günäkäriň jenaýat jogapkärçiligine çekilmegine we onuň iş kesilen şahsyýet diýip ykrar edilmeginden ybarat bolan jenaýat hukuk netijelere getirýär. Jenaýat jogapkärçiligi – edilen etmişlere garşy döwletiň çäresidir. Jenaýat jogapkärçiligi döwlet tarapyndan mejbur ediş çäreleriň ulanylmagy bilen baglanyşyklydyr. Döwlet mejbur ediş çäreleri jenaýat jogapkärçiliginiň mazmuny hökmünde ýüze çykýar we döwletiň ýörite edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Jenaýat jogapkärçiligini döwlet mejbur edişinde amala aşyrmagyň üç görnüşi bardyr: a) günäkäre jeza çäresini bellemezden çäre görmek, b) günäkäre jeza çäresini belläp, şol çäräni hakykat ýüzünde berjaý etmezlik görnüşinde, c) günäkäre jeza çäresini belläp, şol çäräni hakykat ýüzünde berjaý etmek şerti bilen.

Jenaýat kodeksi tarapyndan goralýan obýektlere zyýan ýetirmek ýa-da zyýan ýetirmek howpuny doretmek, jenaýat jogapkärçiliginiň ýüze çykmagynyň esasy bolup durýar. Jenaýat jogapkärçiligi günäkäriň düzelmäge mejbur bolan belli bir mahrum etmeleri bilen häsiýetlendirilýär. Bu jogapkärçiligiň obýektiv häsiýeti jenaýatçy tarapyndan ýetirilen zyýana döwletiň jogap beriş hereketidir. Jenaýat jogapkärçiligi diňe amala aşyrylan jenaýat üçin ýüze çykýar. Jenaýat jogapkärçiligi we jeza, biri-biri bilen özara gatnaşykly düşünjeleridir. Şol bir wagtyň özünde jeza jenaýat jogapkärçiliginiň esasynda ýüze çykýar. Jenaýat eden şahsyýet islendik mejbur ediş çärelerine däl-de, diňe jenaýat kanunynda göz önünde tutulan döwlet tarapyndan takyk kesgitlenen mejbur ödiş çärelerini sezewar edilip bilner. Jenaýat jogapkärçiligi diýen düşünje şu aşakdakylary girizmegi ýerlikli hasap edýär, eden jenaýaty üçin günäkäriň halk önünde döwlet tarapyndan ýazgarylmasy, jeza-

landyrmak, ýagny jenaýat kanuny tarapyndan göz önünde tutulan şahsy, emläk we ahlak häsiýetli mahrumlyklara sezewar etmek. Şahsy jogapkärçilik bolanda, azatlykdan mahrum etmek, tussag etmek we ş.m. Jenaýat jogapkärçiligi emläk bilen bagly bolanda, oňa jerime salmak, emlägi muzdsuz almak degişlidir. Jogapkärçilik ahlak häsiýetli bolanda, oňa bolsa günäni boýun almak, ýazgarmak degişlidir. Jenaýat jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy bilen hökmany suratda jezanyň bellenmegi döränok. Jenaýat jogapkärçiligi edilen jenaýatyň hukuk taýdan netijesi hökmünde diňe kesgitli wagtyň dowamynda öz hukuk güýjini saklaýandyr. Ýagny onuň başlangyç we gutaryş möhleti bardyr. Jenaýat jogapkärçiligi günäkäre günä yglan ediýän hökümiň çykarylmasy bilen başlanylýar we oňa şonuň esasynda döwlet tarapyndan jeza bellenilýär. Jenaýat jogapkärçiligi jezalandyrylanyň döwlet tarapyndan bellenilen jeza möhletini doldurylmagy we iş kesilenlik aýybynyň öz-özünden aýrylmagy ýa-da aýrylmagy bilen tamamlanylýar.

Jenaýat jogapkärçiligini ýenilleşdirýän we agyrlaşdyrýan ýagdaýlar. Jenaýat jogapkärçiligini ýenilleşdirýän ýagdaýlar Jenaýat kodeksiniň 57-nji maddasynda görkezilen. Olar şu aşakdaky ýagdaýlardan ybaratdyrlar: 1) uly bolmadyk agyr jenaýatyň ilkinji gezek edilmegi; 2) günäkär kämillik ýaşyna ýetmedik bolsa; 3) göwrelilik; 4) günäkäriň köp çagalý maşgalasynyň ýa-da kiçi ýaşly çagalarynyň bolmagy; 5) kyn durmuş ýagdaýlarynyň gabat gelmegi zerarly jenaýatyň edilmegi; 6) jenaýat haýbat atmagyň, gorkuzmagyň, mejbur etmegiň täsiri astynda, maddy, gulluk taýdan garaşlylyk ýa-da başga bir garaşlylyk zerarly edilen bolsa, şeýle hem jenaýatçylykly ýa-da bikanun buýrugy ýa-da görkezmäni ýerine ýetiren halatynda edilen bolsa; 7) zorluk ulanmak, erbet masgaralamak sebäpli ýüze çykan ruhy tolgunmanyň täsiri astynda ýa-da heläkçilik çekeniň başga bikanun hereketleri netijesinde jenaýat edilen bolsa; 8) zerur goranyşyň kanunylygynyň şertleriniň bozulan ýagdaýynda,

jenaýat eden adamyny saklanda, ýiti zerurlyk ýüze çykanda, esasly töwekgelçilik ýagdaýynda jenaýat edilmegi; 9) psihiki taýdan syrkawlyk ýagdaýyň täsiri astynda ýa-da psihiki ösüşinde yza galmagy, aklyly düzüwligi aradan aýyrmaýan ýagdaýynda jenaýat edilen bolsa; 10) jebir çekeniň hukuga ters gelýän hereketleri ýa-da ahlaksyzlygy jenaýat edilmegi üçin sebäp bolan bolsa; 11) günä boýun alnyp gelnen halatda, jenaýatyň üstüniň açylmagyna, jenaýata beýleki gatnaşanlary paş etmäge, jenaýat netijesinde edinilen emlägi gözläp tapmaga işeňňir ýardam edilmegi; 12) jenaýat edilmeginiň gös-göni yz ýanynda jebir çekeni lukmançylyk we başga kömekleriň berilmegi: jenaýat zerarly maddy we ahlak taýdan ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagy ýa-da düzedilmegi, jebir çekene ýetirilen zeledi düzetmek üçin gönükdirilen beýleki hereketler.

Ýöne kazyýetiň garamagynda, jenaýat jogapkärçiligini ýeňilleşdirýän ýagdaýlaryň sanawy uzaldylyp biliner, diýmek kanunda görkezilmedik ýagdaýlar günäni ýeňilleşdirýän ýagdaýlar hökmünde ulanyp biliner.

Jenaýat jogapkärçiligini agyrlaşdyrýan ýagdaýlar bolsa Jenaýat kodeksiniň 58-nji maddasynda görkezilen. Olar şu aşakdaky ýagdaýlardan ybaratdyrlar: 1) jenaýatlaryň gaýtadan edilmegi, jenaýatlaryň gaýtalanmagy, pişe görnüşinde jenaýatlaryň edilmegi; 2) edilen jenaýatyň agyr netijelere getirmegi; 3) iki ýa-da şondanda köp adam bolup deslapdan dilleşmezden jenaýatyň edilmegi, deslapdan dilleşmek boýunça adamlaryň toparynyň, guramaçylykly toparyň ýa-da jenaýatçylykly bileleşigiň düzümünde jenaýatyň edilmegi; 4) jenaýat etmekde aýratyn işeňňir orun oýnan bolsa; 5) psihiki taýdan syrkawlyk zerarly bozulmalardan ejir çekýänligi günäkäre görnetin mälim bolan ýa-da serhoş ýagdaýynda bolan adamlar, şeýle hem jenaýat jogapkärçiligine ýaşy ýetmedik adamlary jenaýat etmäge çekmegi; 6) milli ýa-da dini duşmançylyk bahanasy boýunça, beýleki adamlaryň kanuny hereketleri üçin ar almak sebäbi boýunça, şeýle

hem başga bir jenaýatyň edilmegini aňsatlaşdyrmak ýa-da jenaýatyň üstini basyrmak maksady bilen jenaýatyň edilmegi; 7) göwrelidigi günäkäre görnetin mälim bolan aýal babatynda jenaýat edilen bolsa, şeýle hem ýaş çaga, beýleki goragsyz ýa-da biçäre ýagdaýda galan adamlar babatynda ýa-da günäkäre garaşly bolan adam babatynda jenaýatyň edilmegi; 8) aýratyn rehimsizlik bilen, masgaralamak bilen ýa-da jebir çekeni ýa-da onuň ýakynlaryna ezýet bermek bilen jenaýatyň edilmegi; 9) ýarag ulanmak arkaly ýa-da fiziki ýa-da psihiki zorluk ulanmak arkaly jenaýatyň edilmegi; 10) adatdan daşary ýagdaýyň şertlerinde, tebigy ýa-da başga jemgyýetçilik betbagtçylygyny peýdalanmak arkaly şeýle hem köpçülikleýin bidüzgünçilikler mahalynda jenaýatyň edilmegi; 11) gulluk ýa-da jemgyýetçilik borjuny ýerine ýetirýän adam babatynda jenaýatyň edilmegi; 12) jenaýat umumy howply usul bilen edilen bolsa; 13) jenaýatyň betnebislik meýiller bilen edilmegi.

Ýöne, jeza bellenende, jenaýat işiň ýagdaýlaryna baglylykda, 58-nji maddanyň sanalyp geçilen ýagdaýlary jogapkärçiligi agyrlaşdyrýan ýagdaýlar diýip hasap etmezlige kazyýetiň haky bardyr. Jenaýat jogapkärçiligini agyrlaşdyrýan ýagdaýlaryň sanawy kesgitlidir, olary dowam edip bolmaýar.

Jeza barada düşünje we onuň görnüşleri. Jenaýat jogapkärçiliginden we jezadan boşatmak barada düşünje we olaryň görnüşleri. Jeza – ol edilen jenaýat üçin berilýän jeza çäresidir. Döwletiň mejbury çäresi hökmünde, kazyýetiň hökümi bilen bellenýän jeza, jenaýat etmekde günäkär diýlip ykrar edilen adama ulanylýar we jenaýat kanunynda göz önünde tutulyşy ýaly, ony hukuklaryndan we azatlyklaryndan mahrum etmekden ýa-da çäklendirmekden ybarat bolup durýar. Jenaýat etmekde günäkär diýlip, kazyýet tarapyndan ykrar edilen adama Jenaýat kodeksiniň Aýratyn böleginiň degişli maddasy tarapyndan bellenilen çäklerde kesgitlenilýän jeza bellenilýär. Jezanyň görnüşi we

möçberi bellenen wagtynda jenaýatyň häsiýeti we agyrlygy, şeýle jenaýat etmegiň maksatlary we äheňleri, netijeleri, jogapkärçiligi ýeňilleşdirýän we agyrlaşdyrýan ýagdaýlary, günäkäriň şahsyýeti, şeýle hem bellenilen jezasyny çekeninden soňra durmuşyň adaty şertlerine gaýtadan uýgunlaşmagyna we onuň maşgalasynyň durmuş şertlerine ýetirjek täsiri göz önünde tutulýar. Jenaýat kanunynda bellenişi ýaly jezanyň görnüşleri şulardan ybarat: 1) ýetirilen zyýany düzetmek borjuny üstüne ýüklemek, 2) jerime, 3) belli bir wezipede işlemek ýa-da belli bir iş bilen meşgullanmak hukugyndan mahrum etmek, 4) döwlet sylaglardan, harby atlardan we beýleki atlardan mahrum etmek, 5) düzediş işleri, 6) belli bir ýerde ýaşamak borjuny ýüklemek, 7) emlägi muzdsuz almak, 8) azatlykdan mahrum etmek. Jenaýat eden adama adalatly jeza bellenilmelidir we onuň düzelmegi üçin zerur we ýeterlikli bolmalydyr. Habry gullukçylara bolsa harby gulluk boýunça çäklendirmeler we harby-düzediş bölümünde saklamak görnüşdäki jeza çäresi ulanylyp bilner.

Jenaýat kanuny jenaýat jogapkärçiliginden boşadylmagynyň esaslaryny göz önünde tutýar. Diňe jenaýaty amala aşyran günäkäri jenaýat jogapkärçiligine çekýän edaralar we şol edaralaryň wezipeli adamlary jenaýat edenleri kanun esasynda jenaýat jogapkärçiliginden boşadyp bilýärler. Jenaýat kanunyňa görä adam jenaýat jogapkärçiliginden şu aşakdaky esaslaryň bar wagty boşadylýp bilner: 1) Jenaýatdan meýletin boýun gaçyran bolsa. 2) Çynlakaý ökünmeği mynasybetli. 3) Jebir çeken bilen ýaraşmagy sebäpli. 4) Ýagdaýyň üýtgemegine görä. 5) Wagt möhletiniň dolmagy sebäpli. Jenaýat kanuny jezadan boşadylmagyň esaslaryny hem görýär, olar şulardan ybaratdyrlar: 1) Jezadan şertleýin-möhletinden öň boşadylmagy; 2) Jeza möhletiniň doldurylmadyk bölegini onuň ýeňilräk görnüşi bilen çalşyrmak; 3) Agyr kesellilik zerarly jezadan boşatmak; 4) Göwreli aýallaryň we kiçi ýaşly çagalary bolan aýallaryň

jezasyny çekmegini yza süýşürmek; 5) Aýyplaw hökümünüň wagt möhletiniň geçmegi sebäpli jeza möhletini doldurmakdan boşatmak.

Soraglar:

1. Jenaýat jogapkärçiligi diýlip nämä aýdylýar?
2. Jenaýat jogapkärçiliginiň esasy näme bolup durýar?
3. Jenaýat jogapkärçiligini ýeňilleşdirýän ýagdaýlaryň sanawy nähili?
4. Jenaýat jogapkärçiligini agyrlaşdyrýan ýagdaýlar nähili bolup durýar?
5. Jeza diýlip nämä aýdylýar?
6. Jezanyň görnüşi nähili?
7. Jenaýat jogapkärçiliginden boşadylmagynyň esaslary nähili ?

§27. Türkmenistanyň jenaýat kanunçylygynda ynsanperwerlik.

Jenaýatkanunçylygynda ynsanperwerlik hakynda düşünje. Halkymyzyň ynsanperwerlik ýörelgelerinden we dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen halkara hukugynyň kadalaryndan ugur alyp, Türkmenistan adamy jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy diýip ykrar etdi. Biz ynsanperwerligi, demokratiýany, adam azatlyklarynyň we hukuklarynyň amala aşyrmagynyň ýoluny millilik bilen geçirýäris. Türkmenistan täze Garaşsyz ýurtlaryň içinde ilkinji bolup ynsanperwerlik ädimleri amala aşyrdy. Türkmen döwletiniň häzirki zaman nusgasy biziň ata-babalarymyzyň beýik pelsepe we ynsanperwerlik taglymatyna, türkmen halkyna ozaldan mahsus bolan adamkärçiliginiň we adalatlylygyň özboluşly milli sypatlaryna esaslanýar.

Jeza çäreleriniň terbiýeçilik maksady. Jeza täze jenaýatlaryň edilmeginiň önüni almak maksatlary bilen ulanylýar. Jeza özünüň mazmuny we mejburi täsiriniň görümi bilen beýleki çärelerden tapawutlanýar. Jeza berk şahsy häsiýetde bolmak bilen, diňe iş kesilýäne, onuň gü-

näsini boýnuna goýmak arkaly, onuň eden etmişine görä günäkäre gönükdirilýär. Günäkäriň jezasy başga bir adama geçirilip bilinmez. Jeza iş kesilenlik aýbyny emele getirýär. Jezanyň esasy maksady jenaýat eden adamlary mejburi terbiýelemek, olaryň geljekde özlerini kanuna laýyk alyp barmagy we jemgyýete peýdaly raýatlaryň sanawyna goşmaklygy. Jezanyň mazmuny – bu günäkärleriň eden etmişine laýyklykda olaryň hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirmekdir. Jeza – bu edilen jenaýat üçin bellenen ýowuz çäre bolman, ol iş kesilenleri zähmete bolan ýokary ruhda täzeden terbiýelemäge, kanunyň doly we dogry ýerine ýetirilmegine, türkmen jemgyýetine hormat goýmaga we jemgyýetiň beýleki adamlary tarapyndan täze jenaýatlaryň bolmazlygyna örän ähmiýetli çäredir. Düzelmek we täzeden terbiýelenmek jenaýat işiniň derňelýän döwründen başlanýar, ol kazyýet seljerişi döwründe hem dowam edýär, şeýle hem jeza çäresini çekýän möhletinde hem-de iş kesilenlik aýby aýrylýança dowam edýär. İş kesilenleri täzeden terbiýelemek olary düzetmegiň esasy döwürüdir.

Rehim etmek we günä geçmek barada düşünje we olaryň ähmiýeti. Türkmenistanda 1999-njy ýylyň dekabry aýynda jemgyýetçilik durmuşyny kamilleşdirmek, ynsanperwerleşdirmek maksady bilen mukaddes «Gadyr gijesi» mynasybetli Rehim etme we Günä geçme hakynda Kanuny kabul etdi. Mukaddes hasaplanýan Oraza aýynyň tamamlanmagy bilen, halkyň isleglerini göz önüne tutup, bendilikdäki adamlary, ýagny öz etmişine puşman edýänleri ýagdaýlaryny hemmetaraplaýyn göz önünde tutup, olaryň günäsini geçmek barada ýörite kanun kabul edilýär. Ol ynsanperwerlikden, musulmançylykdan, adalatlylykdan, adamkärçilikden bir nyşan bolup, demokratik özgertmeleriň ugrunda edilen ynamly ädimdir. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 53-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Günä geçmek we Rehim etmek namalary kabul edilyär. Günä geçmek namasy kesgitli

we anyk bolmadyk adamlara we adamlaryň toparlaryna ulanylyp bilner. Günä geçiş namasy jenaýat eden adamlaryň tutuş toparyna ulanmaga mümkin, mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary bar aýallara, kämillik ýaşyna ýetmediklere, birinji we ikinji topar maýyplara we beýlekilere. Günä geçmegiň hukuk netijeleri dürli-dürli bolup biler: jenaýat jogapkärçiliginden boşatmak; jezadan boşatmak; bellenilen jezany gysgaltmak; bellenilen jezany ýeňil görnüşi bilen çalyşmak; jezanyň goşmaça görnüşinden boşatmak; iş kesilenlik aýybyny aýyrmak.

Jenaýat jogapkärçiligine çekilen adama rehim etmek hakyndaky namanyň ulanmagy bilen, ol mundan beýläk jeza çäresini çekmekden boşadylyp bilner, ýa-da jeza möhleti gysgaldylyp, ýa-da jezalaryň ýeňil görnüşi bilen çalşylyp bilner. Rehim etmek namasy jenaýat jogapkärçiliginden, jezadan we beýlekilerden boşatmak üçin hukuk taýdan esas diýlip hasaplanýar. Rehim etmeklik çäresi belli bir takyk şahsy ýa-da birnäçe kesgitli şahslara degişli bolup durýar. Eden jenaýaty üçin iş kesilen adam rehim etme namasy esasynda jezasyny mundan beýläk çekmekden şertli ýa-da şertsiz boşadylyp, berlen jeza çäresi kemeldilip, jezasynyň has ýeňil görnüşi bilen çalşyrylyp bilner. Rehim etme jenaýat edilenligi üçin iş kesilen adamlar barasynda geçirilýär. Türkmenistanyň Prezidentine rehim etmek hakynda haýyş bilen jenaýatkärleriň özi, olaryň dogan-garyndaşlary, edara, kärhana ýolbaşçylary, jemgyýetçilik guramalary we beýlekiler ýüz tutýar. Eger-de jenaýatçy azatlykdan mahrum edilen ýerinde bolsa, onda haýyşnama azatlykdan mahrum edilen ýerindäki ýolbaşçylyk tarapyndan gozgalýar. Rehim etmek hakyndaky haýyşnamalar esasynda Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda Günä geçmek permanyň esasynda iş kesilenler jezadan boşadylýarlar.

Türkmenistanda ömürlük ölüm jezasynyň ýatyrylmagy. Türkmenistan demokratik, hukuk, dünýewi döwlet bolmak bilen, öz garaşsyzlygyna eýe bolanda, jemgyýetiň we döwletiň iň okary gymmatly hazynasy adamdyr, onuň ömri-

dir, saglygydyr, howpsyzlygydyr, onuň doly manydaky ahlak we beden ösüşidir diýip berkitdi. Ýurtda ilyaty durmuş taýdan goramak iň öňdäki hatara sürildi we bu ugur durmuşa geçirildi. Bu bolsa jemgyýetçilik-syýasy durnuklylygy üpjün etmek bilen gelejege, durmuşa bolan ynamy has hem güýçlendirdi. Türkmenistanyň raýatlarynyň bagtly ýaşajakdygyna bolan berk ynamy döwletiň jenaýat hukuk syýasatynyň ynsanperwerligini mundan beýläk hem çuňlaşdyrmaga we Aziýa sebitinde ilkinji bolup Türkmenistanda ölüm jezasy ýatyrmak hakynda döwlet derejesinde kabul etmäge mümkinçilik döredildi. 2000-nji ýylyň maý aýynyň 12-sine döwlet we jemgyýetçilik durmuşyny mundan beýläk-de demokratiýalaşdyrmaga tarap ugry yzygiderli durmuşa geçirilip, adamyň ýaşayşynyň tebigy we mizemez hukugyny iş ýüzünde durmuşa geçirmek maksady bilen Türkmenistanda ölüm jezasy doly ýatyryldy. Türkmenistanda ölüm jezasynyň girizilmegi we ulanylmagy ömürlük gadagan edildi. Türkmenistanyň Prezidentiniň «Türkmenistanda ölüm jezany ýatyrmak hakyndaky» Permanyň esasynda Jenaýat kodeksindäki ölüm jezasy baradaky madda ýatyryldy, onuň ornuna 25 ýyla çenli möhletde azatlykdan mahrum etmek jezasy belenildi.

Türkmenistanda Jenaýat iş ýörediş we Jenaýat-ýerine ýetiriş kanunçylygyny döwrebap ynsanperwerleşdirmek baradaky Perمانlar döwletiň ykdysadyýetine we syýasatyna uly ýardam berýärler. Türkmenistanda ynsanperwerligiň netijesinde münlerçe ýalňyşan, jenaýatçylykly ýola düşen adamlar tussaglykdan boşadylýarlar we toba gelýärler. Jenaýatkärleriň köpüsi üçin gaýtadan durmuşy ýöretmäge şert döredilýär, olara Prezidentimize, ata Watanyňa, maşgalaşyna bolan söýgüsini we sylagyny görkezmäge ynam bildirilýär.

Soraglar:

1. Jenaýat kanunçylygynda ynsanperwerlik nämeden ybarat?
2. Jeza çäreleriniň terbiýeçilik maksady nämeden ybarat?
3. Türkmenistanda ömürlük ölüm jezasy haçan ýatyryldy?

VII. Bap

TÜRKMENISTANYŇ EKOLOGIÝA HUKUGYNYŇ ESASLARY

§28. Ekologiýa hukugy barada düşünje

Ekologiýa hukugy barada düşünje. Ekologiýa diýen adalga grek sözlerinden gelip çykan (oikos – öý, ýaşaýş ýeri, watan, logos – ylym), daşky gurşawy, tebigaty goramak baradaky ylym diýmegi aňladýar. Häzir dünýäniň ähli ýerlerinde «ekologiýa» diýilse, tebigaty goramaga düşünilýär. Sebäbi adamyň özi hem tebigatyň bölegidir.

Adam ýaşamak üçin tebigatdan peýdalanmaly. Tebigatdan rejeli peýdalanmak üçin kanunçylyk belli bir kadalary beýan edýär. Diýmek, adamlaryň tebigatdan peýdalanmak we ony goramak baradaky kadalarynyň jemine (toplumyna) ekologiýa hukugy diýilýär.

Tebigy baýlyklary we adamyň ýaşaýşy üçin zerur bolan daş-töweregi gorap saklamak maksady bilen jemgyýetiň we tebigatyň özara gatnaşygyny kadalaşdyrmak ekologiýa kanunçylygynyň wezipesidir. Hojalyk işlerini ýerine ýetirmekte tebigy serişdeleri ulanmak bilen tebigy gurşawy aýawly saklamaga çalyşmaly. Tebigata eýeçiliksiz çemeleşmegiň geljekde has agyr düşjekdigini, ony dikeltmek üçin uly serişdeleri harçlamaly boljakdygyny hiç wagt ýadymyzdan çykarmaly däldiris.

Türkmenistan Garaşsyzlyk ýyllarynda halkara jemgyýetçiligi tarapyndan tebigatda bolup geçýän, şeýle-de saglyga gös-göni täsirini ýetirýän dürli özgerişlikleriň howpuny azaltmak boýunça amala aşyrylýan umumy adamzat hereketine işjeň goşuldy.

Türkmenistanyň halkara jemgyýetçiliginiň tebigaty goramak boýunça köp sanly konwensiýalaryny (ylalaşyklaryny) ratifikasiýa (ykrar edip gol çekmek) edendigi onuň ekologiýa meselelerine uly üns berýändiginiň aýdyň mysalydyr. Olar

klimaty öwrenmek boýunça, çölleşmäge garşy göreş boýunça, ozon gatlagyny goramak boýunça we beýlekilerdir.

Ýurdumyzyň ekologiýa kanunçylygyny kämilleşdirmek boýunça işler netijeli alnyp barylýar.

Ekologiýa hukugynyň kanunçylygy tebigaty nähili gorayar diýen soraga şeýle jogap bermek bolar: Birinjiden, kadalaşdyrmak bilen, ikinjiden, şol kadalary bozan adamlara jogapkärçilik çäreleri görülyär we jogapkärçilige çekilýär. Kada-kanuna hormat goýýan adamlar tebigatdan rejeli peýdalanmagy, oňa zyýan ýetirmezligi, ony goramagy meýletin ýerine ýetirýärler. Kim ol kadalary bozsa, döwletiň mejbur ediş çäreleri, ýagny, jogapkärçilik ulanylýar.

Türkmenistanyň ekologik taglymatynyň esasy mazmuny adamyň ýaşayşynyň we işiniň çeşmesi hökmünde çykyş edýän tebigatyň abat saklanmagy hem-de onuň baýlyklaryndan rejeli peýdalanmagy üpjün etmekden ybarat bolup durýar. Bu taglymat ekologiýa kanunçylygynyň ýörelgelerinde öz beýanyny tapdy. Türkmenistanda tebigaty goramak, onuň serişdelerini rejeli peýdalanmak we täzeden dikeltmek, tebigy gurşawy sagdynlaşdyrmak milli döwlet wezipeleridir, ähli halkyň işidir, Türkmenistanyň her bir raýatynyň ahlak borjudy. Türkmenistanyň tebigaty goramak baradaky döwlet syýasaty şu ýörelgelerden ugur alýar: adamyň ýaşayşyny we saglygyny goramagyň, ilatyň ýaşayşy, zähmet we dynç alşy üçin amatly ekologik şertlerini üpjün etmegiň ileri tutulmagy; jemgyýetiň ekologik we ykdysady bähbitleriniň ylmy esasyda utgaşdyrylmagy; tebigatyň kanunlaryny, tebigatyň mümkinçiliklerini, tebigy baýlyklaryň üznüksiz önümçiliginiň zerurlygyny hasaba almak bilen tebigy baýlyklaryň rejeli peýdalanylmagy; tebigaty goramak kanunçylygynyň talaplaryny berjaý etmek; tebigaty goramak meselelerini çözmekde jemgyýetçilik guramalarynyň we ilatyň jebis aragatnaşygy tebigaty goramakda halkara hyzmatdaşlygy bilen häsiýetlendirilýär.

Türkmenistan daş-töwerege degişli meseleler barada dünýä bileleşiginiň ynjalykdan gaçýandygyny ykrar edip,

özünüň ekologiýa howpsuzlygyna we durnukly ösüşe ýygyn edýändigini tassyklaýar. Türkmenistany mundan beýläk-de ösdürmegiň baş ugry tebigata we onuň serişdelerine aýawly çemeleşmek bilen utgaşyklylykda ykdysady we durmuş wezipelerini toplumlaýyn çözmeklige esaslanýar.

Türkmenistanyň ekologiýa kanunçylygy. Türkmenistan ekologiýa kanunçylygy Garaşsyzlyk ýyllarynda ösdi, kämilleşdi. Ekologiýa kanunçylygynyň esasyny Türkmenistanyň Konstitusiyasyndaky tebigy gurşawy abat saklamak, onuň serişdelerinden rejeli peýlanmak, ekologiýa howpsuzlygy üpjün etmek baradaky kadalar düzýär. Adamyň amatly töwerekdäki gurşawa bolan hukugyny üpjün etmek üçin ýurdumyzda hukuk, ykdysady, guramaçylyk çäreleri amala aşyrylýar. Türkmenistany bagy-bossana öwürmek, milli seýilgähleri, dynü alyş zolaklaryny döretmek babatda möhüm çäreler durmuşa geçirilýär. Ägirt uly suw howdanyny – Türkmen kölüni, beýleki suw desgalaryny gurmak boýunça möhüm işler amala aşyrylýar. Şäherleri, şäherçeleri we oba ilatly ýerlerini abadanlaşdyrmak, täze uly binalary, desgalary, demir ýollary we awtomobil ýollary gurmak hem ýurtda ekologik ýagdaýy gowulandyryýan çärelerdir.

Türkmenistanyň ekologiýa kanunçylygy diýlende, şu kanunlary mysal getirmek bolar: Tebigaty goramak hakyndaky kanun (1991 ý), Ýerasty baýlyklary hakynda kanun (1992ý), Döwlet ekologiki ekspertizasy hakynda kanun (1995 ý), Atmosfera howasyny goramak hakynda kanun (1996 ý), Haýwanat dünýäsini goramak we rejeli peýlanmak hakynda kanun (1997 ý), Ýer hakynda Bitewi kanun (2004ý), Suw hakynda Bitewi kanun, (2004 ý), Uglewodorod serişdeleri hakynda kanun (2008 ý), Sanitariýa kodeksi (2009 ý), Ozon gatlagyny goramak hakynda (2009 ý), Agyz suwy hakynda kanun (2010 ý), Tokaý kodeksi (2011 ý), Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda kanun (2012 ý), Ösümlük dünýäsi hakynda kanun (2012 ý) we beýleki hukuknamalar. Bu hukuknamalara ekologiýa hukugynyň çeşmeleri diýilýär.

Ekologiýa kanunçylyk ulgamyna girýän hukuknamalardaky kadalary umumylaşdyryp alanymyzda, esasy ileri tutulýan ugurlar barada şulary bellemek bolar.

Türkmenistan döwleti daşky gurşawy goramak we бүтүндүніä bileleşiginiň ählumumy ekologik howpsuzlygy üpjün etmek maksatnamalaryna işjeň başlangyçlar bilen mynasyp goşant goşýar. Ýurdumyz ekologiýa babatda giň we netijeli halkara hyzmatdaşlygy ýola goýmak zerurlygyndan ugur alýar.

Türkmenistanyň ekologik kanunçylygynda tebigy gurşawy goramak, onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmak, ekologik howpsuzlygy üpjün etmek üçin zerur bolan düzgünler bar, ýagny, raýatlaryň tebigy hukuklarynyň (şol sanda, amatly töwerekdäki gurşawa bolan hukugynyň) döwlet tarapyndan goralýandygy, tebigy gurşawyň abat saklanmagy üçin hemmelerin jggapkärçiligi göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň ekologik gatnaşyklary kadalaşdyrýan kanunlar döwlet edaralary, kärhanalar hem-de raýatlar tarapyndan tebigatyň ýagdaýyna täsir edýän hojalyk dolandyryş işi we başga iş amala aşyrylanda hökmany tertipde ugur alamaga degişli bolan düzügnleri kesgitleýär. Bu kanunlarda üns merkezinde adam, onuň ýaşayşsyny we saglygyny goramak kadalaryny berjäý etmegiň düzgünleri beýan edilen.

Ýere eýeçelik etmek we peýdalanmak hukugy. Ýer kärendesi. «Ýer hakynda» Türkmenistanyň bitewi kanuny 2004-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda kabul edildi we 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryndan güýje girizildi. Bitewi kanun 21 bapdan ybarat bolup, 122 maddany özünde jemleýär. Onda Türkmenistanda ýeriň türkmen halkynyň baýlygydygy, döwletiň goragy astynda durýandygy, onuň rejeli we netijeli peýlanmalydygy hakyndaky hukuk kadalary berkidilýär. Ýer kanunçylygyna düşünje berilýär we kanunyň esasy wezipeleri hem-de ýer gatnaşyklary babatda döwlet kepillikleri beýan edilýär. Kanunyň haýsy gatnaşyklary düzgünleşdirýändigini görkezilýär.

Ýer hakyndaky Bitewi kanunyň 17-nji maddasyna laýyklykda: Ýer bölekleri eýeçilige, peýdalanmaga we kärendä berlip bilner. Ýere eýeçilik hukugy Türkmenistanyň raýatlaryna berlip bilner. Şahsy hojalygyny alyp barmak üçin – mellek ýeri, ýaşaýyş jaýynyň we hojalyk desgalarynyň tutýan meýdanyny goşmak bilen 0,16 gektara çenli, gür ilatly, ýer we suw serişdeleriniň ýetmezçilik edýän etraplarynda (şäherlerinde) her maşgala 0,12 gektardan az bolmadyk şerti bilen ýer bölekleri berlip bilner (Türkmenistanyň Ýer hakyndaky bitewi kanunynyň 25-nji maddasy.). Şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýan Türkmenistanyň raýatlarynyň maşgalalaryna mirasa goýmak hukugy bilen hususy eýeçilige özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmak we oňa hyzmat etmek üçin 0,10 ga çenli möçberde ýer bölekleri berlip bilner (26-njy madda.) Öz hususy tehnikasy we serişdeleri bilen 10 ýylyň dowamynda kärendä alan ýerinden netijeli peýdalanyp, oba hojalyk ekinleriniň ýokary hasylyny almagy üpjün eden kärendeçilere Türkmenistanyň Prezidentiniň kararynyň esasynda 3 gektara çenli ýer bölekleri berlip bilner (27-nji madda).

Ýer bölegi hemişelik ýa-da wagtlaýyn peýdalanmaga Türkmenistanyň raýatlaryna we edara görnüşindäki taraplara berlip bilner. Ýer bölekleri kärendesine şahsy adamlara, Türkmenistanyň we daşary ýurt döwletleriň edara görnüşindäki taraplaryna, şeýle hem daşary ýurt döwletleri we halkara guramalaryna berlip bilner (44-nji maddanyň 2-nji bendi.).

Ýere eýelik etmek, ondan peýdalanmak hem-de oňa ygtyýar etmek baradaky hukuklaryň jemine ýer hukugy diýilýär. Adamyň ýaşaýşynyň we işiniň gözbaşy bolan ýer eýeçilik hukugynda bolup bilýän tebigy zatdyr. Ýer – islendik baýlygyň gözbaşy. Bu ýagdaý onuň ykdysady, syýasy durmuş ähmiýetini kesgitleýär. Ýeriň hasyla ukyply gatlagy oba hojalyk önümçiliginiň, tokay hojalygynyň esasy düzýär. Tebigatda ýer bilen suw özara baglanyşyklydyr. Şonuň

üçin 2004-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda ýer, suw hakyndaky bitewi kanunlar bilelikde kabul edildi. Umuman, ýer, suw, tebigy gurşawyň esasy serişdeleridir. Türkmenistanyň kanunçylygy konstitusion ýörelgelerden ugur alyp, ýer-suw gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Bu kanunlar ýer-suw serişdeleri bilen baglanyşykly gatnaşyklaryň ählisini öz içine alýar, şeýle-de kanuna laýyk hukuknamalarda anyklaşdyrylýar.

Ýerden peýdalanmak hukugy hemişelik we wagtlaýyn bolup biler. Daýhan birleşikleri hakyndaky kanuna laýyklykda, bu birleşiklere ýer hemişelik peýdalanmaga berilýär. Ýer hakyndaky Bitewi kanuna laýyklykda senagat, ulag, aragatnaşyk, energetika we beýleki oba hojalyk däl kärhanalara we guramalra ýerler peýdalanmak hukugy esasynda ýörite maksatlar üçin beerilýär. Ýerden peýdalanmagyň hukuk görnüşleriniň biri-de ýer kärendesidir.

Ýer kärende gatnaşyklary ýurdumyzyň oba hojalygynda netijeli ulanylýar. Ýer hakyndaky bitewi kanunyň 44-nji maddasyna laýyklykda, ýerleriň kärendesi, ýerden şertnama esaslanýan möhletli muddly peýdalanmakdyr; raýatlar Türkmenistanyň we daşary yurt döwletleriň edara-kärhanalary, şeýle hem daşary yurt döwletleri we halkara guramalary ýerleriň kärendeçisi bolup biler; kärendeçiniň we kärende berijiniň hukuklary, borçlary, kärende hukugynyň ýüze çykmagynyň we bes edilmeginiň esaslary, kärende şertnamasynyň şertleri bilen kesgitlenýär; ýer bölekleri kärende şertnamasy boýunça, hojalykda ulanmak üçin zerur ýaşaýyş jaýlary we hojalyk desgalary bilen ýada olarsyz berlip bilner; ýerleriň kärende ýer böleginiň araçägini ýerinde bellemek ýer serişdelerini dolandyrmak baradaky döwlet edarasy tarapyndan amal aşyrylýar.

Daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň suwarymly ýerleri uzak möhletli kärendä 10 ýyl we ondan köp möhlet bilen şol hojalyklaryň agzalarynyň maşgalalaryna, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerine, kärn-

deçileriň birleşiklerine we daýhan hojalyklaryna berilýär. (46-njy madda).

Daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň suwarymly ýerleri uzak möhletli kärendä, olary hökmany suratda maksatly niýetlenilişi boýunça peýdalanmak üçin berilýär. Kärendä berilip, bir ýylyň dowamynda kärendeçiniň günäsi bilen peýdalanylmadyk ýer bölekleri dolylygyna ýa-da bölekleyin yzyna alynmaga degişlidir.

Her bir daýhan birleşigi we beýleki oba hojalyk kärhanasy boýunça uzak möhletli kärendä berilýän ýer bölekleriniň möçberleri ýer we suw serişdeleriniň möçberlerine, ýerleriň ýerleşýän ýerine we oba hojalyk önümçiligine gatnaşmaga isleg bildirýän kärendeçileriň sanyna baglylykda kesgitlenilmäge degişlidir. Suwarymly ýerleri uzak möhletli kärendä bermek daýhan birleşiginiň we beýleki oba hojalyk kärhanasynyň Toparynyň çözügi boýunça amala aşyrylýar.

Wagytlaýyn dükançalary, ulag duralgalaryny, ulag jaýlaryny, ammarlary, ussahanalary we beýleki wagtlaýyn desgalary ýerleşdirmek üçin ýer bölekleri etrabyň (şäheriň), welaýatyň we Aşgabat şäheriniň ýer meseleleri baradaky toparlarynyň çözügi boýunça berilýär.

Soraqlar we ýumuşlar:

1. Ekologiýa hukugy diýip nämä düşüňärsiňiz?
2. Tebigaty goramaga degişli haýsy kanunlary bilýärsiňiz?
3. Türkmenistanyň raýatlarynyň eýeçiligine ýerler haýsy maksatlar üçin berilýär?
4. Ýer bölekleriniň haýsy maksatlar üçin kärendä berilýändigini düşündiriň!

§ 29. Atmosfera howasyny, ýer asty baýlyklary, suwlary, tokaýlary, ösümlük we haýwanat düýäsini goramak we peýdalanmak hukugy

Atmosfera howasyny, ýer asty baýlyklary, suwlary, tokaýlary, ösümlük we haýwanat düýäsini goramagyň we peýdalanmagyň usullary. Ýer bilen bir hatarda suwlar, tokaýlar, ösümlük dünýäsi we haýwanat dünýäsi, atmosfera howasy tebigy zatlar bolup durýar hem-de döwletiň aýratyn eýeçiliginde we goragynd durýar. Biziň durmuşda ulanýan beýleki zatlarymyzdan olar özüniň tebigy gelip çykyşy, tebigy gursawyň ekeologik ulgamlary bilen özara baglanyşygy, ýaşayşy üpjün edýän wezipäni ýerine ýetirýändigini bilen tapawutlanýar.

Howa ýaşayşy üpjün edýän, kilmaty sazlaşdyrýan tebigy serişdedir. Atmosfera howasyna beýleki tebigy serişdelerine garanda, fiziki we tebigy özboluşlyklar mahsusdyr. Ol eýeçilik hukugynda bolup bilmeýär, sebäbi oňa eýelik etmek, ygtyýar etmek mümkin däl. Atmosfera howasy diňe goralmaga we peýdalanylmaga degişli tebigy baýlykdyr. Atmosfera howasyny goramak hakyndaky Türkmenistanyň kanuny 1996-njy ýylyň 20-nji dekabrynda kabul edildi. BMG-niň Klimatyň üýtgemegi hakyndaky we Ozon gatlagyny goramak hakyndaky Wena konwensiýasyna (ylalaşygyna) goşulmagy hem-de beýleki birnäçe hukuknamalaryň, Howanyň üýtgemegi boýunça Türkmenistanyň Milli Maksatnamasynyň kabul edilmegi atmosfera howasy barada edilýän aladalaryň subutnamasydyr.

Ýer astyndan alynýan tebigy baýlyklar gaz, nebit, dag magdanlary öwezi öz-özünden dolmaýan tebigy serişdelerdir. Şonuň üçin olary rejeli peýdalanmak zerur. Ýerasty baýlyklara döwlet eýeçiliginiň bellenmegi ondan rejeli we toplumlaýyn peýdalanmak üçin amatly şertleri döredýär. Ýerasty baýlyklar hakyndaky Türkmenistanyň kanuny 1992-nji

ýylyň 14-nji dekabrynda kabul edildi we beýleki degişli hukuknamalar bilen bilelikde ýerasty baýlyklaryň rejeli peýdalanymagyny we goralmagyny üpjün edýär.

Suw ýaşaýyş çeşmesi bolup durýan tebigy serişdedir. Türkmenistanyň Suw hakyndaky bitewi kanuny 2004-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda kabul edildi. Bu kanun suw serişdelerini rejeli peýdalanmagyň we goramagyň hukuk binýadyny emele getirmek bilen, suwlaryň hukuk goraglylygyny ýokarlandyrmaga gönükdirilendir. Guramaçylyk, hukuk, ykdysady we terbiýeçilik taýdan täsir ediş çäreleri bilen bilelikde şu bitewi kanun suw ekologiýasy babatda hukuk tertibiniň ýola goýulmagyna hem-de Türkmenistanyň ykdysady howpsuzlygynyň üpjün edilmegine ýardam edýär. Döwlet önümçiliginiň we hususy önümçiligiň, şeýle hem, şäher gurluşygynyň ösmeginiň, ilatyň maddy hal-ýagdaýynyň gowulanmagynyň we suwa bolan dürli ugurly hajatларыnyň artmagynyň şertlerinde suw serişdelerini rejeli peýdalanmagyň we olary hapalanmakdan, zibillenmekden we egsilmekden goramaagyň ylmy taýdan esaslandyrylan has netijeli kadalaryny bu kanunyň mazmunynda görmek bolýar.

Türkmenistanyň çäkleriniň köp bölegini Garagum çöli tutýar. Çöllük şertlerde tokaýlar çägeli ýerleriň durnuklylygyny üpjün edýär. Tokaýlar, agaçlar we daglar ilatly ýerleri epekdən we ýellerden gorayar hem-de howanyň çyglylyk derejesini durnukly saklaýar, şeýle hem howany arassalaýar. Ýurdumyzy bagy-bossanlyga öwürmeklik üçin birnäçe çäreler durmuşa geçirildi. Aşgabadyň, beýleki şäherleriň we etraplaryň töwereginde tokaý gorag zolagyny döretmek boýunça netijeli işler alnyp barylýar. Her ýylyň bahar we güýz möwsümünde agaç nahallary oturdylýar we olara zygiderli ideg edilýär. Türkmenistanyň täze Tokaý kodeksi 2011-nji ýylyň 25-nji martynda kabul edildi. Bu kanun tokaýlary peýdalanmak, olary üznüksiz köpeldip durmak, abat saklamak we goramak baradaky gatnaşyklary kadalaşdyrýar.

Türkmenistanyň ösümlük dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakyndaky kanuny 2012-nji ýylyň 4-nji awgustynda täzeden kabul edildi. Onda ekologik ulgamyň we biosferanyň durnuklylygyny üpjün etmegiň esasy hökmünde ösümlük köpdürliligini saklamak we rejeli peýdalanmak, goramak baradaky kadalar beýan edilen. Tokaýlara we ösümlük dünýäsine Türkmenistan döwletiniň aýratyn eýeçilik hukugynyň bellenilýändigini kanunçylykda kesgitlenen.

Türkmenistanda haýwanat dünýäsini goramak we rejeli peýdalanmak hakyndaky kanuny 1997-nji ýylyň 12-nji iýunynda kabul edildi. Bu kanun aw awlamak we aw hojalygyny ýöretmek hakyndaky kanun (1998-nji ýylyň 15-nji sentýabrynda kabul edilen) bilen bilelikde ýabany haýwanlary goramak we rejeli peýdalanmak babatdaky gatlaklyk düzümleşdirýär hem-de haýwanat dünýäsiniň genetik gaznasyny we biologik köpdürlüliligini saklamaga, tebigy erkinlik şertlerinde olaryň gury ýerde, suwda, atmosferada we toprakda ýaşamagy üçin şertleri üpjün etmäge gönükdirilendir.

Tebigatdan peýdalanmak hukugy tebigy gurşawdan peýdaly maddalary almak we onuň peýdaly sypatlaryny ulanmak boýunça kanunçylykda göz önünde tutulan mümkinçilikdir. Tebigy serişdelerden peýdalanmagyň iki görnüşi umumy we ýörite peýdalanmak kanunlarda göz önünde tutulan. Tebigatdan umumy peýdalanmak hemmeler üçin elýeterlidir, onuň üçin ýörite rugsat talap edilmeyär. Ol tebigy gurşawyň ýagdaýyna düýpli täsir etmeyär. Mysal üçin: ýabany ir-iýmişleri ýygnamak, suwa düşmek, maly suwa ýakmak we beýlekiler. Tebigatdan ýörite peýdalanmak ygtyýarnama esasynda amala aşyrylyp bilner. Mysal üçin: aw awlamak, geologik gözleg işlerini geçirmek we başgalar.

Aýratyn goralýan tebigy ýerler. Aýratyn ylmy we edebi gymmatlyga eýe bolan tebigy ýadygärlikleri, haýwanlaryň we ösümlükleriň täsin we ýok bolmak howpy abanýan ähli görnüşleriniň goragyny üpjün etmek maksady

bilen 2012-nji ýylyň 31-nji martynda Aýratyn goralýan tebigy ýerler hakynda Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Kanuna laýyklykda tebigy serişdeleriň ekologik deňagramlylygyny, baýlygyny we köpdürlüligini hem-de daşky tebigy gurşawyň peýdaly häsiýetlerini aýap saklamak we dikeltmek maksady bilen döwletiň aýratyn goraýna alnan, aýratyn tebigaty goraýyş, ylmy, medeni-öwreniş, dynç alyş-sagaldyş, estetiki gymmaty bolan tebigy gurşawyň ýer bölekleri (ýerler, tokaýlar, suwlar, ýerasty baýlyklar, howa giňişligi), tebigy toplumlar we aýry-aýry zatlary aýratyn goralýan tebigy ýerler diýlip hasap edilýär. Täze kanunyň 5-nji maddasyna laýyklykda: aýratyn goralýan tebigy ýerlere kanun boýunça şular degişli: döwlet tebigy goraghanalary; döwlet biosfera goraghanalary; milli tebigy seýilgähler; döwlet tebigy ýerli goraghanalar; döwlet tebigy ýadygärlikler; sagaldyş maksatly tebigy ýerler; döwlet botanika baglary; döwlet zoologiýa seýilgähleri, şeýle hem haýwanlaryň we ösümlikleriň Türkmeniostanyň Gyzyly kitabyna giren görnüşleri.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň çäklerinde 8 goraghana, 14 sany döwlet tebigy ýerli goraghanalar bar. Repetek döwlet biosfera goraghanasy 1927-nji ýylda döredilen, Hazar döwlet goraghanasy! 1963-nji ýyly çenli Esenguly goraghanasy), 1932-nji ýylda döredilen, Badhyz döwlet goraghanasy 1941-nji döredilen, Köpetdag döwlet goraghanasy 1976-njy ýylda döredilen, Sünt-Hasardag döwlet goraghanasy 1977-nji döredilen, Gaplaňyr döwlet goraghanasy 1979-njy ýylda döredilen, Amyderýa döwlet goraghanasy 1982-nji döredilen, Köýtendag döwlet goraghanasy 1986-njy ýylda döredilen.

Haýwanlaryň we ösümlikleriň seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky görnüşleri Türkmenistanyň Gyzyly kitabyna girizilýär. Gyzyly kitap haýwanlaryň we ösümlikleriň görkezilen görnüşleriniň ýagdaýy we goramak çäreleri baradaky, olary abat saklamak, sanyny yzygiderli köpeltmek we rejeli peýdalanmak boýunça çärleli işläp

taýýarlamak we amala aşyrmak üçin zerur bolan maglumatlary özünde jemleýän esasy resminamadyr. Ilkinji gezek Türkmenistanyň Gyzyly kitaby 1985-nji ýylda neşir edilipdi. 1999-njy ýylda bolsa Gyzyly kitap täzeden neşir edildi.

Ekologik dolandyryş we gözegçilik. Ekologik dolandyryş diýmek, döwlet edaralarynyň tebigy gursawy goramagy we onuň serişdelerinden peýdalanmagy üpjün etmäge gönükdirilen işidir. Hormatly Prezidentimiz döwlet dolandyryşynyň, şol sanda ekologiki dolandyryşynyň kämilleşdirilmegine zygiderli üns berýär. Kanunçylyga laýyklykda ekologik dolandyryşyň wezipelerine: tebigy serişdeleri san we hil görkezijileri boýunça hasaba almak; tebigy serişdelerden rejeli peýdalanmagy we olary goramagy üpjün etmek boýunça wezipeleri we çäreleri kesgitlemek; tebigy serişdeleri tebigatdan peýdalanýjylara bermek hem-de döwlet we jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna almak; tebigy gursawyň ýagdaýy we ondaky özgerişler barada ylmtaýdan esaslandyrylan çaklamalary düzmek; tebigyn gursawyň we onuň serişdeleriniň ýagdaýyna syn etmegi guramak; ekologik gatnaşyklaryna gatnaşýanlaryň tebigatdan peýdalanmak we ony goramak boýunça işini ugrukdyrmak; tebigatdan peýdalanmagyň hukuk görnüşlerini (eýeçilik, peýdalanmak we kärende) bellenen tertipde resmileşdirmek; ekologiýa kanunçylygynyň berjaý edilişine gözegçiligi amala aşyrmak; tebigatdan peýdalanmak we ony goramak babatda ýüze çykýan jeddeleri çözmek degişlidir. Bu wezipeler jemgyýetiň ösüşiniň ykdysady we ekologik bähbitlerini dogry utgaşdyrmak kadalaşdyrmak arkaly çözülýär.

Ekologiýa babatda döwlet dolandyryşyny umumy ygtyýarly we ýörite ygtyýarly döwlet edaralary amala aşyýarlar. Umumy ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralaryna Türkmenistanyň Prezidenti we Ministrler Kabineti, welaýat, şäher, etrap häkimleri şeýle-de geňeşlikler degişlidir. Konsultasiýanyň 86-njy maddasyna laýyklykda Geňeşler öz çäk-

lerini ykdysady, sosial hem medeni taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryny, tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak boýunça çäreleri kesgitleýär. Bu edaralar döwlet dolandyryşynyň beýleki meseleleri bilen bir hatarda tebigy serişdelerden peýdalanmagy we tebigy gurşawy goramagy guramak wezipelerini hem ýerine ýetirýärler.

Ýörite ygtyýarly döwlet edaralaryna Tebigaty goramak ministrligi, Oba hojalyk ministrligi we onuň ýanyndaky Ýer serişdeleri gullugy, Suw hojalyk ministrligi, Balyk hojalyk döwlet komiteti we onuň Döwlet balyk gorag müdirliги, «Türkmengeologiýa» döwlet korporasiýasy, «Türkmenstandartlary» Baş döwlet gullugy we beýlekiler girýärler. Bu döwlet dolandyryş edaralarynyň ulgamynda Tebigaty goramak ministrliğine ekologiýa barada aýratyn wezipeler degişli. Bu ministrlük tebigaty goramak we tebigy serişdeleri rejeli peýdalanmak barada ýeke-täk döwlet syýasatyny we gözegçiligi alyp barýar. Ol tebigaty goraýyş işini, toplumlaýyn dolandyrýar, beýleki edaralaryň ekologiýa baradaky işini utgaşdyrýar.

Ekologik gözegçilik. Türkmenistanda döwlet ekologik gözegçiligi, munuň özi guramaçylyk-dolandyryş işleriň görnüşleriniň biridir. Bu gözegçilik Tebigaty goramak ministrligi, onuň gurşuş birlikleri hem-de birnäçe ýörite edaralar, ýagny Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, Sanitar-epidemiologik gullugy, Içeri işler ministrliginiň ýol-gözegçilik gullugy (awtoulaglaryň howany hapalamagynyň çäkleriniň berjaý edilişine) we beýleki döwlet edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Türkmenistanda Döwlet ekologiýa ekspertizasy hakynda kanuna laýyklykda, daşky gurşawyň ýagdaýyna, hapalanmagynyň derejesiniň üýtgemegine gözegçilik etmegiň giň ulgamy döredildi. Täze gurulýan we öňden işleýän senagat kärhanalaryny özgermegiň taslamalaryny ekologik ekspertizadan geçirmek barada düzgün girizildi. Atmosfera howasynyň hili dört hili görkezijiler boýunça synlanylýar. Türkmenistanyň çäkle-

rinde ýer üsti suwlaryň hilini barlamak işleri derýalarda, howdanlarda yzygiderli geçirilip durulýar.

Ekologik gözegçiligiň şu görnüşleri bar: döwlet ekologik gözegçilik gullugy, pudagara we pudaklaýyn ekologik gözegçiligi, önümçilik, jemgyýetçilik we sanitariýa ekologik gözegçiligi. Pudaklaýyn ekologik gözegçiligi ministrlikler we beýleki döwlet dolandyryş edaralar tarapyndan amala aşyrylýar hem-de olaryň tabynlygyndaky edaralarda, kärhanalarda we guramalarda tebigatdan peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak baradaky çäreleriň, kadalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmäge gönükdirilýär. Kärhanalaryň özlerinde hem önümçilik ekologik gözegçiligi amala aşyrylýar. Jemgyýetçilik ekologik gözegçiligi bolsa ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, Tebigaty goramak jemgyýeti we beýleki jemgyýetçilik guramalary hem-de ilat tarapyndan amala aşyrylýar. Ekologiýa babatda gözegçilik amala aşyrylanda häzirki we gelljekki nesilleriň bähbitlerinden ugur alynýar. Bu işde esasy maksat tebigy gurşawyň hili-niň ilatyň saglygyny goramagy hem-de ýaşaýyş üçin amatly tebigy şertleri üpjün edýän derejede bolmagyny gazanmakdyr.

Mysal üçin, Türkmenistanyň Sanitariýa kodeksine (2009 ý.) laýyklykda sanitariýa gözegçiliginiň esasy wezipeleleri adamyň saglygyny goramak we pugtalandyrmak, sagdyn ýaşaýyş ýörelgelerini emele getirmek hem-de kesellerden ägä bolmak maksady bilen tebigy gurşawyň zyýanly hadysalarynyň ilatyň saglygyna tasir etmeginiň önüni almak, ýüze çykarmak we olara ýol bermezlikdir.

Ekologik hukuk jogapkärçiligi. Türkmenistanyň tebigaty goraýyş kanunçylygynyň bozulmagy ekologik hukuk jogapkärçiligine getirýär. Türkmenistanyň jenaýat kodeksiniň ekologik jenaýatlar atly 31-nji babynda (311-324-nji maddalarda) şu hereketler üçin jenaýat jogapkärçiligi bellenen: işler geçirilende ekologik howpsuzlygyň düzgünleriniň bozulmagy; ekologik taýdan howply maddalary we galyndylary

daşamagyň, saklamagyň hem-de gaýtadan peýdalanmagyň düzgünleriniň bozulmagy; suwlaryň hapalanmagy; suw serişdeleriniň ogurlanylmagy; atmosferanyň hapalanmagy; deňiz gurşawyň hapalanmagy; kontinental şelf hakyndaky kanunçylygyň bozulmagy; ýeriň zaýalanmagy; ýerleri özbaşdak eýelemek; suwdaky haýwanlaryň we ösümlikleriň bikanun alynmagy; ýerasty baýlyklaryny gorap saklamagyň we peýdalanmagyň düzgünleriniň bozulmagy; balyk goralaryny goramagyň düzgünleriniň bozulmagy; bikanun aw; agaçlaryň we gyrymsy agaçlaryň bikanun çapylmagy; tokaý toplumlarynyň ýok edilmegi ýa-da zaýalanmagy; aýratyn goralýan tebigy ýerleriň we tebigat desgalarynyň düzgünleriniň bozulmagy jenaýat jogapkärçiligine getirýär.

Türkmenistanyň Administratiw hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksinde hem tebigy gurşawy goramak we ondan peýdalanmak babatdaky hukuk bozulmalar üçin jogapkärçilik çäreleri göz önünde tutulýar. Olar: duýdurys; jerime; hukuk bozulan wagtynda ulanylan gurallary yzyna alma; bikanun ele salnan önümi yzyna almak; tebigy gurşawdan peýdalanmak we ony goramak bilen baglanyşykly işe bolan hukukdan mahrum etmek; işi duruzmak ýa-da hojalyk-tehniki desgalaryň we enjamlaryň işini wagtlaýyn gadagan etmek; hukuk bozulan wagty ulanylan guraly, zady döwletiň haýryna geçirmek.

Ekologik hukuk bozulmasy netijesinde tebigy gurşawa zyýan ýetirilende raýat-hukuk (maddy) jogapkärçiligi hem ýüze çykýar. Hukuk jogapkärçiliginiň bu görnüşi hukuk bozujynyň üstüne ýetirilen zyýanyň öwezini dolamak borjunyň ýüklenilmegini aňladýar. Zyýanyň öwezini dolmak tebigy gurşawyň bozulan bölegini önki kaddyna getirmek ýoly bilen ýa-da pul görnüşinde geçirilýär. Şunda Türkmenistanyň raýat kodeksinden hem-de ýörite kanunçylykdan ugur alynýar.

Haýwanat dünýäsine, tokaýlyk we ösümlük dünýäsine ýetirilen zyýany hasaplamak üçin jogapkärçiligiň taksa usuly ulanylýar. Taksa diýmek ýetirilen zyýany hasaplamagyň

şertli birligidir. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşayan haýwanlaryň görnüşlerini, ýabany ösýän ösümlikleri bikanun tutmak (almak) bilen ýetirilen zyýany töledip almagyň möçberlerini hasaplamak üçin taksalar tebigaty goramak ministrligi tarapyndan tassyklanylýar.

Düzgün-nyzam ekologik hukuk jogapkärçiligi wezipeli adam, beýleki işgär tarapyndan düzgün-nyzam etmişi görnüşinde edilen ekologik hukuk bozulma üçin ulanylýar. Bu jogapkärçilik zähmet düzgün-nyzamyň berkitmäge gönükdirilýär we ekologiýa kanunçylygynyň berjaý edilmegine ýardam edýär. Düzgün-nyzam jogapkärçilik çäreleri işgärleriň öz wezipe borçlaryny ýerine ýetirmekleri bilen baglanyşykly eden hukuk bozulmalary üçin ulanylyp bilner.

Ekologiýa kanunçylygy tebigatdan peýdalanýanlaryň tebigy serişdeler babatdaky bähbitlerine täsir edýän jogapkärçilik çärelerini hem göz önünde tutýar. Bu çäreler tebigy gursawyň bölekelerini (ýerleri), şolaryň eýelerinde, eýelik edijilerden, peýdalanyjylardan yzyna almak we beýlekiler.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Tebigatyň serişdelerinden peýdalanmagyň we olary goramagyň kadalary haýsy hukuknamalarda bellenen?
2. Aýratyn goralýan döwlet tebigy ýerleriň görnüşlerini düşündiriň!
3. Türkmenistandaky goraghanalaryň haýsylaryny bilýärsiňiz?
4. Ekologik dolandyryş we ekologik gözegçilik barada nämeleri bilýärsiňiz?
5. Haýsy ekologik hukuk bozulmalar üçin jenaýat jogapkärçiligi bellenilýär?

СОДЕРЖАНИЕ

Giriş	7
-------------	---

I bap.

Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugynyň esaslary 7

§1. Türkmenistanyň Konstitusiýa hukugynyň esasy häsiýetleri . 7

§2. Türkmenistanyň döwlet we hukuk gurluşynyň esaslary . . 19

§3. Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklary,
azatlyklary we borçlary 33

§4. Saýlaw ulgamy. Sala salsyk 38

§5. Türkmenistanyň Prezidenti 46

§6. Türkmenistanyň Mejlisi 51

§7. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti 57

§8. Türkmenistanyň ýerli häkimýet we ýerli öz-özüňi
dolandyryş edaralary barada düşünje 60

§9. Türkmenistanda kazyýet häkimiýeti we prokuratura 67

II bap.

Türkmenistanyň administratiw hukugynyň esaslary. . 76

§10. Administratiw hukugyna düşünje. 76

§11. Döwlet gullugy (gullukçylar). 83

§12. Administratiw jogapkärçiligi. 86

III bap.

Türkmenistanyň zähmet hukugynyň esaslary 95

§13. Zähmet hukugy barada düşünje 95

§14. Işe kabul etmekligiň we işden boşatmaklygyň tertibi . . 104

§15. Zähmet-düzgün nyzamy 108

IV bap.

Türkmenistanyň raýat hukugynyň esaslary 114

§16. Raýat hukugy barada düşünje 114

§17. Raýat-hukuk gatnaşyklary	120
§18. Raýat-hukuk borçnamalary	130
§19. Raýat-hukuk şertnamalary	135
§20. Miras hukugy	143
§21. Raýat-hukuk jogapkärçiligi	147

V Bap.

Türkmenistanyň maşgala hukugynyň esaslary 153

§22. Maşgala hukugy barada düşünje. Nikalaşmagyň we nika bozulmagyň tertibi we şetleri.	153
§23. Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklary.	165

VI. bap

Türkmenistanyň jenaýat hukugynyň esaslary 174

§24. Jenaýat hukugy we jenaýat barada düşünje.	174
§25. Jenaýatyň görnüşleri	179
§26. Jenaýat jogapkärçiligi barada düşünje.	187
§27. Türkmenistanyň jenaýat kanunçylygynda ynsanperwerlik.	192

VII. Bap.

Türkmenistanyň ekologiýa hukugynyň esaslary 196

§28. Ekologiýa hukugy barada düşünje.	196
§ 29. Atmosfera howasyny, ýer asty baýlyklary, suwlary, tokaýlary, ösümlük we haýwanat düýäsini goramak we peýdalanmak hukugy	203

Myratgeldi Tyllaýew, Ýagmyr Nuryýew,
Baýramgöl Orazdurdyýewa, Güljan Saryýewa

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET WE HUKUK ESASLARY

Orta mekdepleriň VIII synpy üçin okuw kitaby

Türkmenistanyň kanunçylygynyň ösüşini, üýtgetmelerini we
goşmaçalaryny hasaba alyp üsti ýetirilen ikinji neşir

Redaktor
Teh. redaktor
Neşir üçin jogapkär

Çap etmäge rugsat edildi .
Möçberi 60x90^{1/16}. Ofset kagyzy. Mekdep garniturasy. Ofset çap edilýiş usuly.
Şertli çap listi . Şertli reňkli ottiski . Hasap-neşir listi . Çap listi .
Sargyt № 2793. Sany 109 000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.